

XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében

A letűnt századok alatt a ferences barátok Csíksomlyón nagy gonddal, sok fáradsággal egy olyan több ezer kötetes könyvtárat hoztak létre, amelynek története a XV. századra megy vissza s Erdély egyik legértékesebb és leggazdagabb egyházi gyűjteménye volt. A fennmaradt 96 ősnymtatvány, a festett pergamenkódexek, a XVI—XVII. századi könyvritkaságok, köztük számos nagy értékű régi magyar nyomtatvány és kéziratos kötet, a XV—XIX. századi történeti kötések adták-adják e gyűjtemény értékét.

Értékét növeli az a tény is, hogy az erdélyi középkori katolikus egyházi könyvtárak közül egyedül a csíksomlyói élte túl a reformációt. Ez az ősi könyvesház, az 1635-ben létesített mikházival együtt, a protestáns fejedelemség idején valóságos menedékhelye lett mind az erdélyi katolikusok, mind pedig a moldvai csángók könyvörökségének. Székelyföldi könyvkultúránknak ez a legrégebb és legjellegzetesebb könyvtári műemléke ma a Csíkszeredai Múzeum gondos kezelésében van.¹

1981-ben kezdtem meg a könyvtárban a XV—XIX. századi történeti kötések kutatását, párhuzamosan a kéziratok és a nyomtatványok katalogizálásával meg a possesszor-bejegyzések leírásával. A kötésekről — ahogy ezt a nemzetközi kutatási módszer kívánja — ceruzalevonatot készítettem, majd ezt követően stílusok és országok szerint próbáltam csoportosítani. A kutatást a lehetséges műhelyek és a kötések azonosításával folytattam, elsősorban a XVII—XIX. században a csíksomlyói ferencesek műhelyében készült kötések, valamint a XVI—XVII. századi német vagy német típusú reneszánsz kötések vizsgálásával, részben mert ezek szerepelnek a legnagyobb számban gyűjteményünkben, részben mert a kutatott témának sok magyar vonatkozása is van.

Könyvtárainkban, kisebb vagy nagyobb gyűjteményeinkben általában sok német reneszánsz kötés maradt fenn, de feltárásuk csak részben történt meg. Magyarországi és erdélyi könyvkötő műhelyekben is készültek a XVI—XVII. században német típusú reneszánsz kötések, részben mert német vagy német iskolázottságú mesterek készítették őket, részben mert a díszítőszerszámok — más fémáruval együtt — kereskedelmi árucikkek voltak s mint ilyenek kerültek Németországból és Ausztriából a magyar könyvkötőkhöz. Ezért is szükségesnek tartom, hogy a magyar kötéskutatók ismerjék meg az analógiaként szóba jöhető német reneszánsz kötések stílusát.

¹ Glósz Miksa: *A csíksomlyói szentferencendi szerzetesek nyomdájában az 1662—1884-ig megjelent könyv és egyéb nyomtatványok teljes címtára*. Csíksomlyó 1884; Abel Jenő *Jegyzetei a csíksomlyói ferences rendház könyv- és kézirattárában*. MTA. MS. 335/6; Fejérpataki László *Jegyzetei a csíksomlyói ferences könyvtár antika gyűjteményéből*. OSZK. Folia Hungarica 1525; Karadja, Constantin I.: *Lista incunabilelor din România*. Buc. 1938. Ms, Biblioteca Națională; Baráth Béla: *Ősnymtatványok Csíksomlyón*. Erdélyi Tudósító, XX(1941). 54—56, 74; Radó Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionion*. Bp. 1973. 261, 417, 521; Muckenhaupt, Elisabeta: *Cărți aldine pe teritoriul județului Harghita*. Acta Hargitensia 1980. 171 — 180; Keveházi Katalin—Monok István: *XVI—XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában*. Acta Historiae Litterarum Hungaricum. Tomus XXI. Szeged 1985. 121—128.

Összesen 45 szignált német reneszánsz típusú kötést azonosítottam a műemlék-könyvtárban. A kötések meghatározásához elsősorban Conrad Haebler 1928—1929-ben kiadott kétkötetes nélkülözhetetlen kézikönyvét,² valamint az 1937-ben Ilse Schunke közreműködésével megjelent pótkötetet³ használtam. Emellett az azóta megjelent idevágó publikációkra támaszkodtam, és analógiaként a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Rozsondai Marianne által szakszerűen készített kötészatológusát is átnéztem.⁴

Az 1937-ben megjelent pótkötet bevezetőjében Ilse Schunke megemlíti, hogy Haebler korszakalkotó nagy munkájáért azzal fejezhetjük ki leginkább köszönetünket és elismerésünket, ha rész kutatások eredményeinek közlésével igyekszünk Haebler művét kiegészíteni és teljesebbé tenni. Ezek közlését az a tény is szükségessé teszi, hogy a németek folytatni akarják, sőt egy új, bővített Haebler kiadásának tervezetén dolgoznak. A pótkötet 11 szerzője között nincs magyar kutató, sem a bemutatott műhelyek között magyarországi vagy erdélyi műhely. Magyar részről az első lépést Rozsondai Marianne tette: 1985-ben megvédett kandidátusi értekezésében külön fejezetben tárgyalta az MTAK-ban őrzött német reneszánsz kötések, majd 1988-ban közzétette a Gutenberg-Jahrbuch-ban a német reneszánsz típusú szignált kötések katalógusát is.⁵

A csíksomlyói ferences műemlék könyvtár 45 szignált, illetve iniciáléval vagy monogrammal, olykor mindkettővel jelölt német típusú reneszánsz kötése 27 műhelyből származik. Készítésük helyét tekintve egy cseh (Prága) és 5 felvidéki (Nagyszombat) kötéssel találkozunk, a többi mind németországi, illetve 7 kérdéses. A német városok a következők: Augsburg (2 kötés), Nürnberg (3), Stuttgart (4), Wittenberg (18), Würzburg (1). A városok között Wittenberg vezet: itt 18 kötés készült 11 különböző mesternél. Amint fent említettük, 4 műhelyből származó 7 kötés kérdéses, a Haebler-katalógusban vagy más publikációkban nem szerepel. Továbbá 4 német műhely kötését egyelőre nem lehet pontosan lokalizálni.

A 45 kötés leírásában Haebler kutatási módszerét követtük. A műhelyeket a könyvkötők nevei, illetve a második betű alfabetikus sorrendjében közöljük. A görgetőket arab számmal, a lemezeket pedig római számmal jelöljük. A kötésekben szereplő egyes bélyegzőket (apró rozetták, egyszerű vagy kettős hárslevél, stilizált liliom, gránátalma stb.) csak megemlíjtük, ugyanis ezeknek nincs döntő szerepük a német típusú kötések meghatározásában. Abban is igazodtunk Haeblerhez, hogy különbséget tettünk a kötésekben látható két típusú szignálás, illetve az elválasztott kezdőbetűk és az egymás mellett álló vagy ligált betűk között. Haebler arra a következtetésre jutott, hogy az első a könyvkötő nevének a kezdőbetűi, a második pedig a görgetőt vagy a lemezt metsző mester monogramja.

² Haebler, Conrad: *Rollen- und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts* I—II. = Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 41—42. Leipzig 1928—1929. Ezúton köszönetet mondok Borsa Gedeonnak, aki e katalógus saját példányát bocsátotta rendelkezésemre.

³ *Beiträge zum Rollen- und Platteneiband im 16. Jahrhundert*. Hrsg. von Ilse Schunke. Konrad Haebler zum 80. Geburtstag am 29.10.1937 gewidmet. Sammlung bibliothekswissenschaftlicher Arbeiten 46. Leipzig 1937.

⁴ Köszönetet mondok Rozsondai Bélánának a nekem nyújtott segítségért és az önzetlen szakmai irányításért.

⁵ Rozsondai Béláné Kolauch Marianne Hedvig: *Művészi kötéstáblák a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában és ezek könyvtörténeti vonatkozásai*. Kandidátusi értekezés. Bp. 1985; Rozsondai Marianne: *Signierte Renaissance-Einbände deutschen Typs aus dem 16. Jahrhundert*. Gutenberg-Jahrbuch 1988. 290—339.

A katalógusban a kötések leírását a könyv címe és a posszessor-bejegyzések követik, ugyanis ezek is sokat elárulnak a könyv tulajdonosairól, történetéről, a készítés és használat helyéről és idejéről.

G. B. Gregor Bernutz, Wittenberg⁶

Leltsz. 2929

I. 4 mm széles növényi díszítésű görgető. Haeblernél nem szerepel.

I. 84 x 42 mm. A keresztrefeszítés, háromsoros felirattal: Sangvis. Ihesv. Christe./Filii. Dei. Emvn. Nos Ab//Om. Peccato.

A kereszt mellett szignált: G. B. Haebler I. 37. VI. lemez.

II. 89 x 42 mm. A feltámadás, háromsoros felirattal: Abolita Victor...//Mors Trivm. Parta Red//Et Miseris.

A nyitott síron szignált: G. B. Haebler I.37. IV. lemez.

140x81 mm.

Tartalma: Melanchton, Philipp: Enarrationes in Librum Psalmorum. XVI. sz. második fele. — 12°.

H.C. Hans Cantzler, Wittenberg⁷

Leltsz. 2009

Superexlibris: M. S. 1557

I. 198 x 14 mm. Ivstic — Lvcretia H.C. — [Suavitas] 1552 — Prvden. Szignált: H. C. és datált: 1552. Haebler I. 72. 3. görgető.

I. 80 x 42 mm. Lucretia ablakfülkében, háromsoros felirattal: Casta Tvlit Magna For//Mae Lvcre. Lavd. Facta Tn//Mag. Est Vvlne' Clara Sv. Szignált és datált: H. 1554. C. Haebler I. 73. VI. lemez.

II. 79 x 41 mm. Justitia ablakfülkében, háromsoros felirattal: Ivsticie Qvisq's Pictvra//Lvmië Cernis Dic Devs Est//Ivst. Ivstaq Facta Prob. Szignált: H-C. Haebler I. 74. XVIII. lemez.

Egyesbélyegzők: hárslevél, apró rozetták.

180 x 110 mm.

Tartalma: Polydor Vergilius Urbinas: De rerum inventoribus libri octo. In dominicam precem commentariolum. Basileae, (per Iacobum Parcum, expensis Michaelis Isingrinei, 1553. Mense Augusto). — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: d. 20.

Címlap (r): Franciscus Sylvius suu[m] fecit Anno Domini 1575. — Conv[entus] Csikien[is] 1682.

⁶ Gregor Bernutz az 1560-as évektől 1574-ig működött, Wittenbergben az egyik legjobban felszerelt műhelye volt (Haebler I. 36—39). A fatáblás, vaknyomásos bőrkötésen fémkapcsok láthatók. A kötés nagyon rossz állapotban van, alig azonosítható, levonhatatlan. A kötet címlapja hiányzik.

⁷ Hans Cantzler hosszú időn át dolgozott s Wittenbergben övé volt az egyik legnagyobb műhely. Bár tekintélyes polgárként a tanács tagja volt, nem tartozott a könykötőcéhhez (Haebler I. 72—77). A fatáblás, natúrszínű, vaknyomásos bőrkötést két fémkapocs zárja.

A. F.⁸

Leltsz. 1591

Superexlibris: B. D.[?] 155[?]

1. 184 x 15 mm. Fides — Charitas — Spes A. F.

Szignált: A. F. Haebler I. 110. 2. görgető.

Egyesbélyegzők: apró rozetták, hárslevél, gránátalmák.

184 x 115 mm.

Tartalma: Eusebius, Pamphilus: *Historiae ecclesiasticae libri IX. De vita Constantini imperatoris libri V. recens è Graecis Latinitati facti Ioan. Portesio interprete.* — Rufinus, Tyrannius: *Ecclesiasticae historiae libri II. Antuerpiae, in aedibus Ioannis Steelfii, 1548.* — 8°.

Bejegyzések: Címlap(r): Con[ven]tus Czikiensis F[rat]rum Min[orum] S. Fran[cis]ci 1674. — Ex libris Nicolaÿ Szent Damokosi mp. — Psaltirie, apostol și evanghelie [cirillbetűs bejegyzés, XVII. sz.].

Címlap(v): Commutauj hunc libellum à Stephano Fabri cu[m] alio simillj libello Ego Ioannes Sandor In Anno D[omi]ni 1634 12 die Mensis Iuly mp.

F[2]r: Nicolaus Zent Damokosy 1597 senior Rectoru[m] mp.

F[703]v: N. Z. Damokosy. — Sum ex libris Stephanus [!] Fabri de Karczfalva Anno 1633 6 Decembris.

Az első táblán belül: Anno 1619, verum et futuru[m] et hanc Benedictione[m] Inposuit finem Nicolaus Z. Da[mo]kosy Anno incarnationis Iesu Christi 1593 Is curfaciem tuam abscondis et arbitraris me inimicum tum, Homo natus de muliere: breui viuens tempore: repletur multis miserys, qui flos egrediet[ur] et conteritur.

F[32]v: Isayē XL. Omnis caro faenu[m] et omnis gloria eius quasi flos agri etc. exitum est f[a]enum et cecidit flos ue\bum: autem dommini [!] manet in eternum inposuit nome[n] Nicolaus Zent Damokosy 1600.

A 2. táblán belül: Anno domini 1617 N. Z. Damokosy. — Stephanus Fabri habet iste De Karczfalva Anno 1633.

G. F.⁹

Leltsz. 04

1. 202 x 14 mm. Evterp G. F. — Terpsic — Apollo — Calliop — Thalia.

Szignált: G. F. Haebler I. 114. 1. görgető.

2. 197 x 17 mm. Salvator-görgető: Cap Crv — Mose — David G. F. — Iohann.

⁸ Nem lehet tudni, ki rejtőzik az A. F. iniciálék mögött. A műhely szerszámkészlete is elég szerény, legalábbis eddig csak 2 görgetőt ismernek. Haebler csak a szakirodalomból ismeri kötésünk görgetőjét, és véleménye szerint három könyvkötő jöhet számításba: kettő lipcsei, Andreas Ficker (1542–1592) és Andreas Francke (c. 1550), a harmadik wittenbergi, Andreas Franckow (1534-ben lett céhmester). Haebler inkább egy későbbi mesterre gondol: Andreas Ficker. Ezzel szemben Max Husung egy 1543-ból datált kötésen látta a görgetőt, tehát Andreas Franckow is számba jöhet (Haebler I. 110). A fatáblás, vaknyomásos, sötétbarna bőrkötésen 2 fémkapocs nyoma látható. A kötés nagyon rossz állapotban van, levonhatatlan.

⁹ Haebler feltételezi, hogy G. F. a Fuchs würtzburgi könyvkötő család egyik leszármazottja lehet. A kötés valószínűleg würtzburgi, ugyanis a műhely egyetlen eddig ismert lemezét Julius Echter von Mespelbrunn würtzburgi püspök címere díszíti (Haebler I. 114). A könyvnek 1576-ban magyar possesszora van, és akkor bizonyára már be volt kötve. A fatáblás, vaknyomásos félbőrkötésen 2 fémkapocs nyoma látható, a 2. táblának csak a fele maradt meg.

Szignált: G. F. Haeblernél nem szerepel.

Egyesbélyegzők a 2. táblán, de díszítésük már nem látható.

360 x 210 mm.

Tartalma: Beda Venerabilis: Opera. Tomus I — III. Parisiis, Apud Ioannem Roigny, (excudebat Antonius Iurianus), 1544—1545. — 2°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Fabianus Therdius suu[m] me fecit Anno d[omi]ni 1576 in me[n]se mai. — Dominus michael tabuc Zegeginus Dabat suo fabiano hereditario eode[m] anno 1576 et me[n]se. Nunc mea[m] est mancipiu[m] nescio cuius erit. — Mattjæ [!] Vincze de Zent Mihail 17 die Martÿ. — Gaudia vera dabit meus omnis criminis expeos. Hei mihi quam pauci gaudia ferent ferdinandus.

Címlap (r): Georgius Zabo sacerdos chatolicus suu[m] me fecit Anno 1632 die 26 feb. Frustra vivit qui Deo non vivit. — Con[ven]tus Csikien[sis] 1664.

I. F. Wittenberg¹⁰

Leltsz. 1786

Superexlibris: G. C. C. 1577

1. 7 mm széles növényi díszítésű görgető. Haebler nem említi.

2. 5 mm széles növényi díszítésű görgető. Haebler nem említi.

I. 82 x 48 mm. Lucretia ablakfülkében: Casta. Tvlit. Magnam. Form// Lvcrecia. Lavdem. Fact. Ta//Men. Magis. Est. Vvlnere.

Szignált és datált: I. 1562 F. Haebler I. 118. III. lemez.

II. 82 x 46 mm. Justitia ablakfülkében: Ivsticie. Qvisqvis. Pictv//Ram Lvmine Cernis: Dic De//Vs Est Ivstvs. Ivstaqve Fac.

Szignált és datált: I. 1562 F. Haebler I. 118. IV. lemez.

Egyesbélyegzők: apró rozetták.

162 x 102 mm.

Tartalma: Athanasius, Sanctus: Dialogi V. de Sancta Trinitate. — Basilius Magnus: Libri IV. adversus impium Eunomium. — Anastasius Antiochenus — Cyrillus Alexandrinus, S.: Compendiaria orthodoxae fidei explicatio. Ex interpretatione Theodori Bezae. — Phoebadius, Sanctus: Liber contra Arianos. [Genève], excudebat Henricus Stephanus, 1570. — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Ex libris Franciscus Szantaj Anno 1678 die 8 F[e]bruarii].

Címlap (r): Ex libris Patris Pauli Ebeczky Anno 1684.

F[2]r: Con[ven]tus Csik[iensis] 1705.

¹⁰ A lemezek a wittenbergi Fritsch család műhelyéből származnak. Idősebb Jacob Fritsch 1555-ben lett a céh mestere, ifjabb Jacob Fritsch 1572-ben hunyt el. Haebler említi, hogy látta görgetőit és lemezeit más könyvkötők kötésein: M.F., A.G., F.S., S.R., T.R. Valószínű, hogy többen osztottak a műhely szerszámkészletén (Haebler I. 119). Papírtáblás, vaknyomásos bőrkötés, a kötésben XVI. századi nyomtatványtöredék látható.

C. G. Wittenberg, Frobenius Hempel, M. K., MV monogram¹¹

Leltsz. 1898

Superexlibris: L. F. E. 1578

1. 147 x 9 mm. Lombdíszek között 4 medalionos fej, 3 címer és mesterjegy C. G. Haebler I. 137. 7. görgető és I. táblázat, 22. sz.

2. 3 mm széles kandeláber-görgető. Haebler nem említi.

I. 86 x 51 mm. II. Miksa portréja: Maximilianvs. II. D. G. Rom Imp Sem//Avgvs. Germa. Hvnga. Bohemi. Et// Rex. Archid. Avstri. Dvx. Silesie. Haebler II. 80. XXIII. lemez.

II. 86 x 51 mm. Ágost szász választófejedelem portréja: Illvs Princ. Ac. D.D. Avgvs Dv Sax Sac//Rom Imper: Archimar Et Elect Land // Gra Thvr. March Mis. Bvrg Magde. Haebler II. 80. XXII. lemez.

Egyesbélyegzők: rozetta, hárslevél.

173 x 105 mm.

Tartalma: Erasmus Rotterdamus, Desiderius: Apophthegmatum ex optimis utriusque linguae scriptoribus. Coloniae Agrippinae, Apud Gualtherum Fabricium et Ioannem Gymnicum, 1570. — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Sum Ioelis Fredelÿ Hegensis Anno 1639 die 9 Septemb[ris].

Címlap (r): P. Michaelis Sz. Miklosi 1673. — Sum Ioëlis Fre[delii] Heg[ensis] et amicor[um]. — Conuentus Csikiens[is] 1689. — L. F. E. ...

Leltsz. 3568—3569

Superexlibris: M. W. C. 1579

3. = 1. görgető

4. 4 mm széles kandeláber-görgető. Haebler nem említi.

III. 82 x 50 mm. Fides és Spes ablakfülkében: Impetrat Alma Fides Chris//To Qvam Dante Salvtem Ex//Pectare Soror Spes Animoso. Sznált, jobboldalt, az egyik széken: FH. Haebler I. 173. VI. lemez.

IV. 80 x 50 mm. Caritas és a koldus ablakfülkében: Qve Vocor Insigni Charitv//De Nomine Virtvs Omnia// Qve Pietas Svadet Obire Se. Haebler I. 174. XIII. lemez.

Egyesbélyegzők: apró rozetta, hárslevél.

170 x 110 mm.

Tartalma; Purbachius, Georgius: Theoricae novae planetarum. — Regiomontanus, Johannes: Disputationes super deliramenta Thericarum Gerardi Cremonensis. — Essler, Johannes: Speculum Astrologorum. — Wursten, Christian: Questiones novae in Theoricis novis planetarum. Basileae, (ex officina Henricpetrina), 1573. — 8°.

¹¹ Wittenbergben 1539-től két C.G. kezdőbetűs könyvkötő dolgozott ugyanabban a műhelyben: Christoph Georg, aki 1559-ben lett mester, és Caspar Genseier, aki 1588-ban hunyt el. A 3568—3569-es jelzetű kötésen Frobenius Hempel két lemeze is szerepel. Hempel 1575-ben hunyt el, és szerszámkészletén többen osztottak. A 46-os kötés két lemeze M. K. wittenbergi könyvkötő műhelyéből származik. Az 1898-as és a 3568—3569-es, valamint a 46-os könyv kötése papírtáblás, vaknyomásos és natúrszínű. A 22—23-as papírtáblás, vaknyomásos, natúrszínű félbörkötésen egy fémkapocs nyoma és 2 fémveret látható. A kötésben német nyelvű makulatúra van.

Bejegyzések: Az első táblán belül: d. 20, — Michaël Sarctoris Anno 1639 Die 13 Augusty. — 1639 Die Aug[usti]. — ... 1849-be ... Elek ...

Címlap (r): Marcus Wilpinus

Leltsz. 22—23

Superexlibris: P. S. C. 1580

5. = 1. görgető

6. 9 mm széles növényi díszítésű görgető. Haebler nem említi.

213 x 156 mm.

Tartalma: kollig. 1: Husanus, Henricus: Horarum succesivarum sive mosaicarum libri duo. Elegiarum libri duo. Rostochi, ex officina Iacobi Lucii, 1577. — 4°. — Kollig. 2: Musaei Ioviani imagines artifice manu ad vivum expressae ... industria Theobaldi Mulleri Marpurgensis musis illustrate. Basileae, ex officina Petri Pernaë, (sumptibus Henrici Petri), 1577 Mense Martio. — 4°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Conventus Csikiensis.

A 2. táblán belül: Danieli Cserej concessus.

Címlap (r): Conventus Csikiensis Fratr[um] Minor[um] reformator[um] Anno 1719.

F[71], 2. kollig. — Michael Helirg (alias) Sigismundj.

Leltsz. 46

Datált: 1581

7. = 1. görgető

V. 87 x 51 mm. V. Károly portréja: Carole Mortales Dvbitant H0//M0 Sisnē Devsve Svnt Tva Scep//Tra Hominis Sed Tva Facta Dei. A szalagon: Plvs Vitra — Caro//Lvs Qvintvs. A két oszlopon szignált: M—K. A baloldali oszlopon a metsző monogramja: MV. Haebler I. 245. IV. lemez.

VI. 88 x 51 mm. Johann Fridrich szász választófejedelem portréja: Victvs Eras Acie Fidei Constan//Tia Tandem Victorem Ante Ho//Mines Fecit Et Ante Devm. A szalagon: Johan Fride//Ric Dvx Saxoni. Szignált, a két oszlopon: M — K. A baloldali oszlopon a metsző monogramja: MV. Haebler I. 245. II. lemez.

Egyesbélyegzők: apró rozetta, hárslevél.

167 x 110 mm.

Tartalma: Vergilius, Polydorus: De rerum inventoribus libri octo. Basileae, per Thomam Guarinum, 1575. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): Conventus Csikiensis 1681. — Fr. Joan[nis] Kajoni.

C. H. Christoph Heusler? Caspar Hermann? Nürnberg.¹²

Leltsz. 2217

¹² Heusler a nürnbergi céh elöljárója volt 1578-ban, Caspar Hermann a mesterkönyv szerint 1588-ban halt meg. Nem használtak mesterbélyegzőt, és nem lehet eldönteni, hogy kettőjük közül melyik készítette a kötést. Haebler úgy gondolja, hogy mindenképpen dél-németországiak kell legyenek, ugyanis ottani könyvtárakban látott ilyen díszítésű kötéseket (Haebler I. 167). A fatáblás, vaknyomásos, sötétbarna bőrkötésen 2 fémkapocs nyoma látható.

1. 182 x 16 mm. Ivsticia — Lvcrecia C. H. — Venvs — Prvden. Szignált: C. H. Haeblerl. 166. 3. görgető.
 2. = Haebler I. 166. 6. görgető.
 157 x 70 mm.
 Tartalma: Biblia. XVI. sz. közepe. — 12°.
 Bejegyzések: P. 1 — Conventus Csikien[sis] 1664.

C. H.

- Leltsz. 0337
 Superexlibris: M. L. Z. 1582
 1. 165 x 16 mm. Fides// Est Sv — Spes N//On Con C. H. — Carit//As Ben. Szignált: C. H.
 2. 160 x 11 mm. A lombdíszek között 4 medalionos fej és 4 címer. A lombdíszek között szignált: C. H.
 3. 9 mm széles kandeláber-görgető.
 Egyesbélyezők: rozetta, kettős hárslevél.
 210 x 155 mm.
 Tartalma: Telegdi Miklós:¹³ Az evangeliomoknak, mellyeket vasárnapokon és egyeb innepeken esztendoe által az anyaszentegyhazba oluasnı es predicalni szoktanac, magyarazattyanac elseo resze. Bechbe: Appfl Mihály, 1577. — 4°.
 Bejegyzések: Címlap (r): Con[ven]tus Csikien[sis] 1664.
 Címlap (v): Iacobus daday.
 P[3]: Pro Conuentu Czykiensi 1642. Fr. And[reas] Z[ágrábi].
 Üres lapon a kötet végén: Emtus: Denario nolcvan penz egı forint finis. Hunc liber est Iacobus: Dadaı F[i]nis Finis. Omnis homo mendax nisi solus deus verax Anno Dominy 1626.

- Leltsz. 332
 Superexlibris: D. B. 1583
 4. 144 x 13 mm. Spes — Fides C. H. — Forti — Cari.
 Szignált: C. H. Haebler jelez egy hasonló görgetőt, de mérete nem azonos: I. 166. 4. görgető.
 Egyesbélyezők: hárslevél, kis virágtő, liliom.
 164 x 94 mm.
 Tartalma: Ordinarium¹⁴ officii divini secvndvm consvetvdinem metropolitanae ecclesiae Strigoniensis. Tirnaviae: in aedibus ... episcopi... [Telegdi], 1580. — 8°.
 Bejegyzések: Címlap (r): Konvent[us] Csikien[sis] 1684.
 Az első táblán belül: Unus ex libris Matthiae Vinczil ex facultate R. D. Valentini Lado. — A[n]no Domini 1605 14 die Septembris natus est filius meus Michael in scola possessionis niutod Laus Deo Amen. — Anno D[omi]ni 1615 2 die Iuli est defuncta vxor

¹³ RMK I 122, RMNy I 374. Papírtáblás, barna, vaknyomásos bőrkötés, bőrszalagok nyomával. A kötésben nyomtatványtöredék látható.

¹⁴ RMK II 110. RMNy I 473. A fatáblás, sötétbarna, vaknyomásos bőrkötésen fémkapcsok nyoma látható.

mea charissima helena Oh bone deus. — Anno 1620 est occisus Blasius literatus in hilib magister gelencensis.

A 2. táblán belül: A[n]no D[omi]ni 1619 26 die mensis Augusti mene magiar orszagiba botlen gabor hadastol az tizantul.

Az előzéklapon: Fiant Domine oculi. Anno 1619 eztendeobe mene Beolen gabor nemet orszagiba de maga marada Kassa[n] az zekeli attiafiak haza ionenek. F[8]: 1615 est illa die defuncta vxor mea.

Leltsz. 670¹⁵

Superexlibris: A. T. 1585

5. = 4. görgető

6. = 2. görgető

Egyesbélyegző: apró rozetta.

175 x 107 mm.

Tartalma: Eck, Johann: Homiliae. Pars I—II. Parisiis, apud Galeonum á Prato, 1574. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): Ex libris Ioan[nis] Sabarien[is]. Durum patientia vinco 1595. — Con[ven]tus Csikien[is] 1664.

Leltsz. 0412

7. = 1. görgető

8. = 2. görgető

9. 22 mm széles német típusú palmetta.

211 x 155 mm.

Tartalma: Telegdi Miklós:¹⁶ Az evangeliomoknak mellyeket vasarnapokon es egyeb innepeken esztendő által az anyaszentegyházban oluasni es predicallani szoktanac, magyarazattyánac harmadik része. Nagy Szombatba. Telegdi Miklos hazánal, 1580. — 4°.

Bejegyzések: Előzéklap. (r): N. N. S. 1637. Lege, et attende diligenter [Somlyai Miklós írása].

Címlap (r): Conventus Cikien[is] 1681. — F. I. V.

Leltsz. 078¹⁷

Superexlibris: I. K. E. Q. E. 1590

10. = 3. görgető

11. = 2. görgető

12. = 9. görgető

13. = 1. görgető

350 x 225 mm.

Tartalma: Bellarminus, Robertus: Disputationes adversus huius temporis haeticos. Ingolstadii, ex Officina Typographica Davidis Sartorii, 1588. — 2°.

¹⁵ Fatáblás, világosbarna, vaknyomásos bőrkötés, fémkapcsok nyomával.

¹⁶ RMK I 176. RMNy I 474. A fatáblás, barna, vaknyomásos bőrkötést 2 fémkapocs zárja.

¹⁷ Fatáblás, barna, vaknyomásos bőrkötés két fémkapoccsal.

Bejegyzések: Címlap (r): Con[ven]tus Csikien[is] 1664.

Az öt kötés egy C. H. nagyszombati csoporthoz tartozik. Állításunkat erősíti az a tény is, hogy a nyomtatványok közül három magyar, kettőt pedig Telegdi Miklós házában nyomtattak. A 078-as jelzetű kötetet 1590-ben készítették I. K. E. Q. E., azaz Kutassi János¹⁸ pécsi püspök számára. A bejegyzések is azt tanúsítják, hogy a kötetek végig magyar kézben voltak. Sz. Koroknay Éva hívta fel elsőként a szakma figyelmét egy XVI. század végi C. H. jelzésű nagyszombati csoportra, de sajnos nem közöl pontos leírást vagy illusztrációt.¹⁹ Továbbá 1988-ban Rozsondai Marianne bemutat három C. H. jelzésű kötetet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára gyűjteményéből.²⁰ A három kötet régi magyar nyomtatvány, és a műhely 2. és 6. görgetője teljesen megegyezik az általunk közölt csoport 3., 10., valamint 1, 7. és 13. görgetőjével, tehát a két műhely azonos. Amint fent említettük, Haebler két nürnbergi könyvkötőről tartja lehetségesnek, hogy a C. H. kezdőbetűk mögött rejtőztek: Christoph Heusler és Caspar Hermann. Az MTAK Ráth 37 és RM III 191 első, illetve 5. görgetője szerepel a C. H. nürnbergi műhelynél (Haebler I. 166. 1. görgető). A Csíkszeredai Múzeum 332-es és 670-es jelzetű kötések 4. és 6. görgetője hasonló a Haebler I. 166. 3. görgetőjével, de mérete nem azonos. Osztom Rozsondai Marianne véleményét, miszerint valószínűbb, hogy a szerszámok kerültek Felvidékre egy nagyszombati könyvkötő műhelybe, nem pedig a magyar nyelvű nyomtatványok Nürnbergbe bekötésre.

F. H. Frobenius Hempel, Wittenberg²¹

Leltsz. 3784

Superexlibris: L. A. S. 1555

1. 173 x 15 mm. Fides F. H. — Charit — Spes

Szignált: F. H. Haebler II. 321. 2a görgető.

Egyesbélyegzők: hárslevél, apró rozetta, liliom.

170 x 150 mm.

Tartalma: [Scriptores rei rusticae.] De re rustica M. Catonis Liber I. M. Terentii Varronis Lib. III. Palladii Lib. XIV. L. Iunii Moderati Columellae Lib. XIII. Comment. Georgius Merula, Philippus Beroaldus, Aldus Manutius. Coloniae, Ioannes Gymnicus excudebat, 1536. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): Cong[regationis] B. V. Mariae Csikiens[is] I 53. — Ioannis li[te]rati Száárhegyens[is] mp.

¹⁸ Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100—1900. Esztergom 1900.* 178—181. Könyvtára más kötetéről I. Dankó József: *Az esztergomi főegyház kincstára.* Bp. 1880. 164; Soltész Zoltán: *XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antiqua-gyűjteményében.* Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1965—1966. 137; Vásárhelyi Judit: *A győri Székesegyház Könyvtár possessorai. IV. Egyéb, sem Erdélyhez, sem Győrhez nem kapcsolható hazai személyiségek könyvei.* Magyar Könyvszemle XCVI(1980). 333, 335.

¹⁹ Sz. Koroknay Éva: *Egy XVI. századi nagyszombati kötécsoport (Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről).* Magyar Könyvszemle XCIII(1977). 47.

²⁰ Rozsondai Marianne: *Signierte Renaissance-Einbände deutschen Typs aus dem 16. Jahrhundert.* Gutenberg-Jahrbuch 1988. C. H. nagyszombati csoport, 303—305.

²¹ A két fatáblás, natúr színű, vaknyomásos kötésen fémkapcsok nyoma látható. Frobenius Hempel 1549-ben lett céhmester, és 1575-ig dolgozott. Az egyik legjobban felszerelt könyvkötő műhelye volt Wittenbergben. Lemezei részben negatív vésetűek, aranyozásra alkalmasak. Görgetői és lemezei a XVII. századig láthatók wittenbergi kötésekben más könyvkötők szerszámkészlete mellett: H.B., C.G., D.I., C.K. és A.M. (Haebler I. 174).

Az első táblán belül: Veöttem ez könyvet egý Czÿomafalui gýermektöill az demeter János fiatoll mas könyvet adtam ertte 1612 Ioannes Li[te]ratus Zäärhegýnus mp.

Leltsz. 47—50

Superexlibris: T. M. P. 1569

2. 232 x 14 mm. Fides — Prvdenci — Tempe — Caritas — Spes F. H. Szignált: F. H. Haeblerl. 172. 1. görgető.

I. 82 x 50 mm. Fides és Spes ablakfülkében: Impetrat Alma Fides Chris//To Qvam Dante Salvtem Ex//Pectare Soror Spes Animosa. Szignált, jobboldalt, az egyik széken: FH. Haebler I. 173. VI. lemez.

II. 80 x 50 mm. Caritas és a koldus ablakfülkében: Qve Vocor Insigni Charitv// De Nomine Virtvs Omnia// Qve Pietas Svadet Obire Se. Haebler I. 174. XIII. lemez.

Egyesbélyegzők: apró rozetta, hárslevél.

182 x 107 mm.

Tartalma: 1. kollig. — Vettori, Pietro: Explicationes suarum in Ciceronem castigationem. Lugduni, apud Antonium Vincentium, 1562. — 8°. 2. kollig. — Scholia Pauli Manutti, quibus Ciceronis philosophia partim corrigitvr, partim explanatvr. Eiusdem Scholia in Epistolas familiares et in Epistolas ad Atticum, ad Brutum et ad Quintum fratrem: quibus et loci difficiliores explicantur... Lvgdvni, apud Antonium Vincentium, 1560. — 8°. 3. kollig. — Camerarius, Ioachimus: In M. Tvl. Cicer. Annotationes. Lugduni, apud Antonium Vincentium, 1562. — 8°. 4. kollig. — Ferrarius, Hieronymus: Ad Pavlvn Manvtivm emendationes in Philippicas Ciceronis. M. Tullii Ciceronis defensionem contra Caelii Calcaguini Disquisitiones in eius officia: per Iacobum Grifolum Luciniacensem. Lvgdvni, apud Antonium Vincentium, (excudebat Symphorianus Barbierus), 1562. — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: valet d. 75. Kollig. 1, címlap (r): Con[ven]tus Csikien[is] 1664.

I.I.²²

Leltsz. 0178

1. 185 x 13 mm. Lombdíszek között a reformátorok medalionos portréi.

2. 15 mm széles német típusú stilizált palmetta.

3. 11 mm széles sztilizált szívvidomos, indadíszes görgető.

4. 7 mm széles stilizált szívvidomos indadíszes görgető.

5. 6 mm széles kandeláber-görgető.

I. 80 x 44 mm. Krisztus-fej kartusban. Alul, címerpajzson mesterjegy: I. I. Haebler I. 207. II. lemez.

II. 80 x 43 mm. Mária-portré kartusban. A lemez 4 sarkában királyfejek.

Tartalma: Chrysostomus, Ioannes: Opera. Tomus III. Antuerpiae, Apud Casparum Bellerum, 1614.— 2°.

Bejegyzés: Címlap (r): Convent[us] Cikiensis. 1681.

²² Haebler nem tudja azonosítani a könyvkötőt, de az egyik német nyelvű lemez nyelvezete alapján úgy véli, hogy a tevékenységi területét Dél-Németországban kell keresni (Haebler I. 207). Vaknyomásos, natúrszínű bőrkötés, a táblák hiányoznak.

M. I.²³

Leltsz. 040

1. 22 mm széles. A keresztrefeszítés mesterjeggyel M. I.: Ecce Agn[us] // Dei Qvi Tol — Jézus keresztelése: Hic Est Fi//Livs Mevs — Izsák áldozata: Nvnc Cogn// Qvi Q' Time — A feltámadás: Mors Ero//Mors Tva. Szignált: M. I. Haebler I. 208. 1. görgető. Haebler leírásában a görgetőn nem szerepel a feltámadás bibliai jelenet.

2. 147 x 15 mm. Lombdíszek között 4 medalionos portré és mesterjegy (M.I.). Szignált: M. I. Haebler I. 208. 4. görgető.

Egyesbélyegzők: rozetta, kettős hárslevél, liliom.

264 x 170 mm.

Tartalma: Concordantiae maiores sacrae Bibliae, summis uigilyis iam denuo ultra omnes editiones castigatae et auctae, per Franciscum Arolam... Lvgdvni, apud Sebastianum Gryphium, 1551. — 4°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Michaelis Starmi flor. 7. — Franciscus Aczel De Győrgyfalua me iurè possidet. Emptus flo 1 d. 32. Anno Do[m]jnj 1579. — Ieremias Aczel de Lipo me Possidet et quidem iurè. Emt[us] flo. 1. d. 32. — Stephanuss [!] Caesar me iurè possidet. — Post Stephanu[m] Caesar possidet Ioan[nes] Caesar. — Post Johannem Calnaj possidet Franciscus Borosnyaj Anno 1664. — Post possessores omnes jam ab Anno D[omi]ni 1676 Die 10 Novembris possidere me coepit et quidem juste depositis centum et quinqua Denarÿs Parochus p.t. Nagy Kaszonie[n]sis Martinus Iwanicz

Címlap (r): Conventus Csikiensis. — Stephani Boldisár 1686 qui verus nunc, et antea [!] possessor.

A 2. táblán belül: Franciscus Gyeorgjfaluinus me possidet Emptus flo. 2. d. 32.

G. K. Ifjabb Caspar Kraft, Wittenberg²⁴

Leltsz. 039

Superexlibris: M. T. A. 1600

I. 89 x 54 mm. Salamon ítélete. Szignált: Cas//Kra. Haebler I. 216. III. lemez.

II. 89 x 52 mm. Sámson az oroszlánnal. Szignált: Casparvs Krafft 1597. Haebler I. 216. I. lemez.

Egyesbélyegzők: liliom, angyalfej, rozetta.

183 x 110 mm.

Tartalma: 1. kollig. — Sohnius, Georgius: Opera. Tomus III. Sigenae Nassoviorum, ex Officina Typographica Christophori Corvini, 1598. — 8°. — 2. kollig. — Bellarminus, Robertas: De indulgentiis et iubileo libri duo. Coloniae, apud Antonium Hierat, 1599. — 8°. 3. kollig. — Hunnius, Aegidius: De indulgentiis et iubileo Romani Pontificis tractatas, scriptas et oppositus duobus libris Roberti Bellarmini. Francofurti, typis Ioannis Saurii, inpensis Ioannis Spiessis, 1599. — 8°.

²³ Fatáblás, vaknyomásos bőrkötés, fémkapcsok nyomával. Haebler két wittenbergi M. I. kezdetű könyvkötőt ismer. Könyvkötőnk címere hurkolt zsinóron függő vadászkiért. Haebler feltételezi, hogy esetleg beszélő címerrel állunk szemben, neve talán Jäger volt. A XVI. század közepén tevékenykedett: az egyik görgető 1540-es, egy másik pedig 1553-as évszámot visel (Haebler I. 208).

²⁴ Idősebb Caspar Kraft 1562—1563-ban lett céhmester és 1571-ig dolgozott. Ifjabb Caspar Kraft 1617-ig vezette a család műhelyét, és több megbízást kapott a szász választófejedelemtől is (Haebler I. 216). A papírtáblás, vaknyomásos, világosbarna bőrkötésben nyomtatványtöredék látható.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Constat d. 60 4 Decembris [16]14. Kollig. 1, címlap (r): Ferendum sperandum Geor[ius] Getn. Anno Domi[ni] 1605. — Conventus Czikiensis 1691.

**G. K. Ifjabb Georg Kammerberger, Michael Kammerberger, Wittenberg
HV monogram**

Leltsz. 1341²⁵

Superexlibris: A. R. C. 1591

1. 172 x 12 mm. Lombdíszek között 4 medalionos fej, 4 címer (Sachsen, Löwe, Kur) és mesterjegy. Haebler I. 221. 3. görgető.

2. 4 mm széles láncszemes görgető.

I. 90 x 52 mm. Jákob küzdelme az angyallal. Szignált: Georgi[us] Kammelberger. HV. Haebler I. 221. II. lemez.

II. 90 x 52 mm. A keresztrefeszítés ovális keretben: Sic Deo Dilexit Mvndv Vt Omnis// Qvi Credit In Evm Non Pereat. Haebler I. 223. XVIII. lemez.

Egyesbélyegzők: rozetta, hárslevél.

195 x 112 mm.

Tartalma: Chemnitius, Martinus: Tertia pars Examinis Decretorum Concilii Tridentini... Francofurdi ad Moenum, [Johannes Feyerabend], 1590. — 8°.

Bejegyzések: Előzéklap (r): Martha ... R 4 d 90.

Címlap (r): Conv[entus] Csik[iensis] f[rat]rum Minor[um] 1682.

Címlap (v): Est Samuelis ... Com. flo. 1.

Leltsz. 627²⁶

Superexlibris: G. P. Sz. 1607

3. 8 mm széles rombuszos virágfüzér.

III. 98 x 56 mm. Címer. Alul szignált: Georgivs — Kammelber. A lemez bal sarkán: H V monogram. Haebler I. 221. I. lemez.

IV. 100 x 57 mm. Pomerania címere: Insignia. Illvstris.//Dvcvm Stet. Pom. Cass.// Et. Van. Prin. Rvgi. Com. Gvtzco. Haebler I. 222. XIII. lemez.

190 x 115 mm.

Tartalma: Granatensis, Ludovicus: Conciones. Tomus III—IV. Antuerpiae, ex Officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum, 1604. — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Val. fl. 1 d 50. — St. Beregszászi mp.

²⁵ Fatáblás, natúrszínű, vaknyomásos bőrkötés, fémkapcsok nyomával, szép arany metszéssel.

²⁶ Papírtáblás, natúrszínű, vaknyomásos bőrkötés szép arany metszéssel. A Kammerberger család műhelye a XVI. sz. negyvenes éveitől (1541) a XVII. század közepéig működött. Idősebb Georg Kammerberger 1581-ben hunyt el. Ifjabb Georg Kammerberger 1592-ben lett a céh főmestere, és 1602-ig dolgozott. Az első kötésünk az ő műhelyéből származik. A második kötetet Michael Kammerberger kötötte be (Haebler I. 223—224).

H. K. Augsburg

Leltsz. 736²⁷

1. 190 x 13 mm. Lombdíszek között a reformátorok medalionos portréi: Eras — Ioha — Mart — Phil. Nem szignált, Haebler nem említi.

2. 162 x 10 mm. Lombdíszek között a reformátorok medalionos képei felirat nélkül és címerek: Luther — Szászország — Melanchton — Kur — Erasmus — mesterjegy H. K. — Huss — Augsburg. Haebler I. 235. 2. görgető.

3. 12 mm széles német típusú stilizált görgető. Haebler nem említi.

180 x 160 mm.

Tartalma: Ferus, Ioannes: Postillae sive Conciones in Epistolas et Evangelia. Pars III. Trad. Ioannes Guntherus. Antuerpiae, in aedibus Ioarmis Steelfii, 1560. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): F[rat]ris Ambrosy ... Anno [15]69 Ianuary 31. — In usu[m] Michaelis Willner 1637. — Ex libris R. P. francisci Csato. — Ex lib[r]is f[rat]ris Ioan[nis] Wagneri. — Conventus Csikien[is] 1746.

A 2. táblán belül: emptus 18 cru[ciferis] 1721.

H. K. I. M. Augsburg²⁸

Leltsz. 612

1. 187 x 16 mm. Salvator: Data Est//Mihi Om — Petrus H. K.: Tv Es Pet//Rvs Et Sv — Paulus: Apparvit//Benignit — Johannes: Ecce Agn//Vs Dei Qv. A képecskék fölött az evangelisták szimbólumai láthatók. Szignált: H. K. Haebler I. 232. 3. görgető.

2. 172 x 8 mm. Lombdíszek között 4 fej, négy címerrel váltakozva: Szászország — Kur — Augsburg — a címerpajzson I. M. mesterjegy. Haebler I. 291. 5. görgető.

3. 11 mm széles német típusú stilizált palmetta. Haebler nem említi.

180 x 150 mm.

Tartalma: Topiarius, Dominicus Aegidius: Conciones in evangelia et epistolas. Antuerpiae, apud Chistophorum Plantinum, 1574. — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: F. G. W.

Címlap (r): Con[ven]t[us] Csikien[is] 1664.

M. L.²⁹

Leltsz. 1880—1881.

1. 103 x 7 mm. Lombdíszek között medalionos, sisakos portrék. Haebler nem említi.

I. 86 x 45 mm. A keresztrefeszítés: Ecce. Agnvs. Dei. Qvi. Tol//Lit. Peccata. Mvndi. Haebler II. 329. II. lemez.

²⁷ Fatáblás, vaknyomásos, világosbarna bőrkötés egy fémkapoccsal.

²⁸ Haebler nem tudja azonosítani a könyvkötőt. Szerinte lehet wittenbergi is, ugyanis MV wittenbergi metsző az ő számára is készített lemezeket. Az sincs kizárva, hogy Hans Kramer vagy Hans Kugler nürnbergi könyvkötők valamelyikéhez tartozott a H.K.-val jelzett Salvator-görgető. H.K. bélyegzői szerepelnek H.C., I.M. és C.N. könyvkötők kötésein is (Haebler I. 233—234). Fatáblás, vaknyomásos, világosbarna bőrkötés, fémkapcsok nyomával.

²⁹ Fatáblás, vaknyomásos, világosbarna bőrkötés egy fémkapoccsal.

II. 86 x 45 mm. A feltámadás: Mors Vbi Est. Tvvs Acvle//Vs Vbi Vctoria [!] Tva Inferne. Szignált: M — L. Haebler II. 329. I. lemez.

182 x 106 mm.

Tartalma: 1. kollig. — Lancelottus, Henricus: Haereticum Quare. XVII. sz. eleje. — 8°. 2. kollig. — Lancelottus, Henricus: Abcdarium luthero-calvinisticum. Antuerpiae, apud Guilielmum à Tongris, 1617. — 8°.

Bejegyzések: F[!]r, kollig. 1 — Conventus Csikiensis 1705. F[15]r, kollig. 1 — Ex libris R. P. Pauli Ebeczky mp A[nno] 1690. P[!], kollig. 1—2 — Ioannis Somlaj mp.

B. M.

Leltsz. 3102³⁰

1. 166 x 15 mm. Charitas — Fides 1549 — Spes B. M. Szignált: B. M. és datált: 1549. Habler nem említi.

2. 24 mm széles. Izsák áldozata: Nvnc Cogno//Vi Qvo Time — Jákob álma: In Semine Tv//O Benedicendi — A feltámadás [?]: Christvs...//...Con. A görgető a középmezőt díszíti, a felirat kopott. Haebler nem említi.

Egyesbélyegzők: hárslevél, rozetták.

200 x 115 mm.

Tartalma: Sleidanus, Johannes: De statu religionis et reipublicae Carolo Quinto, Caesare, commentariorum libri XXVI. Argentorati, 1558. — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Liber est Stephani Gurzo.

Címlap (r): Con[ven]tus Cikien[sis] 1664.

I. M. Augsburg³¹

Leltsz. 615

1. 220 x 14 mm. Fides — Forti — Carita — Spess [!] I. M. Szignált: I. M. Haebler I. 291. 3. görgető.

2. 172 x 8 mm. Lombdíszek között 4 medalionos fej és címerek: Szászország — Kur — Augsburg — mesterjegy: I. M. Haebler I. 291. 5. görgető.

3. 11 mm széles német típusú stilizált palmetta.

180 x 114 mm.

Tartalma: Topiarius, Dominicus Aegidius: Conciones in Epistolas et Evangelia. Antuerpiae, ex Officina Christophori Plantini, 1573. — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Anno 1576. Hoc vnu[m] volumen emptum e[st] denarys 70. Tyrnaviae. Címlap (r): Conv[entus] Csikie[nsis] 1664.

³⁰ Fatáblás, vaknyomásos, világosbarna bőrkötés két fémkapocs nyomával.

³¹ Haebler szerint két augsburgi könyvkötő jöhet számba: Jeremias Mair és Jeremias Müller. A könyvkötő minden bizonnyal augsburgi, ugyanis a 2. görgetőn Augsburg címere látható, egy másik görgetőn pedig augsburgi szentek szerepelnek (Haebler I. 291. 6. görgető). I.M. más könyvkötőkkel szerepel együtt: H.K., M.E., H.W., N.W. Valószínű, hogy bélyegzőkészletén a műhely megszűnte után többen osztottak. A fatáblás, vaknyomásos, natúr színű bőrkötésen 2 fémkapocs nyoma látható.

N. M. Nicolaus Müller, Wittenberg³²

Leltsz. 964

Superexlibris: I. Z. 1558

I. 165 x 15 mm. Fides — Charit N. M. 1556 — Spes. Szignált: N. M. és datált: 1556. Haebler I. 299. 3. görgető. Haeblernél nem szerepel mint datált is.

I. 84 x 47 mm. Az angyali üdvözllet: Ave Gratiōsa Dominvs Te// Cvm Benedicta Tv Inter x// Mvlieres. Nem szignált. Haebler I. 301. XX. lemez.

II. 83 x 45 mm. Jézus keresztelése: Hic Est Filivs Mevs Dilect // In Qvo Mihi Complacitvm. Nem szignált. Haebler I. 301. XXI. lemez.

Egyesbélyegzők: hárslevél, rozetta.

182 x 120 mm.

Tartalma: Erasmus Rotterdamus, Desiderius: Tomus II. Paraphraseon in omneis epistolas apostolicas atque canonicas. (Basileae, per Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1548.) — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): Blasii Rathibore[nsis] fida suppellex Cracoviae anno [15]77 co[m]para[tus]. — Ex libris Steph[ani] Luczinszkj Fragopolitani An[n]o 1657 Nunc Rectoris Scholae Esztelnekiensis. — Conv[entus] Cikien[sis] 1681. Előzéklap (r): Sum Ioannis M... [a bejegyzést átírták]. Az 1. táblán belül: Ex libris Gregori Toriay mp.

Leltsz. 1869

Superexlibris: M. B. K. 1588

2. 180 x 10 mm. Lombdíszek között 5 medalionos fej (király, 2 babérkoszorús portré, 2 sisakos), egy angyalfej. Haeblernél nem szerepel.

III. 92 x 51 mm. Az utolsó vacsora. Fent: Einer Avs Den Zwelfen Wirt Mich Vorrat. Alul: Desiderio. Desideravi// Hoc Pascha. Mandvca// Re. Vobiscvm. Lvce. 22. Szignált: N. M. Haebler II. 333. VIb. lemez.

IV. 88 x 51 mm. A Szentháromság: Also Hat Got Di Welt Geliebt Das Ex Seinen. Alul: Kur és Szászország címere. szignált: NM. Haebler I. VIII. görgető.

Egyesbélyegzők: rozetta, hárslevél.

193 x 110 mm.

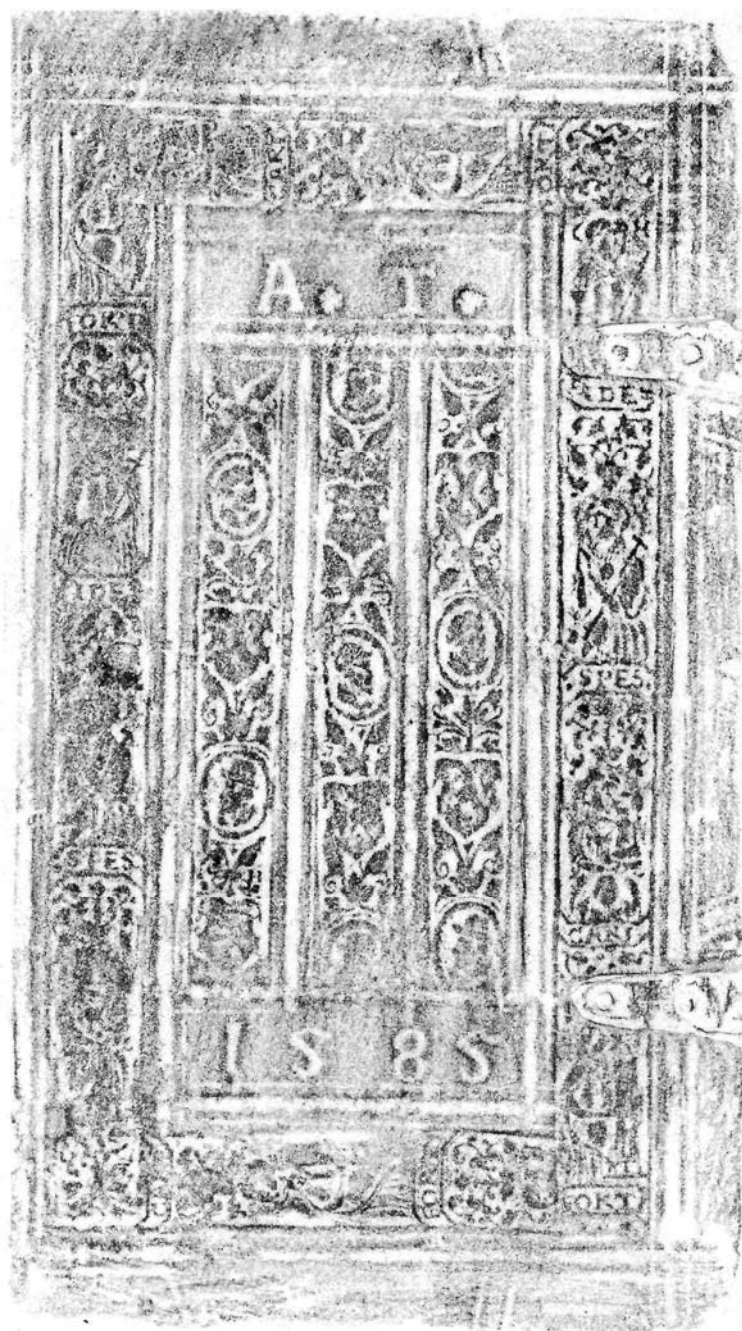
Tartalma: Pezel, Christoph: Obiectionum et respensionum Hudogicarum, pars V—VI. que sunt collectae ex scriptis optime de Ecclesia et Scholis meriti Philippi Melanchthonis. Neapoli Palatinorum, typis Matthaei Harnisch, 1584. — 8°.

Bejegyzések: Előzéklap (r): Gratiōsus esto mihi Jehova. Joh[annes] Nyutodi mp.

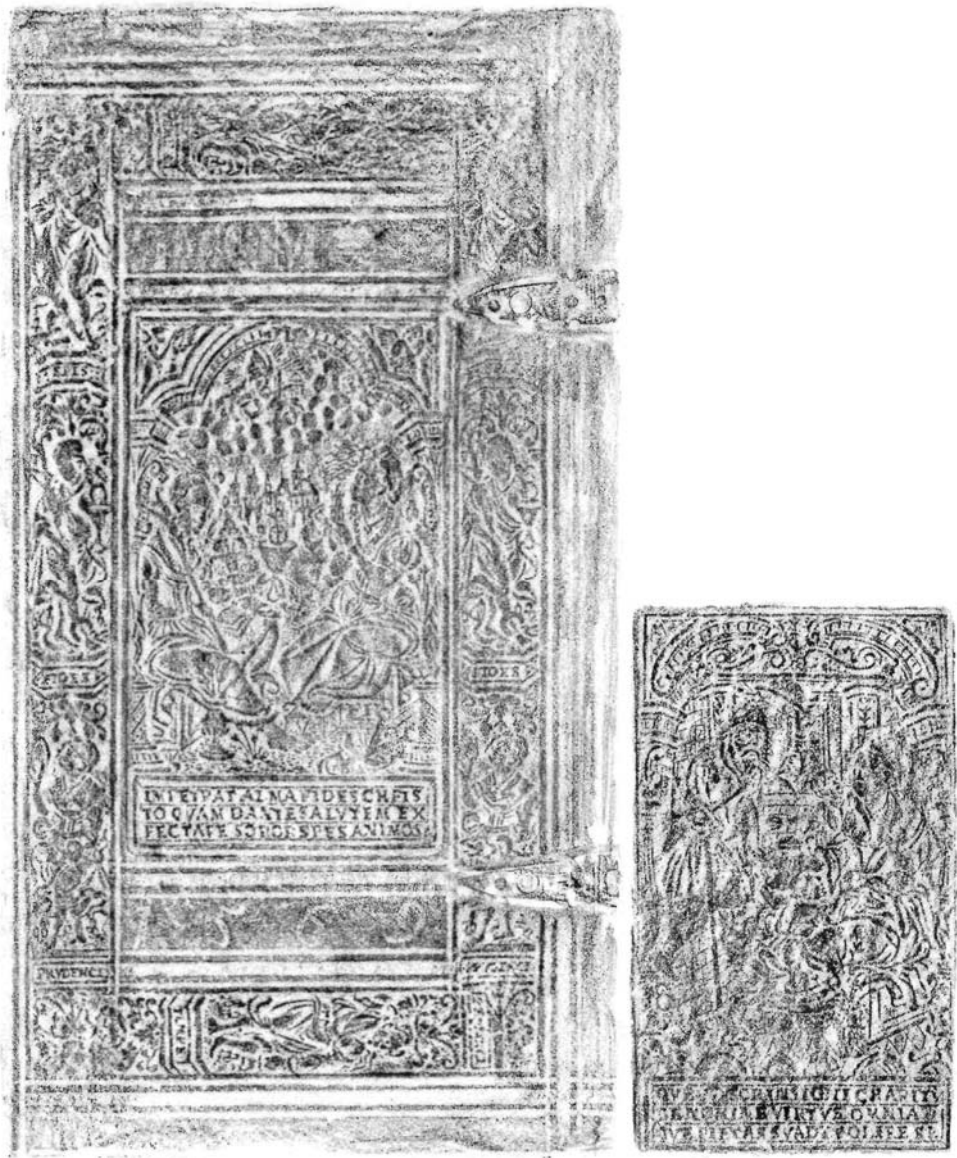
Címlap (r): Est Johannis K. Nyutodi. A[nno] 1655. Gratiōsus esto mihi Jehova.

A 2. címlapon (r): Est Johannis K. Nyutodi. A[nno] 1655.

³² Nicolaus Müllert, az egyik legjelentősebb wittenbergi könyvkötőt 1572—1593 között többször megválasztották a céh főmesterévé. Halála után (1593) fiai, Adám és Ábrahám vezetik a műhelyt 1616-ig. Több lemeze és egy görgetője negatív vésetű, ugyanis Wittenbergben az elsők között alkalmazta az aranyozást. Többször kapott megbízást Ágost szász fejedelemtől is (Haebler I. 301). A két fatáblás, vaknyomásos, natúrszínű bőrkötésen fémkapcsok nyoma látható.

1. C.H. nagyszombati csoport. Előtábla. Leltsz. 670

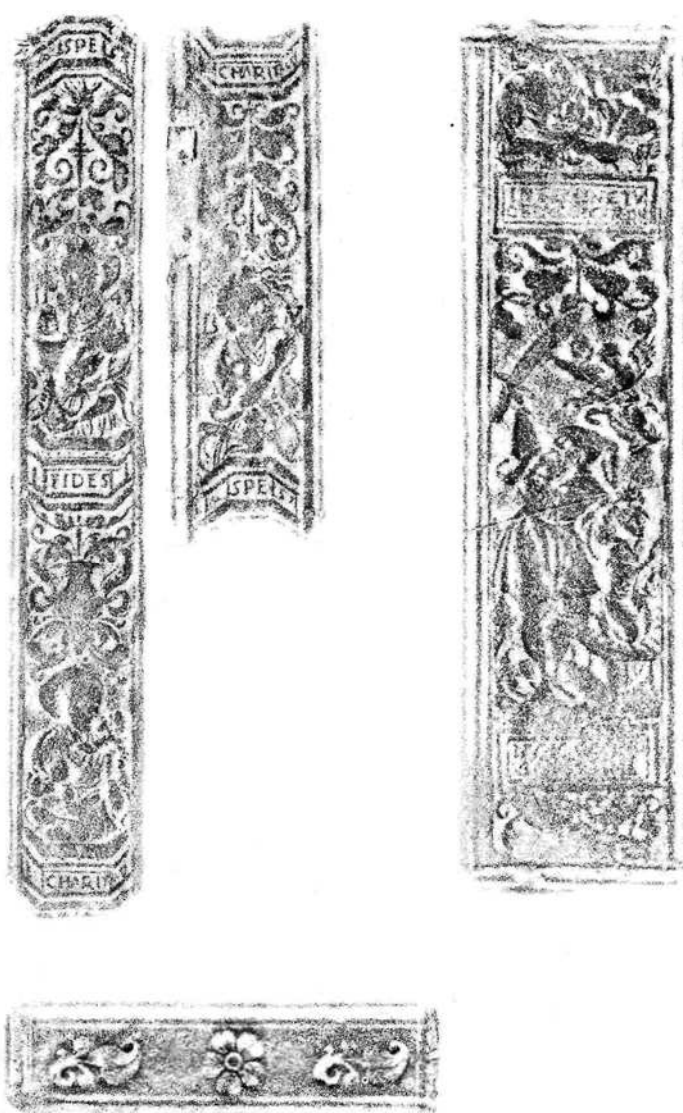

2. Frobenius Hempel. Előtábla és a háttábla lemeze. Leltsz. 47 — 50

3. Felül: I.F. lemezei. Leltsz. 1786
 Alul: M.L. görgetője és lemezei. Leltsz. 1880—1881

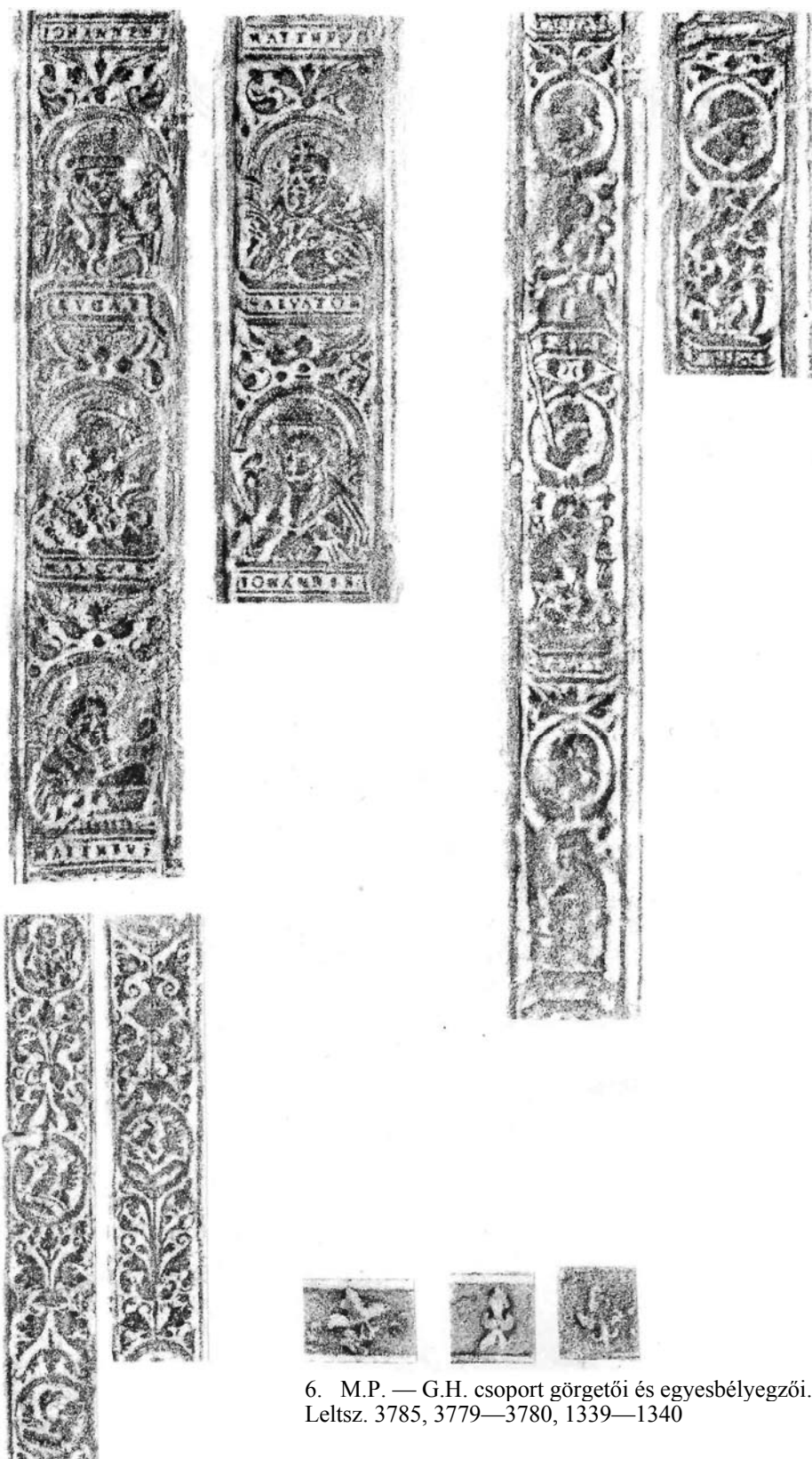

4. B.M. görgetői és egyesbélyegzői. Lelisz. 3102

5. Nicolaus Müller görgetői és lemezei. Leltsz. 964, 1869

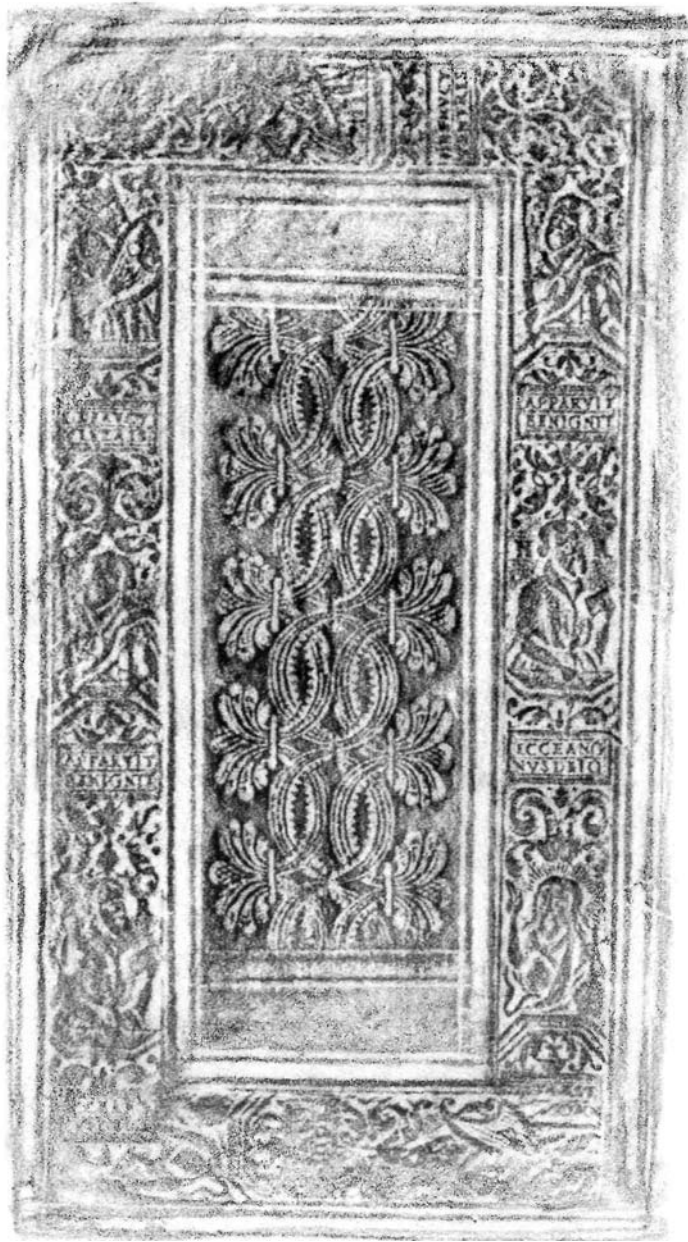

6. M.P. — G.H. csoport görgetői és egyesbélyegzői.
Leltsz. 3785, 3779—3780, 1339—1340

7. Felül: Hans Reinisch lemezei. Leltsz. 1273
Alul: Steffan Rabe lemezei. Leltsz. 3863

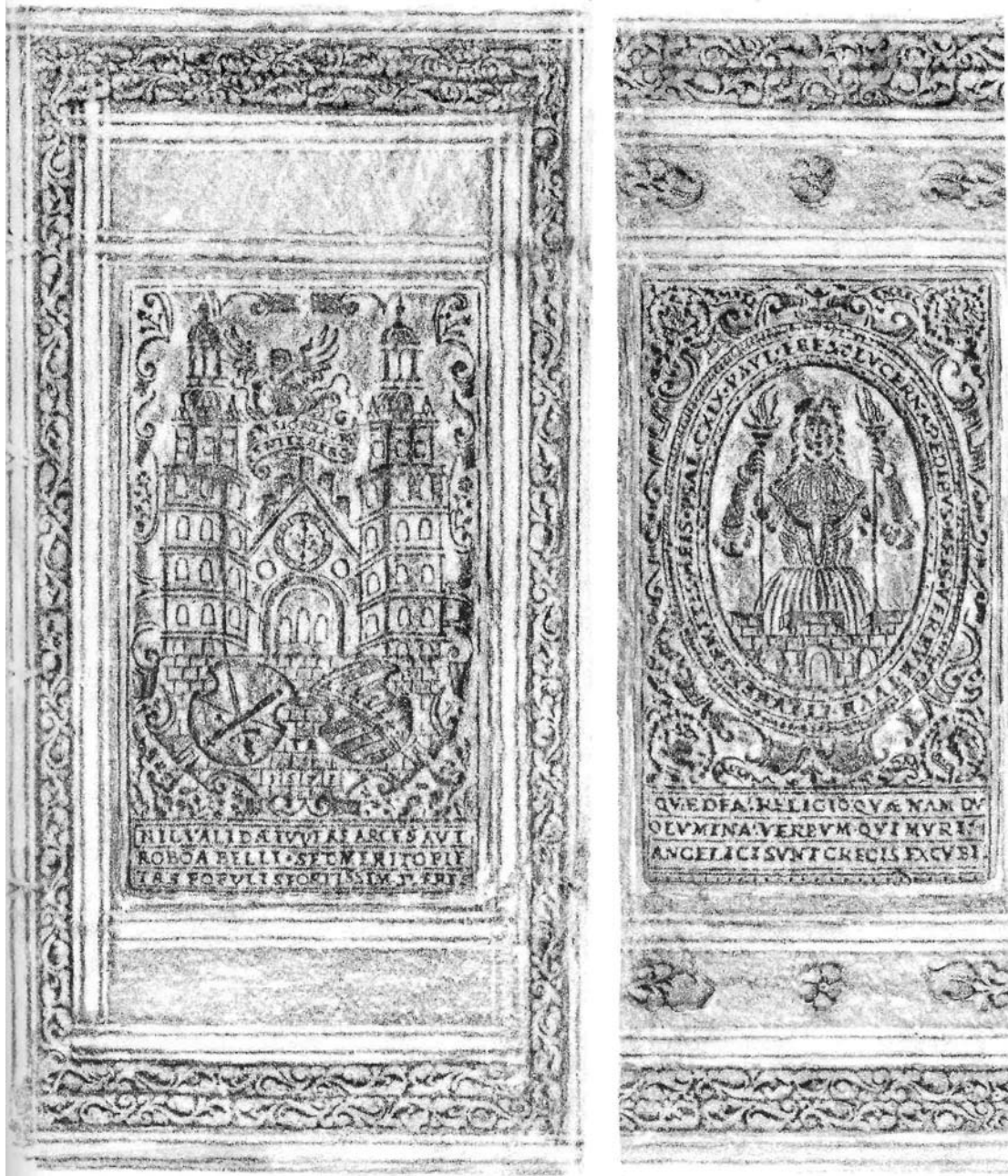

8. Hans Reinisch. Háttábla. Lelcsz. 1491

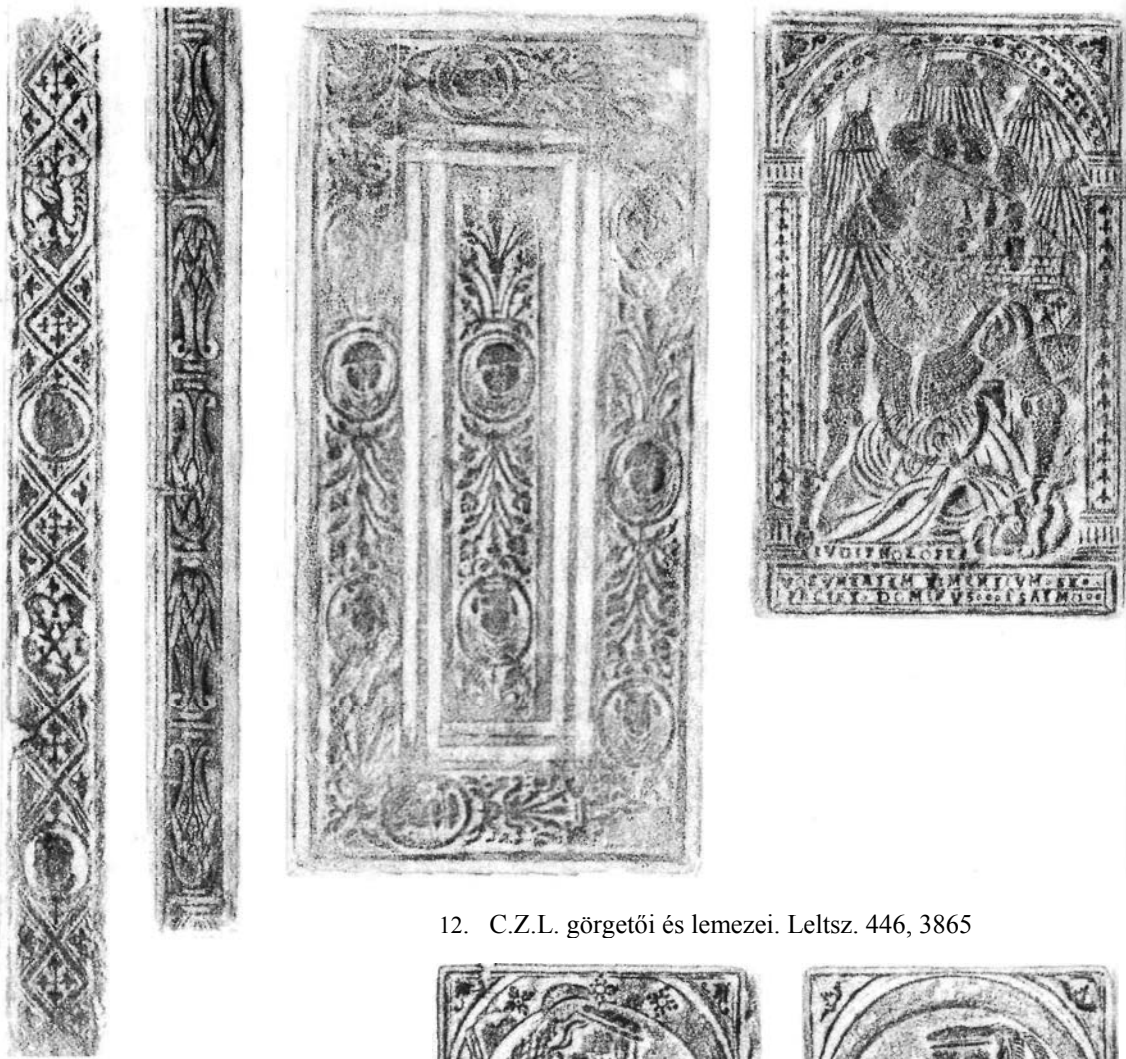

10. H.S. lemezei. Lelisz. 671, 049, 0118

11. Thomas Reuter. Előtábla és részlet a háttáblából. Lelcsz. 1829—1830

12. C.Z.L. görgetői és lemezei. Leltsz. 446, 3865

M. P., G. H.

Leltsz. 3785³³

Superexlibris: G — CHY 1557

1. 192 x 15 mm. Caritas — Spes — Fides M. P. — Ivsticia. Az allegorikus portrék fölött medalionos fejek láthatók. Szignált: M. P. Haeblernél nem szerepel.

I. 38 mm. Kör alakú negatív vésetű lemez, díszítése már nem látható.

Egyesbélyegző: makk.

Tartalma: [Evangeliomoc és epistolac] [Kolozsvarba: Heltai és Hofgref, 1550 — 1552.] — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: Emptus flo 1 d 15. F[116] — Martinus Pal. Bekötött lapon: Tamas Giorgi.

Az első és a 2. táblán belül, valamint az utólag bekötött lapokon: kottás egyházi énekek magyar nyelvű szöveggel (XVI. sz.)

Leltsz. 3779— 3780³⁴

2. = 1. görgető

3. 141 x 13 mm. Lombdíszek között egy váza és az evangélisták medalionos szimbólumai. Szignált és datált: G. H. 1546.

Egyesbélyegzők: kis virágtő, madárka.

195 x 135 mm.

Tartalma: kollig. 1 — Hugo de Sancto Victore: Opera. (Parisiis, excudit Henricus Stephanus, 1506.) — 4°. — kollig. 2 — Tritheim, Johannes: Liber de triplici regione claustralium et spirituali exercitio monachorum. (Parisiis, per Antonium Bonnemer pro Gofrido de Marnef, 1507.) — 4°.

Bejegyzések: kollig. 1, címlap (r): Ego frater Johannes Porkolab de gjöngjös dedi hunc libru[m] fratri francisco. Anno D[omi]ni 1594. — Conventus Csikien[sis] 1664.

Leltsz. 1339—1340³⁵

4. = 1. görgető

5. 163 x 22 mm. Salvator — Iohannes — Lvcas 1542 — Marcvs — Matthevs. Nem szignált, datált: 1542. Haeblernél nem szerepel.

192 x 140 mm.

Tartalma: kollig. 1: Hugo de Sancto Victore: Expositio super regulam beati Augustini cum expositione Umberti. (Hagenaw: Henricus Gran pro Johanne Rynmann, 1506.) — 4°. kollig. 2: Declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite. XVI. sz. eleje. — 4°.

Bejegyzés: F a₃ — Regula S. Pauli 1 mj Eremitae Conventus Csikiensis, 1681.

³³ Fatáblás, sötétbarna bőrkötés, fémkapcsok nyomával. A 2. táblát, a gerinc mellett, utólag zenei pergamenkódex-lappal erősítették meg. RMK I 345, RMNy I 91.

³⁴ Fatáblás, vaknyomásos sötétbarna bőrkötés, fémkapcsok nyomával.

³⁵ Papírtáblás, vaknyomásos, sötétbarna bőrkötés, bőrszalagok nyomával. Az első papírtábla hiányzik. A háttáblában latin nyelvű papírkódex-töredék látható.

A. R.

Leltsz. 750³⁶

Superexlibris: I. C. 1577

1. c. 195 x 15 mm. Caritas — Spes — Fides A. R. — Ivsticia. Szignált: A. R.

2. 11 mm széles. Lombdíszek között angyalfejek és medalionos portrék. Nem szignált, Haeblernél nem szerepel.

Egyesbélyegzők: kis virágtő, rozetta.

170 x 100 mm.

Tartalma: Simon Paulus: Dispositio in partes orationis rhetoricae et brevis textus enarratio evangeliorum. Magdeburgi, ex Officina Typographica Wolffgangi Kirchneri, 1572. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): Convent[us] Ciki[ensis] 1681. — Petrus Agoston. — Joseph[i] Grinitj.

Címlap (v): emtus est flo 1 d 6 in Anno Domini 1626.

Az első táblán belül: Nosse meum si vis patronum nomine justo, Clemens Salinus nomine dictus eram Bistriciae **R.** 1. d. 75.

H. R. Hans Reinisch, Wittenberg³⁷

Leltsz. 1491

1. 183 x 16 mm. [Salvator:] Data Est// Mihi Omn — [David:] De Fruct// Ventris — [Paulus:] Apparvit// Benignit 1560 — [Johannes:] Ecce Ang//Nvs [!] Dei Q. H. R. Szignált és datált: H. R. 1560. Haebler I. 372. 1. görgető.

2. 16 mm széles. Német típusú stilizált palmetta.

165 x 99 mm.

Tartalma: Peucer, Caspar: Liber chronicarum. XVI. sz. — 8°.

Bejegyzések: Az első táblán belül: 1572 Sum ex Libris Iacobi Ritschen delli Austriaci.

F[l]r: Conventus Csik[iensis] 1684.

Leltsz. 1273

3. = 1. görgető

I. 78 x 41 mm. A keresztrefeszítés: Er. Hat. Dich. Erlöset. Nem szignált, Haeblernél nem szerepel.

II. 80 x 40 mm. Justitia: Ivsticia. 1568. Nem szignált, Haeblernél nem szerepel.

162 x 98 mm.

Tartalma: [De sacris studiis.] (Basileae, ex Officina Oporiniana, 1570.) — 8°.

³⁶ Fatáblás, vaknyomásos, sötétbarna bőrkötés, fémkapcsok nyomával. Nagyon kopott, levonhatatlan.

³⁷ Haebler valószínűnek tartja, hogy H.R. a wittenbergi Hans Reinischsel azonos, aki 1560-ban lett mester és 1580-ban hunyt el. Georg Bernutz özvegyét vette el feleségül. Wittenbergi illetőségét az is bizonyítja, hogy M.V. metsző az ő számára is dolgozott (Haebler I. 375). A két kötésünk papírtáblás, vaknyomásos és natúrszínű, az elsőn bőrszalagok nyoma látható.

I. R.³⁸

Leltsz. 1911

I. 171 x 10 mm. Lombdíszek között 4 medalionos fej és címerek: Szászország — mesterjegy I. R. — Kur — Nürnberg. Haebler I. 378. 4. görgető.

I. 83 x 46 mm. Justitia: Ivsticie. Qvisqvis. Pictv//Ram. Lvmine. Cernis. Nem szignált. Haebler I. 378. VII. lemez.

II. 148 x 97 mm. Lucretia: Casta. Tvlit. Magnam. For//Me. Lvcrecia. Lavdem. Nem szignált. Haebler I. 378. VIII. lemez.

148 x 97 mm.

Tartalma: Gregorius de Valentia: De idolatria contra sectariorum contumelias disputatio. Ingolstadii, apud Davidum Sartorium, 1580. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): Conventus Csikiensis 1664.

Előzéklap (r): Ex libris Eustachy Giúlae Pannony.

T. R. Thomas Reuter, Wittenberg³⁹
Steffan Rabe.

Leltsz. 1829—1830

I. 5 mm széles növényi díszítésű görgető.

I. 88 x 51 mm. Wittenberg városi címere. Alul: Nil Valide Ivvere Arces Avt // Robo'a Belli. Sed Merito Pie//Tas Popvlis Fortissima Tvrris. A tornyok közötti szalagon: Insignia Vrb//Is Witeberg. Kur és Szászország címere között: TR//1571.

A lemez variánsa a Haebler I. 392. IV. lemeznek, ugyanis itt 1573-as évszám szerepel.

II. 88 x 51 mm. A Religio allegorikus nőalakja két fáklyával. A köriratban: Lvcerna. Pedibvs Meis. Verbvm Tvvm. Et Lvmen. Semitis Meis. Psal. CXIX. Pavl. Ebe. A lemez alján: Qvae Dea? Religio: Qvaenam Dv//O Lvmina? Verbvm Qvi Mvri? // Angelici Svnt Gregis Excvbie.

A II. lemez nagyon népszerű volt, több variánsa szerepel más wittenbergi könyvkötőknél is (Georg Kammerberger, Nicolaus Müller, Heinrich Blüme, Hans Cantzler, Hans Schreiber). Paul Eber a wittenbergi egyetem professzora volt, és a zsoldárírdet az ő mottójaként vált ismertté. Haebler felveti, hogy talán eredetileg P. Eber ex librise vagy superexlibrise lett volna, azonban erre nincs bizonyíték.⁴⁰

172 x 105 mm.

Tartalma: kollig. 1 — Althamer, Andreas: Conciliationes locorum Scripturae Sacrae. XVI. sz. vége. — 8°. — kollig. 2 — Matthaues, Johannes Smalcaldensis: Tractatus de unione personali et communicatione idiomatum studiosae iuventuti in Academia Vitebergensi publicé propositus. Vitebergae, 1583. — 8°.

³⁸ Nem lehet tudni, ki rejtőzik az I.R. kezdőbetűk mögött. Az egyik görgetőn — a mi kötésünket is díszíti — Nürnberg címere látható, tehát lehet nürnbergi is, de a céhkönyv nem említi. Haebler felveti, hogy lehet wittenbergi is, ugyanis wittenbergi kötésekben szerepel I.R. idősebb Caspar Kraft és M.K. (valószínű Michael Kammerberger) görgetőivel és lemezeivel (Haebler I. 379). A papírtáblás, vaknyomásos, natúrszínű bőrkötést bőrszalagok zárják.

³⁹ Thomas Reuter 1567-ben lett a város polgára és céhmester. 1571—1592 között ötször volt a cég főmestere. Halála után (1595) ifjabb Thomas Reuter vezeti a műhelyt (Haebler I. 393—394).

⁴⁰ Haebler II. 121. A fatáblás, natúrszínű, vaknyomásos bőrkötésen fémkapcsok nyoma látható.

Bejegyzések: Az első táblán belül: d 75.
Címlap (r), kollig. 1 — Conventus Csikiensis 1664.

Leltsz. 3863⁴¹

Supereplibris: M. W. C. 1579

2. 155 x 9 mm. Négy puttó a gyermek Jézussal. Nem szignált. Haebler I. 385. Steffan Rabe, 3. görgető.

III. 84 x 52 mm. Justitia ülve, jobbra néző portré. Ivstítiae Qvisqs Pictvram Lv//Mine Cernis Dic Devs Est Jvstvs // Ivstaq'Facta Probat. Szignált: S. R. Haebler I. 385. Steffan Rabe VI. lemez.

IV. 84 x 52 mm. Fortuna ülve, balra néző portré. Fortvna Vitrea Est Cvm // Maxime Splendet Frang:

Szignált: S. R. Haebler I. 385. Steffan Rabe VII. lemez.

Egyesbélyegzők: apró rozetták.

165 x 104 mm.

Tartalma: Chytraeus, David: Chronologia Historiae Herodoti et Thucydidis... Rostochii, excudebat Iacobus Lucius, 1578. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): Conv[entus] Csik[iensis] 1682. P. 1, 160, 609 — Sum vnus ex libris MB mp. F[2]r, p. 160, 177,228 — Ex libris MB. P. 202 — Ex libris MB mp 1656 die 22 Decembris. P. 217 — Ex libris MB 1640. P. 225 — Ex libris MB 1645 penes Hernod. F[I]r — Ex libris MB 1645 fuimus in bello penes Hernold tempore Georgio Rackoczi.

Az első táblán belül: Sum vnus ex libris MB 1656.

A 2. táblán belül: Sum vnus ex libris MB mp 1656 Die 22 Decembris. Emptus Tres libros Historiae Herodotis. Vnus. 2. Alter Deus Peccatorum. Tertius. 3. Chronicon, Joannis Carionis. E[m]ptus p[ro] flor[enis]... Ego MB A. D. 1656 die 22 Decembris.

H. S. Stuttgart⁴²

Leltsz. 671

1. 135 x 12 mm. Lombdíszek között 4 medalionos fej. Nem szignált, Haeblernél nem szerepel.

I. 77 x 45 mm. A keresztrefeszítés: Vvlnerat. Laca. Crvc//Cem. Pro Nobis. Christe. Nem szignált, Haeblernél nem szerepel.

II. 77 x 45 mm. A feltámadt Jézus: Abolita. Victore. Diviv//Vs. Morte. Trivmphant. Szignált: H. S. Haeblernél nem szerepel.

175 x 107 mm.

⁴¹ Papírtáblás, vaknyomásos bőrkötés. A görgető és a 2 lemez Steffan Rabe wittenbergi könyvkötő műhelyéhez tartozik. Rabe nagyon rövid ideig tevékenykedett (1567—1569). Halála után, 1570-ben özvegye, Elisabeth, Valentin Morschyn lánya, férjhez ment idősebb Thomas Reuterhez, és így a szerszámkészlete Reuter műhelyébe került (Haebler I. 386).

⁴² Haebler nem tudja feloldani a H.S. kezdőbetűket, de úgy véli, hogy stuttgarti könyvkötő lehet, ugyanis legtöbb kötésével a stuttgarti Landesbibliotheké-ben találkozott. Szerinte 1600 után már nem tevékenykedett (I. 412). A 3. és 4. kötésünk a XVII. század elején készült. Az sincs kizárva, hogy valamelyik leszármazottja kötötte be őket.

Tartalma: Pepin, Guillelmus: Sermonum ad sacros evangeliorum sensus explicandos pars quadragesimalis. Venetiis, Ex Ioannis Antonij Bertani Typographeio, 1591—1592. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): Monastery Welegraden[*sis*].

Az első táblán belül: A[*nno*] 1624, Dono dabat mi[h] Francisco Petri Sacerdoti catholico Gasparus Zölösi et P[e]trus Tibald ex Kaydicz falva — Anno Salutis 1658 emptus fl. 2 á Francisco Peter ego Stephanus Olasz licentiatus concionator parochiae Vagasi[*ensis*] jure possideo.

Leltsz. 049

2. 220 x 18 mm. Bibliai jelenetek. Az angyali üdvözlés: Salvtae — A Szentháromság: Trinit — Keresztelő Szent János: Ioh: Bab: — A keresztrefeszítés: Spes Mea. Nem szignált, Haeblernél nem szerepel.

3. 135 x 12 mm. lombdíszek között 4 medalionos fej. Nem szignált, Haeblernél nem szerepel.

4. 15 mm széles német típusú stilizált palmetta. Haeblernél nem szerepel.

III. 78 x 42 mm. Jézus keresztelése: Qvis Crediderit Et: Szignált: H. S. Haebler I. 412. old. X. lemez.

IV. 78 x 44 mm. A keresztrefeszítés: Hoc Est Filivs Mevs Dilectvs In. Nem szignált, datált: 1573. Haebler I. 412. XI. lemez.

357 x 220 mm.

Tartalma: Stella, Didacus: Enarrationes in evangelium secundum Lucam. Tomus I—II. Antuerpiae, in aedibus Petri Belleri, 1593. — 2°.

Bejegyzések: Címlap (r): Conventus Csikien[*sis*] 1664. — Ex libris M[a]g[ist]ri Wratislav[*iensis*] Sydrin[*y*] mp.

Leltsz. 0118

5. 168 x 11 mm. Spes — Cari — Ervd — Fides. Nem szignált, Haeblernél nem szerepel.

V. = I. lemez

VI. = II. Lemez

168 x 105 mm.

Tartalma: Lippeloo, Zacharia: Vitae sive res gestae Sanctorum. Tomus II. Coloniae Agrippinae, sumptibus Bernardi Gualtheri, 1603. — 8°.

Bejegyzések: Előzéklap (r): Conventus S. Mariae Visitantis Cikiens[*is*] 1695. — Conventus Csik[*iensis*].

Címlap (r): Conv[entus] Cikien[*sis*] 1681.

Leltsz. 722—723

6. = 4. görgető

VII. = I. lemez

VIII. = II. Lemez

183 x 110 mm.

Tartalma: Kollig. 1 — Stapleton, Thoma: Promptuarium catholicum ad instructionem concionatorum contra haereticos nostri temporis. Coloniae Agrippinae, in Officina

Birckmannica, sumptibus Hermanni Mylii, 1613. — 8°. — Kollig. 2 — Stapleton, Thoma: Promptuarium catholicum ad instructionem concionatorum contra nostri temporis haereses. Coloniae Agrippinae, in Officina Birckmannica, sumptibus Hermanni Mylii. 1618. — 8°.

Bejegyzés: Kollig. 1, címlap (r): Con[ven]tus Csikien[sis] 1664.

S. S. Sixt Stanhauer, Prága⁴³

Leltsz. 3330

1. 179 x 13 mm. Venvs — Occasia S. S. — Prvden — Lvcreti. Szignált: S. S.

Egyesbélyegző: gránátalma.

178 x 110 mm.

Tartalma: Kollig. 1 — Aristoteles: De republica. Trad. Ioachimus Perionius. — Ioachimus Perionius: Observationes. Basileae, (sumptibus Ioannis Oporini, 1544.) — 8°. — Kollig. 2 — Aristoteles: Ethicorum sive de moribus ad Nicomachum filium libri X. Trad. Ioachimus Perionius. — Hermolaus Barbaras: Aristotelis De Moribus librum epitomen. Basileae, (Ioannes Oporinus, 1544.) — 8°.

C. Z. L.

Leltsz. 446⁴⁴

1. c. 131 x 11 mm. Rácsdíszes, címeres és medalionos görgető. Az egyik pajzson mesterjegy: C. Z. L.

2. 11 mm széles. Lombdíszek között medalionos portrék.

3. 6 mm széles kandeláber-görgető.

I. 79 x 48 mm. Judit: Ivdit Holofer felirattal. Alul: Volvntatem. Timentivm. Se//. Faciet. Dominvs. Psalmo.

Egyesbélyegzők: kettős hárslevél.

155 x 95 mm.

Tartalma: Canisius, Petras: Summa doctrinae christianae per questiones tradita. [Wien:] Michael Zimmermann, 1555. — 8°.

Bejegyzés: Címlap (r): Con[ven]t[us] Csikien[sis] 1664.

Leltsz. 3865⁴⁵

4. = 1. görgető

5. c. 167 x 14 mm. Daniel — Esfriel — Esdris — Isaias, háromsoros német nyelvű felirattal.

II. 80 x 44 mm. Justitia: Ivsticia. Qvis. Qvis. Pic//Tvram. Lvmine. Cernis. Di// Devs. Est. Ivstvs. Ivsta. Ta

⁴³ Nuska, Bohumil: *Prager Buchbinderwerkstätten aus der mitte und zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Gutenberg-Jahrbuch 1966. 379. 2. görgető. Sixt Stanhauer 1547-ben lett Prága polgára, és 1571-ig lehet követni tevékenységét levéltári adatokban. A fatáblás, vaknyomásos, sötétbarna bőrkötésen csak egy fémkapocs maradt meg. Levonhatatlan.

⁴⁴ Papírtáblás, vaknyomásos barna bőrkötés.

⁴⁵ Fatáblás barna bőrkötés, fémkapocs nyomával. Az előtáblán a középmező aranyozott.

III. 80 x 44 mm. Lucretia: Casta. Tvlit. Magnam // Forme. Lvcrecia. Lavde.

Egyesbélyegzők: kettős hárslevél, rozetta.

167 x 105 mm.

Tartalma: Ferus, Ioarmes: In sacrosanctum Iesu Christi Evangelium secundum Matthaem commentariorum, liber tertius. Venetiis, apud Iacobum Piccaium et Ioannem Mariam Lenum socios, 1568. — 8°.

Bejegyzések: Címlap (r): F. I. V. — Con[ven]tus Csikien[sis] 1664.

A naplóíró Teleki József

„Tudhatja Tiszteletes Uram Kegyelmed, hogy én csecsemő gyermekségemtől fogva vágyódtam az Akadémiákra, és mely igen bíztam ahhoz, hogy ebben az időmben, amelyet már most szintén elérek, odamenésemet megnyerhetem, de most már nemcsak itthon látom már magamat, de még nem is remélhetem, hogy hamar és sok idő előtt meglehessen, minthogy az arra való készületnek semmi jelét nem látom” — írja az ifjú Teleki József egy csonkán maradt levélfogalmazványában egykori mesterének, Bod Péternek Magyarigenbe. Majd így folytatja: „Kérem azért Tiszteletes Uramot az élő Istenre, fordítsa minden tehetségét arra, hogy kedves Atyám Úr, Asszony Anyám öngagságokat ha szemben lehet Tiszteletes Uram szóval, vagy ha nem, levelei által inducalja arra, hogy méltóztatnának olyan formán gondolkodni, hogy én ha elébb nem is, a jövő tavasszal felmehessek..., ez mentől tovább halad, annál több akadályok adhatják elő magokat, hogy talán utoljára magok öngagságok akarátja ellen is azon céltul, amelyre e világiak között leginkább törekedtem, éppen elesem...”¹

Az egész hosszú levél arról tanúskodik, mennyire vágyódott Teleki József a tanulmányait megkoronázó külföldi utazásra, s panaszkodik a bizonytalanság miatt, amely „minden Hectica febrisnél” jobban sorvasztja, s „oly nagy Metamorphosist” okozott állapotában, hogy az már mindenkinek feltűnt.

Pedig helyzete valójában igen szerencsés volt: előkelő és gazdag családban született, tanulmányait pedig nemhogy nem akadályozta senki, hanem minden eszközzel támogatták. Szüleit egyaránt a szellemiek iránti érdeklődés jellemezte. Mind apja, Teleki László, mind anyja, Ráday Eszter rokonságában odaadó gonddal és áldozatosan nevelték a gyermekeket, s ők is követték a családi példát. Fiuk, Teleki József mégis joggal aggódott, mert a körülmények mintha összeesküdtek volna ellene. Szerencsétlen családi események és elsőszülött bátyja, Pál halála miatt szülei érthetően féltették egyetlen fiukat, aki Eszter és Klára húgai mellett életben maradt a tizenöt gyermek közül, s aki nem is volt teljesen egészséges: nem sokkal azelőtt valamiféle reumatikus láz majd egy esztendőre ágyához szögezte. Nem kedvezett a hazai és a külpolitikai helyzet sem: Mária Terézia azon volt, hogy minél inkább korlátozza a protestáns diákok peregrinációját, s noha ez egy grófi származású ifjú kimenetelét nyilvánvalóan nem akadályozta volna meg végképp, szándéka megvalósítását megnehezítette. Újabb tápot adott a szülői aggodalomnak a hétéves háború kitörése, amely a terv megvalósítását egy időre lehetetlenné tette. Teleki József ugyanis először az akkor rendkívül népszerű és sokakat vonzó göttingai egyetemre készült, ahol korábban bátyja, Pál is megfordult. A háború veszélyeinek kitett s az Ausztriával hadban álló országok egyetemeire azonban nem lehetett ekkor utazni. Ezért döntött úgy a Teleki-család, hogy József menjen tanulni valamelyik svájci egyetemre, utána pedig keresse fel Franciaországot és Itáliát. Utóbb Svájcban Teleki elhatározta, hogy a leideni egyetemet is meglátogatja.

Amikor sikerült legyőznie a szülők ellenállását és a külső nehézségeket, újabb akadályok gördültek az útjába. Apja csak tizenhat hónapot volt hajlandó engedélyezni az

¹ Teleki József — Bod Péternek. K.n. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban MTAKK) Egyház és Bölcs. 2-r. 34. II.

utazásra, s ezer aranyat szánt fia tanulmányaira és világlátására. Minthogy pedig ő Bázelen kilenc hónapot töltött el stúdiókkal, a hollandiai akadémia látogatásáról le kellett mondania. Megpróbálta ugyan kérlelni szüleit, engedjék meghosszabbítani kintlétét, de ők hajthatatlanok voltak. Így aztán Teleki kissé bánatosan írta apjának Leidenből: „Igaz, hogy az itt való Univerzitéson szerettem volna ezt a telet tölteni, de már minthogy Nagyságtoknak nem tetszett, csak más utánunk jövőknek hagyom.”²

Hollandiában így mindössze négy hónapig időzhetett, amelyből kettő az egyetemi szünidőre esett. Ezután következett párizsi tartózkodása, ahol kénytelen volt tovább maradni a tervezettnél, mert a pénze nem érkezett meg időben otthonról, s nem tudta kifizetni szállását és ellátását. Így, bár az utazás meghosszabbodott, 21 hónapig tartott, valamennyi célját mégsem valósíthatta meg: elmaradt a tanulás a leideni egyetemen, s nem jutott el Itáliába. Az apja által engedélyezett ezer aranyat azonban alig száz-egynéhánnyal lépte túl.

1759. július 2-án indult útnak Budáról, s 1761. április 8-án érkezett vissza Bécsbe. Itt, április 25-én szakadnak félbe naplófeljegyzései.

Minden jel arra vall, hogy Teleki József utazása előtt nem írt naplót: egyrészt több alkalommal is részletesen igyekszik tisztázni a naplóírás célját, amit egyébként nem tartott volna szükségesnek, másrészt gyakorlatlanságról tanúskodik az a mód, ahogyan élményeit több párhuzamos, illetve egymást követő változatban is papírra vetette.

Az önéletrások, mentségek, emlékiratok, naplók műfaja gazdagon virágzott a 17—18. században, s különösen Erdélyben sok szép és fontos alkotás született ebben a nemből. Teleki Józsefet jó néhány ilyen nevezetes mű szerzőjéhez vérségi vagy szellemi kapcsolatok fűzték: Bethlen János a széppapja, Bethlen Miklós a dédapja volt. Árva Bethlen Kata nagyapja bátyjának volt az özvegye, szüleinek pedig különösen közel álló és kedves rokona volt. Szoros kapcsolatban állt még Telekivel és családjával a naplóíró Halmágyi István, tanítója volt Bod Péter, aki után szintén önéletrás is maradt az utókorra.

E sokszínű és változatos műfaj ismert alkotásai közül Teleki Józseféhez a vele csaknem egy idős mostoha nagybátyjának, Teleki Sámuelnek a naplója áll a legközelebb, aki szinte ugyanazon az útvonalon s Józseffel csaknem egy időben tett tanulmányútján készítette a maga feljegyzéseit. Teleki Sámuel eredeti naplója azonban még életében elkallódott, s ő maga emlékezet alapján rekonstruálta a szöveget.³ Így utólag azonban sok mindent nem vetett már papírra, amit az eseményekkel egy időben bizonyosan feljegyzett, s ezáltal éppen a naplóműfajt jellemző spontaneitás, frissesség veszett el írásából. Különösen a párizsi tartózkodás szükségzavú megfogalmazása sejteti azt, hogy Teleki Sámuelnek nem volt türelme helyreállítani a naplófeljegyzéseit megközelítő eredeti szöveget.

Teleki József naplója eredeti formájában fennmaradt. Ez az írás — éppúgy, mint Teleki Sámuelé — a még máig jórészt feltáratlan peregrinációs úti feljegyzések sorába tartozik, amilyenek tekintélyes számban megtalálhatók a református kollégiumok könyvtáraiban. Közös bennük az, hogy valamennyi akadémiai tanulmányút élményeit örökíti meg, idegen országok szokásait, körülményeit rögzíti. Teleki József azonban

² Teleki József — apjának, Teleki Lászlónak. Leiden, 1760. LX. 23. Kolozsvár, az ENMLvt-nak a Kolozsvári Állami Levéltár őrizetében levő Teleki-család kendilónai levéltára.

³ *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója. 1759—1763.* Sajtó alá rend. ifj. Biás István. Bev. Imre Sándor. Maros-Vásárhely, 1908. Téves a Téka-sorozat *Teleki Sámuel és a Teleki-Téka* c. kötetének (Bukarest 1976. 239.) az a megállapítása, mely szerint Teleki Sámuel naplójának kézírata az MTAKK-ban van. A napló nyomtatott kiadásának bevezetőjében (V.) Imre Sándor azt írja róla, hogy 1906-ban került elő a Teleki-Tékában őrzött, Teleki Sámuel iratait tartalmazó két láda egyikéből, amikor is ezeket az iratokat áthelyezték a Teleki-levéltárba.

származásából következően olyan élmények egész soráról számolhatott be feljegyzéseiben, amilyenekről a szegénysorsú diákoknak nem lehetett módjuk szólni.

A naplórás különösképpen szubjektív műfaj. Legfőbb jellemzője az őszinteség, a frissen papírra vetett élmények, benyomások hitelessége, a spontaneitás, az azonnali reagálás; ugyanakkor a részletes leírást, a pontos, kimerítő beszámolót akadályozhatja a sietség, az időhiány. Különösképpen áll ez az útinaplókra, hiszen a naplóíró utazása idején kizökken mindennapi életrendjéből, minden percét élményszerzésre akarja kihasználni.

Feljegyzései elején Teleki József megfogalmazza önmagának a naplóírás célját: azért veti papírra az átélt eseményeket, hogy utóbb felfrissíthesse emlékezetét, s reméli, hogy a feljegyzésekből levonható tanulságok révén tökéletesebbé is válik. Valójában azonban más, közvetlenebb célja is volt ezeknél.

Nem véletlen, hogy az első kötet gerincén a „Költségnapló” cím olvasható. A napról napra történő elszámolás mellett maga a napló is tagadhatatlanul valamiféle számadás, mégpedig nem átvitt, hanem nagyon is konkrét értelemben. A napló nemcsak önmagának, hanem a szigorú apának is szól. Szembeötlő, hogy a napló hangja sokkal komolyabb, visszafogottabb, mint pl. azoké az ugyanezen időből származó leveleké, amelyekben vele csaknem egy idős másodunokatestvérének, Teleki Ádámnak számol be ugyanezekről az élményekről. Ez azonban nem a feljegyzések őszinteségét teszi kétségessé, csak bizonyos tartózkodásról, óvatosságról árulkodik. Teleki számított arra, hogy naplóit mások is olvassák majd. Amikor azt mondtuk, hogy a párhuzamos feljegyzések kezdő naplóíróra vallanak, csak az érem egyik oldalát mutattuk meg. A második, gondosabban összefogott szövegű változat megkezdése ugyanis egyszersmind Teleki írói ambícióiról is tanúskodik, hiszen ha valóban csak önmaga számára írt volna, hogy felidézhesse emlékeit, megelégedhetett volna az eredeti, spontaneitásában töredezett, egyetlen megszővegezéssel, ő azonban nyilvánvalóan azért kezdett hozzá élményeinek gondosabban átfogalmazott összefoglalásához, mert valamiféle szűkebb vagy tágabb közösségnek szánta írását, legalábbis családja tagjainak és legközelebbi barátainak.⁴

Teleki József naplóinak legfőbb specifikuma az, s ez különbözteti meg elsősorban a többi hasonló peregrinációs feljegyzésektől, hogy több olyan személyiséggel találkozott vagy került kapcsolatba, akiket ma, kétszáz év múltán is az egész korszak legfőbb reprezentánsainak tekintünk. Rögtön az út elején Genfből Voltaire-hez viszik el újdonsült ismerősei. Voltaire nevétől ekkor már egész Európa visszhangzott, mindenfelől özönlöttek hozzá az utazók. Teleki az első és az egyetlen magyar, aki szemtől szembe állt vele, s aki írásban is beszámol élményeiről. Leírásából — amely egy elveszett bővebb beszámolót pótló rövidebb változat — kiderül, hogy a fiatal látogató szűkszavúsága ellenére is csupa fontos, a korra vagy az íróra jellemző momentumot örökített meg.

Voltaire-t a mezőn, szántás közben találják; mintha csak a fizokratizmus mellett való tüntetés divatjának hódolna. Korabeli metszeteken a francia trónörökös is látható az eke szarvánál, csatos cipellőben, selyem térdnadrágban, nyakán csipkés ingfodorral. Voltaire ezután bevezeti vendégét a házba, megmutatja neki színháztermét. A baráti körben rendezett színielőadások okozták az író heves összetűzéseit Genf konzervatív papi vezetőivel, akiknek városában még nemrégiben felvilágosultabb szellemű menedéket remélt találni az üldözött író. S akkor költözött át a közelbe, de francia földre (ahol Teleki is felkereste), amikor Genfben nem tarthatott több előadást. S Rousseau nagy port felvert *Lettres sur les*

⁴ Ezt a feltételezést megerősíti, hogy amikor 1769-ben Teleki megjárta Itáliát, apja egy levelében arra biztatta, hogy ha útközben nem is volt rá ideje, utólag írjon „diariumocskát” apja. rokonai, barátai és utódai hasznára és gyönyörűségére.

spectacles (Levelek a színelőadásokról) című művében közreadott, Voltaire és a színházi előadások elleni állásfoglalásával vált nyilvánvalóvá a törés a kor két nagy filozófusa között, ekkor kerültek örökre szembe egymással.

Ismerősei elmondják Telekinek, hogy Voltaire betegsége idején retteg a haláltól. A megjegyzés mély nyomot hagy benne; később név nélkül, de félre nem érthető utalással beleszövi a keresztyénséget védő *Essai sur la foiblesse des esprits-forts* (Az erős lelkek gyöngeségéről) című munkájának második kiadásába (s ezzel szinte lemoshatatlanul rajta ragad az a téves állítás, hogy művét Voltaire-ellenes pamfletnek szánta).

A naplóból ugyan nem derül ki, hogy Teleki olvasta-e már Voltaire valamelyik művét látogatása előtt, de feltétlenül hallania kellett róla. Azt is feljegyzi ui., hogy Bázélbe érkezése első napján azért nem kereshette fel otthonában Johann Bernoulli professzort, mert nála „vonaglott”, s még aznap meg is halt Maupertuis, a berlini akadémia hajdani elnöke, aki Voltaire öt gúnyoló pamfletje miatt hagyta ott Berlint s kerestett menedéket régi barátja, Bernoulli házában. Ezt a polémiát, amelynek nagy része volt abban, hogy Voltaire és II. Frigyes porosz király kapcsolata elmérgesedett, Európa-szerte tárgyalták ekkoriban. A napló tanúsága szerint Teleki is tudott róla, sőt beszélgetett is az esetről a nagy műveltségű, udvarát a kor egyik fontos kulturális centrumává fejlesztő mannheimi herceggel, amit ugyancsak a naplójában jegyzett fel. Talán már odahaza Erdélyben értesülhetett mindezekről: Halmágyi István, aki József bátyjának, Pálnak kíséretjeként járt a göttingai egyetemen, s aki később is állandó kapcsolatban volt a Teleki-családdal, naplójában ír a polémia néhány vonatkozásáról, feltehető tehát, hogy beszélt is róla érdeklődő erdélyi ismerőseinek.

Teleki utóbb Bázélben, majd Párizsban megismerkedett Voltaire drámáival, s megalkotta egész életére szóló véleményét az íróról. Elutasította a vallásellenes művek szerzőjét, de Voltaire-t, az embert ugyanakkor mindvégig nagy drámaírónak és a drámaírás jeles teoretikusának tartotta. Állásfoglalása érthető: Voltaire drámái legtöbbször a toleranciát hirdette; Telekinek pedig egész életében legfőbb eszménye volt a vallás és az élet számos más területén is megnyilvánuló türelem.

Míg az út elejéről szólva a Voltaire-nél tett kirándulás leírása a napló egyik legfontosabb szakasza, az utazás utolsó napjaiban a Rousseau-nál tett tisztelgő látogatás története tarthat számot az utókor különös érdeklődésére. Ez a tizenkét oldal a napló legtöbbször idézett, gyakran reprodukált részlete. De míg Voltaire esetében nem állapítható meg bizonyossággal, Rousseau-nál tudjuk, hogy Teleki több munkáját is jól ismerte, számos fontos kérdéssel olvasta nézeteit. Többször hivatkozik pl. a naplóban Rousseau véleményére a francia zenéről és éneklésről, ismeri a színházról vallott felfogását, ezért is hallgatja végig különös érdeklődéssel a *Le devin du village* (A falusi jós) című Rousseau-opera előadását. Nagybátyjának, Ráday Gedeonnak Párizsból írt egyik leveléből értesülünk az íróhoz tervezett kirándulásáról, ugyanitt olvashatunk az év nagy regénysikerének, a *Nouvelle Héloïse*-nek megjelenéséről is: „Rousseau Uramot még nem láttam, nem itt lakik, hanem ide nem messze egy Montmorenci nevű kis városkában, de ha lehet módját kapnom, igyekszem meglátni. Most egy Romant írt, amint mondják 6 volumenben in 8°, de még nem láthattam, mert Hollandiában jöven ki, itt némely részeire nézve, mely az itt való dolgokkal meg nem egyez, meg nem engedtetett, azért más Editioját nyomtatják itt,

honnan az efféléket vagy kihagyják, vagy megigazítják, de ez az editio talán csak arra való, hogy a másik annak örve alatt elcsúszson. Azt mondják, igen szép.”⁵

A regényt Teleki hamarosan maga is megvásárolta, majd franciaországi időzésének utolsó stációján, Luneville-ben még egyszer tanúja lesz a könyv sikerének: az egyik látogatásakor az irodalmi érdeklődésű száműzött lengyel király, Leszczyński Szaniszló éppen ezt a regényt olvastatja fel magának.

A Rousseau-val való találkozás olyan sikert is hozott a fiatal grófnak, amely egy életre nimbuszt teremtett személye körül otthoni és külföldi barátai szemében. Az történt, hogy Teleki Bázelen, a város egyik szellemi központjában, Wolleb törvényszéki elnök házában bekapcsolódott egy, az ott tanuló előkelő diákokat tömörítő társkörbe, amolyan önképző-körfélébe, ahol a résztvevők minden pénteken felolvasásokat tartottak előre megadott témákról. Teleki kétszer is szerepelt: először Mária Terézia dicséretét kellett megírnia a társaság megbízásából, a második alkalommal azonban maga választotta tárgyat dolgozott ki: a vallás és a ráció összeegyeztethetőségét kívánta bizonyítani a valláscsúfolók ellenében. Munkája olyan sikert aratott, hogy a fiatal szerző tovább dolgozott a témán, majd Leidenben saját költségén kinyomtatta a művet. A könyv példányait csak ismerőseinek, barátainak szánta, egyet Jacques Duvoisin-nek, a párizsi holland követség lelkészének adott belőle, akivel összebarátkozott, s akinek annyira megtetszett a kis mű, hogy a szerző által kibővített szöveget saját költségén új kiadásban adatta közre. Duvoisin — bár még maga sem ismerte személyesen Rousseau-t — elküldte neki Teleki művének egy példányát, s kérte, hogy fogadja őket. Rousseau tetszéssel olvasta a kis kötetet, s bár ez időben többeket elutasított, Duvoisint és Telekit szívesen látta. Teleki sajnos nem jegyezte fel, mit mondott neki Rousseau az „Essai”-ről, csak szerényen, röviden utal személyes találkozásuk alkalmával elhangzott dicséretére. Egy később írt leveléből azonban kiderül, hogy az író azt ígérte neki, hogy ő maga fogja szélesebb körű olvasótábor számára népszerűbb formába öntve átdolgozni és közreadni Teleki munkáját. Bár ez a kiadás nem valósult meg, maga a terv is érdekessé tette Telekit művelt ismerősei szemében.

A látogatásról beszámolva Teleki szántsándékkal csak a külső körülmények leírására szorítkozik, hogy ezek alapján adjon képet Rousseau egyéniségéről. Sok jellemző és fontos vonást sikerült ugyan így is rögzítenie, mégis sajnálnunk kell, hogy a napló nem tér ki a beszélgetés részleteire. Egy tizennyolc évvel később írt levélből ugyanis kiderül, hogy Teleki úgy megőrizte emlékezetében az író szavait, hogy csaknem két évtized múltán is pontosan vissza tudta adni őket. Rousseau szólt írói törekvéseiről, s azt mondta, hogy ha nézeteiben olykor tévedett is, amikor mondta, mindig hitte, amit állított. Hogy Teleki pontosan idézte az írókat, abból tudható, hogy ez a gondolat — némileg más szavakkal — ugyanebben az értelemben olvasható a *Nouvelle Héloïse* című regényben, amely a Teleki látogatását megelőző hetekben került ki a sajtó alól, vagyis Rousseau önmagát idézte.

Talán nem egészen véletlen, hogy a felvilágosodás nagy filozófusai közül éppen egy matematikusnál, d’Alembert-nél járt Teleki nem is egy, de több alkalommal, sőt d’Alembert is viszonzta a látogatást Teleki szállásán. Ebben persze nagy része lehetett annak is, hogy d’Alembert Párizsban élt s nem kellett hozzá vidékre elzarándokolni, de feltétlenül közrejátszott Teleki érdeklődésében d’Alembert matematikus volta. A matematika volt Teleki kedvenc stúdiuma, tanulmányútjának elsődleges célja, szellemi érdeklődésének élete végéig egyik legfőbb tárgya.

⁵ Teleki József— Ráday Gedeonnak. Párizs, 1761. I. 21. Bp. Ráday-Levéltár. A Ráday-család levéltára. VIII/a.

Első — még egyoldalú — találkozása d'Alembert-rel Teleki Párizsba érkezésének első napjaiban történt, amikor a Természettudományos Akadémia egyik ülésén alkalma volt meghallgatnia egy öt különösképpen érdeklő tárgyról szóló előadást: Teleki bázeli mesterének, Daniel Bernoullinak egyik korábbi felolvasásával polemizált. Teleki elismeréssel, bár némileg kritikus hangon ír róla naplójában, majd levélben is tudósítja az esetről Bázelen maradt rokonát, Teleki Sámuel s magát Daniel Bernoullit is. Utóbb megszerezte és lemásoltatta magának Bernoulli és d'Alembert előadásának szövegét is.

Később, amikor már személyes ismeretséget köt d'Alembert-rel, érdekes beszélgetésekre kerülhetett sor közöttük. Egy alkalommal pl. a filozófus beszámol vendégének II. Frigyes frissen érkezett leveléről, amelyben a király a hétéves háborúról és a békekilátásokról írt. Teleki sajnos ez esetben sem írja le a találkozások lefolyását, a beszélgetések témáját, azt tartotta fontosnak feljegyezni új ismerőséről, amit nyilvánvalóan öt odakalauzoló kísérőjétől hallott róla: d'Alembert regényes származásának, életpályájának történetét, a filozófus útját a lelencsorból a szellemi élet csúcsára. Ma már mindez köztudott róla, Teleki számára azonban természetesen újdonság volt, s nyilvánvalóan azért jegyezte fel, mert csodálatot keltett benne a tehetség érvényesülése, s tisztelettel szolt a tudósról, aki akkor is kitarzott nevelőanyja, az egyszerű iparosasszony mellett, amikor már a porosz király és a születési és szellemi arisztokrácia számos tagja kereste a társaságát.

Láthatóan tisztában volt Teleki Diderot személyének jelentőségével is, nemcsak mint az Enciklopédia szerkesztőjét említi, kiemelve a vállalkozás jelentőségét, de kitűnően jellemzi a *Père de Famille* (A családapa) című drámáját, pontosan tudja, mi volt új a középfajú polgári drámában, noha színházi élményekben utazása előtt otthon nem, legfeljebb Bécsben lehetett része. Tudott a *Pensées philosophiques* (Filozófiai gondolatok) c. mű eliteltetéséről, sőt helyesen jellemzi a szellemét is, pedig Diderot írásai ebben az időben korántsem keltettek olyan általános és nagy érdeklődést, mint pl. a Voltaire-éi.

Utazása során Teleki származása és rangja révén mindenütt érintkezésbe került az uralkodó körökkel. Az aulikus beállítottságú, noha a bécsi udvar részéről olykor renitensnek tekintett Teleki-család gyermeke egyértelmű tisztelettel szolt naplójában Mária Teréziáról, beszámolóiban elsősorban a neki rokonszenves családias, patriarkális léggört hangsúlyozzák: egy alkalommal a királynő távozásában még utánaszól, s üdvözlését küldi édesanyjának, máskor megcsókolja kishúgát, Klárit, majd mosolyogva megjegyzi, hogy még sohasem látta öt német köntösbén. A királyi ház más tagjairól szoltva is a családi idill ötlött leginkább a szemébe.

Egészen más hangon ír viszont Teleki XV. Lajosról és hozzátartozóiról. A hangsúlyozott objektivitás csak erősíti a beszámoló kritikus, ironikus felhangjait. A „levée”, a király felkelésének és öltözködésének szertartása minden abszurditásával, a tisztelgők szeme láttára meztelenre vetkőző, borzas király látványa s általában XV. Lajos személyének jellemzése szinte szatirikus képet ad a versailles-i udvar fényes életéről.

A kis rajnai fejedelmi udvarokban mindenütt szívesen fogadták a vendégeket, így ott Teleki is méltán jól érezte magát. Elsősorban a sokféle látnivalóban gyönyörködött, méltányolta — ha voltak — az uralkodók képességeit, műveltségét, kulturális törekvéseiket, a színház és a zene támogatását, a fejedelmi székhelyet és rezidenciát szépítő tevékenységüket. Véleményét azonban az esztétikai szempontok mellett olyan józan megfontolások is nagymértékben befolyásolták, hogy a fejedelmi építkezések arányban állnak-e a tulajdonos jelentőségével és anyagi helyzetével.

A német fejedelemségekben tett látogatás után Teleki először hollandiai diplomáciai körökben került kapcsolatba a nemzetközi arisztokráciával, majd utóbb Franciaországban, ahol ugyancsak érintkezett a különféle követségekkel, a francia főnemesei közül pedig olyan kiemelkedő személyiségekkel, mint Soubise herceg, Conti herceg, Montmorency marsall és mások. Társaságukat azonban nemigen kereste: Hollandiában tapasztalta, hogy ez igen költséges mulatság, drágállotta az elengedhetetlenül szükséges divatcikkék és ruhadarabok beszerzését. Mivel azonban Hollandiában nem alakultak ki szoros kapcsolatai egyetemi és tudós körökkel, szabad idejét az ott tanuló magyar diákokból és külföldiekből álló asztaltársasága mellett mégis főként diplomaták körében töltötte. Franciaországban más volt a helyzet. Sikerült állandó, szinte baráti érintkezést teremtenie neves tudósok egész sorával. Ezek társaságát kereste elsősorban, s az osztrák követség tagjain kívül inkább csak azért érintkezett arisztokratákkal és a társadalom felső rétegeibe tartozó más személyiségekkel, mint pl. a gazdag adóbérlő és mecénás de la Popelinière-rel, hogy részt vehessen koncertjeiken és belülről is láthassa fényes palotáikat.

Feltehető a kérdés, hogyan lehetséges az, hogy az akkor oly híres és a párizsi társadalmi életben nagy jelentőségű szalonokba nem jutott be Teleki József. Ez egyáltalán nem volt könnyű dolog: a szalonok egymást jól ismerő emberekből álló állandó társaságot alkottak, ahol szívesen láttak külföldi hírességeket, de ismeretlen s főleg futó vendégek fogadását egyáltalán nem tartották kívánatosnak. Egy szalonban megfordult Teleki néhány alkalommal, egy Madame du Boccage nevű költőnőnél, akinél ugyan olyan filozófusokkal találkozhatott, mint Fontenelle, Condorcet vagy Condillac, s olyan író volt a törzsvendége, mint a korában híres Marmontel, de a ház mégsem tartozott az igazi nagy, nevezetes szalonok közé.

A Teleki egyéniségét egész életére meghatározó legnagyobb élményt a Bázelen töltött kilenc hónap jelentette, amikor az egyetem tanárai és a városi értelmiség kiemelkedő képviselői alkották mindennapos társaságát. Fontos szerepet játszott az életében Daniel Bernoulli, akitől nemcsak a legmodernebb természettudományos gondolkodást sajátította el, hanem mindennapos érintkezésük során a professzor magánemberként, atyai barátként is hatott rá vidám tréfálkozással fűszerezett s komoly témákról szóló társalgásával. Bázelen Teleki olyan életrendet alakított ki magának, amelyben az első hely a fizika, a matematika és a jogtudomány elmélyült, rendszeres tanulásának, továbbá nyelv- és zeneleckéknek jutott, szabad idejét pedig tartalmas szórakozások: társas összejövetelek, felolvasások, viták, amatőr színjátszás, baráti körben tett kirándulások, beszélgetéssel fűszerezett séták, koncert- és színházlátogatások töltötték ki. Megismerkedett a városiak szórakozásaival, s oly mértékben — bár nem mindig egyértelmű lelkesedéssel — részt vett a társadalmi életben, hogy Bazel történetének krónikása, Otto Spiess nem kis csodálkozással konstatálja: az erdélyi grófok, Teleki József, Ádám és Sámuel nemcsak szorgalmasan tanultak bázeli időzésük alatt, hanem bekapcsolódtak a város ezernyi aprópolgári megkötöttséggel szabályozott társadalmi életébe is, sőt szemmel láthatóan jól érezték magukat ebben a környezetben.⁶

A városi élet, a gazdag polgárok életének külső keretei is érdekelték Telekit. Meglepetéssel konstatálja azt a számára ismeretlen szokást, hogy a bázeliak — ha mást vagy jobbat akarnak enni — vendéglőbe mennek; készül meglátogatni a „Tabak-Stube”-t, egy kaszinószerű intézményt, ahol ismerősei délutánjaik nagy részét tölteni szokták.

⁶ Spiess, Otto: *Basel anno 1760. Nach Tagebüchern der Grafen Joseph und Samuel Teleki*. Basel 1936. 25.

Feljegyzi, hogyan szórakoznak a bázeliak társaságban, milyen ünnepi szokásaik vannak, hogyan zajlik le egy temetés, ír az öltözködésről és a hajviseletről; nem tetszenek neki a termetet előnytelenül elrejtő ruhák és a mesterkéeltség jelei.

A művelt értelmiséggel kialakított kapcsolat utóbb rendkívül hasznosnak bizonyult Teleki számára, bázeli barátaitól kapott ajánlólevelei megkönnyítették a személyes kapcsolatok teremtését mind a rajnai fejedelemségek udvaraival, mind a hollandiai, de különösen a párizsi tudományos élet kiemelkedő képviselőivel. A párizsi tartózkodás értelmét tudós barátainak állandó társasága és a velük kialakított baráti és tanár—tanítványi kapcsolat adta meg Telekinek. Több levelében írja, hogyha ezekkel a tudósokkal nem ismerkedett volna meg, már rég elutazott volna Párizsból.

A Bernoulliak társasága s általában a bázeli élmények hatására fogalmazza meg Teleki a születési és szellemi arisztokrácia kapcsolatáról alkotott ítéletét, amikor a nancy-i akadémia elnökének, gróf Tressan-nak Maupertuis-ról szóló emlékbeszédét olvasva örömmel konstatálja, „hogy az ilyen nagy emberek is az efféle tudós embereket nemcsak hogy érdemek szerint megbecsülik, hanem ugyan hízelkednek nekik, s vélek való barátságokkal fent vagynak”.⁷ Ez a felismerés hatással volt Teleki József egész további életére és működésére, s ez indította arra, hogy ne csak a régi patriarkális módon, főuri mecénásként támogassa a hazai értelmiség szellemi törekvéseit, hanem keresse társaságukat s nemegyszer barátait is közöttük találja meg.

A naplóban természetesen sokat olvashatunk a bázeli egyetemről is. Teleki nemcsak a számára különösen érdekes fizikai kísérletekről számol be részletesen⁸, hanem a tanításról, a diákokról, a professzorválasztás módjáról és az egyetem fennállásának 300-ik jubileumáról is.

Különösen érdekelték Telekit az építészet, a kertművészet remekei, de legmelegebb csodálattal a technikai alkotásokról szólt. Leírja, hogyan működik az augsburgi vízvezeték, a versailles-i szökőkutakat tápláló marly-i vízmű, s láthatóan lelkesítette a fizika törvényeinek felhasználása a gyakorlati életben.

Svájcban gyönyörködik a kertekhez hasonlóan megművelt földekben.

A társadalom elesettjeivel — rabokkal, betegekkel, rokkantakkal és örültekkel — Hollandia és Franciaország szociális intézményeinek megismerése során találkozott, s eltűnődött azon, mi lehet az oka annak, hogy a franciák szinte vidáman viselik a rab-sorsot, sőt majdhogynem menedéknak tekintik a szegényházat, a hollandusok viszont kétségbeesnek, ha bebörtönzik őket Arra a megállapításra jut, hogy nem a két nemzet természete, hanem a helyzetük tér el egymástól. A hollandiak jólétből, a franciák viszont nyomorból kerülnek börtönbe, dologházba vagy szegényházba, ezért szenved tőle az egyik, s ezért törődik bele könnyen a másik.

A hosszabb nyugat-európai utazás még főurak életében is kivételes, többnyire csak egyszeri, nagy jelentőségű vállalkozás volt. Szinte természetes, hogy aki eljuthatott külföldre, megbízások egész sorát vállalta el az otthon maradottak részére. Így történt Teleki József esetében is, akinek különféle kisebb-nagyobb jelentőségű családi és egyházi ügyekben kellett eljárnia.

Intézte Bod Péter *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza ... históriája* című munkájának bázeli kiadását, magyar vonatkozású adatokat keresett és kerestetett a genfi egyetem

⁷ 1760. V. 6-án kelt naplófeljegyzés. MTAKK Tört. Napló 4-r. 3. 168. f.

⁸ Jelítai József szerint „a világirodalomban sem ismerünk az övénel régibb leírást nyilvános egyetemi előadásokon bemutatott kísérletekről”. = Jelítai J.: *Bernoulli Daniel és János egykorú Teleki-útinaplók és levelek tükrében*. Mat. és Fizikai Lapok 1936. 145.

matrikulájában, könyveket vásárolt a nagyenyedi kollégiumnak, ösztöndíjas helyet igyekezett szerezni Hollandiában a marosvásárhelyi kollégium diákjai számára. Levelezett a bázeli és a leideni egyetemen tanuló magyar diákok ügyes-bajos dolgaiban, könyveket vásárolt nagybátyja, Ráday Gedeon számára, s nevelőt próbált szerezni Ráday fia mellé.

Méltán mondhatni, hogy a nyugat-európai tanulmányút olyan fontos, sorsdöntő jelentőségű lett Teleki József életében, mint amilyennek ő maga remélte. Az utazás során nemcsak ismereteket, hanem személyes tapasztalatokat kívánt gyűjteni: „tudom én azt, hogy egész hetekig tartó a holtakkal való bajlódásával is az ember annyit nem tanul, mint csak egy órányi az élőkkel való társalkodásból” — írja már korábban idézett, Bod Péternek szóló levelében.

A szülői házból mély vallásosságot és egyházához való ragaszkodást vitt magával Teleki. Bár Erdély magyar lakosságának többsége református volt, a fiatalembernek kezdettől fogva éreznie kellett, hogy vallása miatt másodrendű állampolgár a hazájában, akit egész jövőendő életében korlátozni fognak hallgatólagosan alkalmazott megszorító intézkedések. Ezért is figyelt fel mindenütt, ahol csak megfordult, az egymás mellett élő különböző felekezetek helyzetére, jogaira, s mint utóbb megírta, külföldi tapasztalatainak hatása alatt vált a felekezetek egymáshoz való közeledésének hívévé és szószólójává.

Korszerű tudományos ismeretek birtokába jutott utazásán a kor néhány legkiválóbb tudósának közvetlen tanításából, s ez egész életére megszabta gondolkodásmódját. Teleki nem lett ugyan alkotó tudós, de a valószínűségszámítás, a statisztika, a politikai aritmetika megismerése mind magánéletében, mind a közéletben számos esetben megszabta ítéleteit és állásfoglalását.

A tanulmányút másik nagy haszna a kor legfrissebb irodalmi alkotásainak megismerése volt. Teleki már útközben vásárolt könyveket, Svájcba érve pedig megszerezte Montesquieu, II. Frigyes és a felvilágosodás más íróinak alkotásait. A radikális szellemű írók munkáit erős kritikával és érdeklődő elutasítással forgatta, a kor nagyságai közül Montesquieu nyerte meg leginkább a tetszését, akit később „maximus gravissimusque Gallorum scriptor”-ként (a franciák legnagyobb és legkomolyabb írójaként) emlegetett.⁹

Franciául, németül már otthon megtanult Teleki József; Svájcban elsajátította az olasz és az angol nyelvet is. Különösen az angoltanulást ambicionálta, érdeklődésében bizonyára részük volt a felvilágosodás íróinak is, akik gyakran példaként hivatkoztak az angol politikai, közéleti, vallási és szellemi élet nagyobb szabadságára. Teleki is úgy vélekedett naplójában, hogy az angol alkotmányos monarchia nemcsak a politikai szabadságot teszi lehetővé, hanem a tudományok fejlődésére is kedvezően hat. Ő maga ugyan nem jutott el soha Angliába, de fiait már oda is elküldte tanulmányútra, azért, hogy megismerjék az angol politikai és kulturális intézményeket s ilyeneket igyekezzenek megteremteni Magyarországon is.

Növelte az utazás Teleki személyes presztízsét is. Tanultságát az udvar is elismerte: Mária Terézia „a tudós Teleki”-ként emlegette, II. József ugyancsak „doctissime comes”-nek szólította. A tudósok körében híre ment, hogy La Caille, a neves francia matematikus milyen elismeréssel írt róla Hell Miksa csillagásznak. Baróti Szabó Dávid még jegyzetet is fűzött ennek megörökítésére Telekiről szóló verséhez.¹⁰ Rousseau-val való ismeretségének dokumentumait pedig nemcsak Karl von Zinzendorf, a nagy műveltségű politikus, hanem magyarországi barátok is tisztelettel olvasták.

⁹ *Orationes occasione installationis Josephi Teleki de Szék... habitae*. Pest 1782. 11—12.

¹⁰ Baróti Szabó Dávid: *Méltóságos Római Szent Birodalmi Gróf Teleki Jó'sef'ő nagyságáról*.

Teleki egész életében nosztalgiával gondolt vissza a rendszeres tanulással, tudósok körében eltöltött évekre. Ez indította arra az arisztokraták között példátlan elhatározásra, hogy két idősebb fiát nem a szokás szerint nevelőjük vagy szolgaszemélyzet kíséretében akarta külföldi tanulmányútra küldeni, hanem maga kívánt velük utazni. Amikor 1784-ben komolyan tervezni kezdték az utazást, Teleki bizalmas emberei, Málnási László fő-konzisztórium-i lelkész és Fogarasi Papp József marosvásárhelyi professzor még úgy tudták, hogy a gróf „akadémiákra készül”. A tervből nem lett semmi: Telekit kinevezték tanterületi főigazgatónak Pécsre, s maga helyett titkárát, a jeles történész Cornides Dánielt küldte el fiai kíséretében. A tervezett utazás — sokkal rövidebb időre — 1792-ben valósulhatott csak meg. Teleki hivatalosan Ferenc német-római császárrá koronázásán vett részt, de a frankfurti és mainzi koronázási szertartásokon csak 12 napot töltött, 15-öt viszont Göttinga, Jéna, Giessen, Marburg, Kassel és más városok meglátogatásának szentelt, ahol főként professzorokkal és diákokkal ismerkedett meg. Molnár János budai evangélikus lelkész tanúsága szerint ennek az utazásnak, amelyről Teleki gyakran és szívesen mesélt neki, az egyetemek meglátogatása jelentette a fő élményét. Még halálos betegsége idején is örömmel emlegette, hogy 12 egyetemet látogatott meg, ismeretlenül beült előadásokat hallgatni, s hogy különösen a reáltudományok új eredményeinek örült, mert ezektől az egész emberiség számára üdvös következményeket remélt. Valóban ritkaság — jegyzi meg ezzel kapcsolatosan Molnár —, hogy valaki így megőrizze fogékonyságát s már nem fiatal korban készségesen fogadjon be új ismereteket. S ennek kapcsán teszi meg Molnár azt a nagybirtokos arisztokratáról szólva meglepő megállapítását, hogy Teleki, ha nem annak születik, aki volt, több tudományszaknak is jeles professzora lehetett volna.

Teleki sosem volt erős fizikumú férfi, s utolsó éveiben egészsége gyorsan hanyatlott. Szervita téri házában halt meg Pesten 1796. szeptember 1-én, holttestét innen szállították felesége családjának sziráki kriptájába. Temetéséről veje, Prónay Sándor így számol be Aranka Györgynek: „Negyed napra 4-a Sept. délután volt az első temetése, vagyis az Erdélyi Stylus szerint koporsóba való tétele, két prédikációval [...]. Azzal kivitetett a kedves halottunk Szirákra, s ott is egy prédikációval a kriptába tétetett. Ezzel a kétszeri temetéssel mi itten a mi szokásunk szerint bőven beértük volna, hanem leginkább Erdélyre való nézve az odavaló szokást követni akarván a grófné öngagsága oct. 9dikére rendelte az exequiákat, holott is az idvezült kedves embere Tiszteletes Tormássy Uram prédikállani, a losonci professzor Rozgonyi pedig orálni fog. Szeretnők, hogy ha ez alkalmatossággal némely erdélyi atyánkfiai s jóbarátainkhoz szerencsénk lehetne.”¹¹

Ez a levél, amely kétszer is hangsúlyozza, hogy Teleki Józsefet „Erdélyi Stylus” szerint temették, azt tanúsítja, hogy bár Teleki az 1770-es évek második felétől kezdve többet időzött Magyarországon, mint Erdélyben, mindvégig erdélyinek tartotta magát, s az ottani szokásokat még Nógrád megyei születésű felesége, Királyfalvi Róth Johanna is megtartotta férje temetésekor.

¹¹ Prónay Sándor — Aranka Györgynek. Almás, 1796. LX. 23. MTAKK Ir. Lev. 4-r. 3. — Luby Margit kiadatlan, *A test eltakarítása* c. kézirat munkájában (MTAKK) egy kivételével csupa erdélyi emlékiróból vett példával mutatja be a főúri temetések rendjét, így ennek alapján a különbség nem állapítható meg. Véleménye szerint a főúri temetésben a lovagi temetések elemei élnek tovább. Állítását megerősíti Teleki Sándornak, Teleki József nagyapjának Bánffy Zsigmondhoz írt 1734-es levele, amelyben Wesselényi István temetése alkalmával részletesen leírja a tennivalókat. (Közli Koncz József: *Hazánk* 1889. 229—243. Benkő Samu hívta fel rá a figyelmemet.) — Teleki József levelezésében van ugyan egy adat a magyarországi és erdélyi szokások különbözőségéről, amikor 1788-ban István fia halálakor a gróf nagy mennyiségű fekete szövetet küld Debrecenbe a templom feldíszítésére, de a debreceniek nem használják fel, mert mint mondják, ez náluk nem szokás. Itt azonban nyilvánvalóan nem erről van szó. Teleki Józsefné és veje, Prónay Sándor a nagyobb számú prédikációt és orációt tartotta erdélyi szokásnak. Jó példája ennek Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsanna 1624-es temetése, amelyen 19 beszéd hangzott el. (Ld. Szabó Károly: *Régi Magyar Könyvtár* I. 529. tétel.)

Vincze Zoltán

A torockói iskola pártfogói és tanulói (1789—1892)*

A torockói iskola a nagy múlttal büszkélkedő, de szerény jelent élő oktatási intézményeink sorába tartozik.¹ A reformációt követő három évszázad erdélyi iskolarendszerében fiúiskolája kiemelt helyet foglalt el: *partikuláris* jellegénél fogva a jobbágy- és szabadparaszti falvak kisiskolái fölé magasodott. Utóbbiakat főleg vallási-erkölcsi nevelés s részben elemi ismeretek közvetítése céljából szervezték, a torockói iskola viszont szellemében, szervezetében és módszerében a Kolozsvári Unitárius Kollégiumot követte: valóban *partikulája*, „részcsekéje” volt anyaintézetének. Az Egyházi Főtanácstól megszabott tanterve megegyezett a Kollégium alsóbb osztályaiéval. A közvetítendő ismeretekkel szoros kapcsolatban szervezték meg az osztályokat, amelyek irányításában a *rektorok* a nagyobb diákok (*praeceptorok*) segítségét vették igénybe. Rektorai közül egyesek a kollégium diákjai voltak, akik 1—5 évi torockói tanítóskodás után folytatták kolozsvári tanulmányaikat. Az oktatás viszonylagos magas szintje miatt nemcsak a helybeli gyermekek látogatták, hanem a környék, sőt távolabbi vidékek fiataljai is felkeresték. Így jött létre az ösztöndíjas tanulók rendszere, az *alumnia*.²

Torockó népe kivételes lehetőségekkel rendelkezett a helyi jelentőségen túlnőtt iskola fenntartására. Az önálló fejedelemség korában s a Habsburg-uralom első századában ő adta az ország legkeresettebb vasát. Jogilag jobbágyrendű volt ugyan, életvitеле azonban a mezővárosok lakosságához tette hasonlatossá.³ Az iparúzó közösségekre jellemző fejlett öntudata magyarázza ragaszkodását az iskolához, amelyet magáénak tekintett, s amelyért áldozni kötelességének tartotta. Kisemberek — bányászok, szénégetők, verőskovácok, bánya- és verősgazdák, vasváltók — hozzájárulásából emelték az iskolaépületet és a tanítói lakásokat, fizették a tanítókat, s az *alumnia* révén szegény családok válláról vették át gyermekeik iskoláztatásának terhét.

A címben jelzett évszázadnyi idő alatt az iskolához tartozó épületeket ismételten megújították vagy bővítették. 1795-ben id. Brassai Sámuel rektor feljegyezte, hogy „Csináltattam egy kőházat az udvaron levő faháznak dél felől való oldalában”.⁴ 1833-ban 60—70 leányt befogadó, kettős bolthajtásos köpincével, tüzelő- s íróhelyekkel, számoló fekete táblával ellátott iskola épült.⁵ 1860 táján a rektor részére emeltek új lakást.⁶ Az

* Az EME honismereti pályázatán III. díjat nyert tanulmány.

¹ Benczédi Gergely: *A torockói iskola és tanítói*. Keresztény Magvető (a továbbiakban: KerMagv.) XXVII(1892). 199—209. — Szentmártoni Kálmán: *Adatok a torockói iskola történetéhez = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára* (a továbbiakban: KLEkv.). Buk. 1957. 577—586. — Varga Gyula: *A torockói iskola történetéből*. Művelődés (a továbbiakban: M.) XXIV(1971). 6. sz. 33—36.

² Mészáros István: *Népoktatásunk 1553—1777 között*. Bp. 1976. 17—21, 135—150. — Benczédi: *i.m.* 199.

³ Jakó Zsigmond: *Az Aranyos mente múltjából*. M. XXIV(1971). 6. sz. 8—9. — Uő.: *A torockói legenda születése és kritikája = Írás, Könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Buk. 1976. 62—64. — Kós Károly: *Egy vasműves község: a régi Torockó*. M. XXIV(1971). 6. sz. 37.

⁴ A torockói unitárius iskola matriculája 1789. aug. 2-től. Kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban MsU. 1466. (a továbbiakban: Matr.) 43.

⁵ A torockói unitárius egyházközség lvt-ban őrzött vizitációs jegyzőkönyv (a továbbiakban: VizJkv.) 26, 81. — Egy 1840-es leírás részletesen ismerteti az iskolához tartozó épületek akkori állapotát: a templomtelek „szomszédságában vagyon a rektori lak, délről a templom kerítése, egyebütt az utca által kerítve, s mindenütt

1875-ben községi kezelésbe átvett iskolát néhány év múlva teljesen megújították: az egy tantermes régi fiúiskolát lebontották, s helyébe állami segéllyel újat építettek (1881—1882), majd pedig (1884—1886) elkészült a felső, a másodtanítói lakás (3 szoba, 1 konyha, 1 kamra, 1 tanterem).⁷ Száz év múltán — az 1960-as években készült hozzátoldással — ezek az épületek biztosítják az oktató-nevelő munka zavartalan menetét.

A rektori fizetés — apró módosításoktól eltekintve — változatlan maradt: 1781-ben szabályozták, s csak 1865-ben került sor lényeges megújítására. A rektor 50 magyar forint készpénzt kapott az eklézsia pénztárából, órajártatás címén 12 magyar forintot a községtől, továbbá minden kaputól 1 lóterü fát az eklézsia Tilalmas nevű erdejéből. Ehhez a biztos jövedelemhez változó alkalmi juttatások járultak: temetésért 2—15 magyar forint, minden levágott szarvasmarhából 1 font hús. A mindegyre romló megélhetésre való tekintettel 1834-től a rektor használatba kapta az egyházközség várpataki szántóföldjét.⁸ 1865-ben érezhetően javult a fizetése — az eklézsia pénztárából 200 osztrák forint készpénzt kapott —, 1876-ban pedig ezt a község újabb 100 forinttal toldotta meg. Ekkor a falu már három tanerőt tartott el: a rektor és a leánytanító mellett segédtanítót is alkalmazott, akinek a fizetéséhez az eklézsia 160, a község pedig 140 forinttal járult hozzá; a leánytanító 350 forint fizetése teljes egészében állami támogatásból származott.⁹

A *miniszterek* — a pap és a tanítók — fizetését ugyan az eklézsia tagjaira kirótt kepekből állták, de az ennek begyűjtésében jelentkező ismételt fennakadások miatt sűrűn kellett az egyházközség más bevételeihez is fordulni. Ezek többnyire ingatlanokból származtak: az erdők nyílászáró útján történt vágásából, bányák, szántóföldek, házhelyek, helyiségek (például mészárszék) bérbeadásából.¹⁰

A helybeli tanulók, valamint az idegenek egy részének szülei tandíjjal (*didactrum*, *Minervale*) pótolták a rektori fizetést. Ennek összegét az 1781. évi kövendi zsinaton jóváhagyott iskolai szabályzat (*Az Unitaria Toroczkai Iskola Canonjai*) osztályonként a következőképpen rendezte: az *ábécisták* 50, a *sillabizálók* és *legensek* 68, a *deklínisták*, *komparisták* és *konjugisták* 102, az *etimológisták* 136, a *szintaxisták* 170, míg a *poéták* 204 dénárt kötelesek fizetni tandíj fejében Szent György-nap táján. Ezenkívül beiratkozáskor minden városi vagy idegen tanuló egy petákot fizetett könyvek beszerzésére, továbbá — szintén osztályok szerint differenciálva — 6—20 dénárt gyertyára.¹¹

jó deszkakertbe van véve. Ezen telken vagyon egy jó állapotban lévő oskolaház kőből épülve, melynek keleti osztályában van maga az oskola, nyugati szobájában, mely az előbbtől egy küsded pitvar és konyha által van elválasztva, a rektor szokott lakni. Ezen épülettel szemben dél felől vagyon ismét egy külön épült faház, két egymásba járó szobákkal, és hozzá tartozó színekkel, melyben viszont a rektor szokott lakni. Ezen telekből északkeleti részén vagyon kiszakasztva egy küsded telkecske, melyen jelenleg egy kovácsműhely van, a templom szükségéi fedezésére használatos.

A mindjárt írttal általellenben, attól a templombajáró utca által elválasztva, vagyon és [sic!] más telek, mindenik felől az utca szomszédságában deszkakerttel kerítve. Ezen telken vagyon egy nemrégiben épült faház, melynek északi szobájában van a leányoskola, s déli szobájában lakik a leánytanító. Ezen ház alatt van két szakaszban köpince, s a telek északi végében vagyon kettős árnyékszék.” VizJkv. 129—130.

⁶ Uo. 199.

⁷ Matr. 192. — VizJkv. 230—231, 272, 287. — *A Toroczkai Unitaria Szentegyház D[omesticum] Consistoriumának Jegyző-Könyve. Mellybe Minden Isten ditsőségét, e Szentegyház virágzását tárgyazó Határozatok béiratnak. Kezdődött 1838-ban.* Kézirat a torockói unitárius egyházközség lvt-ban (a továbbiakban: Jkv.), 1886. évi bejegyzés, számozatlan I.

⁸ Matr. 66. — VizJkv. 142—143. — Jkv. 27, 51—53.

⁹ VizJkv. 219—224, 242—244, 26c.

¹⁰ Uo. 115, 177—178, 191—192. — Jkv. 77—79.

¹¹ Matr. 7, 9. — Részben közölve: Szentmártoni: *i.m.* 579.

A bányászat és a vasművesség múlt század eleji válságával mind szűkösebbé váltak azok az anyagi források, amelyek biztosították az iskola fenntartását. Ez a magyarázata a közösségi erőfeszítések kiegészítéseként kialakult egyéni adományok és alapítványok rendszerének.

1. A pártfogók

A feljegyzésre érdemesített adományok nagyrészt tárgyi természetűek voltak, de esetenként pénzzel is segítettek az iskolát. A legelső ismert adományozó Boldogasszonyfalvi Péter pap özvegye volt; ő 1664. május 17-én egy csengettyút adott az iskola részére.¹² Az 1813-ban közadakozásból készített égszínkép zászló helyébe 1833-ban Sebes Pál és felesége, Vajda Zsuzsanna, Minerva alakjával díszített vörös zászlót ajándékozott a tudás torockói hajlékának.¹³ 1866-ban ifj. Zsakó István ásványgyűjteményt küldött Selmecebányáról, 1868-ban P. Károly Lajos tanszereket adományozott.¹⁴ Jókai Mór a negyedik erdélyi útja alkalmával tett torockói látogatása során (1876. augusztus 6-án) pénzt nyújtott át a tanítónak könyvekre és egyéb iskolai kiadásokra, majd a tizenkét alumnusnak lelkére kötötte: „Teremtetek ti is magatoknak s a környékének, melyen élni és munkálkodni fogtok, éppúgy, mint jóttevőiteknek, egy-egy kis paradicsomot.”¹⁵ Vizi Dánielné és Vizi Rozália 1874-ben két szekér fával segítette az iskolát. Berde Mózes 1883-ban 10 osztrák forintot adományozott a székely alumnusok tankönyvekkel leendő segedelmezésére. 1886-ban Pál Istók és neje, Czupor Zsuzsi 100 o.é. forintot ajándékozott a rektor fizetésének pótlására.¹⁶

A hasonló szerény alkalmi adományok azonban hosszú távon nem oldhatták meg az iskola fenntartásával kapcsolatos egyre szaporodó gondokat, állami támogatásra vagy mágnás mecénásokra pedig a torockói iskola egyelőre nem számíthatott. (Ellenkezőleg, éppen a Toroczkaiak fognak rosszul fizető hitelezőivé válni.) A kivezető utat az alapítványok rendszere jelenthette. Sebes Pál rektor levélben kereste fel a faluval vagy az iskolával valamiképp kapcsolatban álló tehetős személyeket, s az iskola fenntartásához való hozzájárulásra ösztönözte őket: „Részemről azt állítom, hogy a jótétei hatósabb formában nem jelenhetett meg sohasem s oly fényben, mint az emberiség művelődése mezején. A Miltiadészek és más hősök oszlopai szinte csak az időnek vannak emelve, hogy legyen mit megemésszen az, de a nevelésre tett kegyes alapítások feljül vannak a mulandóságon. Olyan szent emlékek, melyek előtt minden nemesen érző lelkek magokat tisztelettel hajtják meg.”¹⁷

Az iskolának szánt legkorábbi alapítványt az abrudbányai Baróti Sámuel tette 1824. február 10-én. Értéke 64 rajnai forint váltóban, „1818-tól fogva való interessévei, mellyel adósa ide való lakos Borbély Márton”. Sajnos ennek az iskola nem láthatta közvetlen hasznát, mert 1840 után a hitelezőnél elveszett.¹⁸ Az alapítvány újabb adalékkal gazdagítja az Aranyos menti bányásztelepülések magyar szörványai között fennállt kapcsolatokat

¹² A torockói egyházközség iratai az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában, 2. csomó.

¹³ Matr. 64—65. — VizJkv. 81.

¹⁴ Matr. 66.

¹⁵ Jókai Mór: *Egy az Isten*. Bp. 1970. I. 303—304.

¹⁶ *A Toroczkói Unitária Szent Ekklesia Alamisna Könyve 1818*. Kézirat a torockói unitárius egyházközség lvt-ban (a továbbiakban: *Alamisznakv.*), 109,143.

¹⁷ Boros György: *Sebes Pál torockói iskolaigazgató élete és hatása*. Kvár 1903. 16.

¹⁸ Uo. 35. — VizJkv. 127, 141, 161.

képét; sajnálatos sorsa nem halványítja el az alapítónak azt az érdemét, hogy a falu tehető lakóit az iskola fenntartására irányuló nemes versengésre serkentette.

Példáját elsőként az id. Brassai Sámuel keze alatt tanult Lénárt István követte. Feleségével, Vajda Zsuzsannával 1828-ban végrendeletileg az iskolára hagyta a Benedek Albertnek kölcsönzött 210 rajnai forintot váltóban, azzal a kikötéssel, hogy kamatait a partiklila „helybeli torockói szegényebb sorsú tanulói gyámolítására” fordítsa — de az adóstól csak 150 forintot sikerült behajtani.¹⁹ 1852-ben egyesítették a Botár György-féle alappal, s kétharmad részét alkotta az így létrehozott Lénárt—Botár-alapítványnak, melynek rendeltetése „a szegényebb tanulókat tanulási eszközökkel vagy az oskolát ilyenmő közhasznú kellékekkel ellátni”. Ennek megfelelően 1852 és 1854 között „kézikönyvek, földabroszok, rajzminták és ásványdarabok beszerzésére” fordították, majd újból kamatoztatták.²⁰

A legnagyobb összegő egyéni alapítvány Koncz János (1775—1862) nevéhez fűződik. 1789-ben Torockón volt alumnus, s — mint életrajzírója említi — „az ottan nyert benyomások igen nagy befolyással voltak egész életére”.²¹ Tordán, Kolozsvárt, majd Bécsben egészítette ki tanulmányait, a keszthelyi Georgikonban pedig Festetics György ösztöndíjasaként az okszerű gazdálkodással ismerkedett meg. Bár utóbb Marosvásárhelyt ügyvédi oklevelet is szerzett, jobban vonzotta a gyakorlati pálya, s mezőgazdasági szakemberként Erdély-szerte megbecsülték. Grófi uradalmak jószágigazgatója volt, majd birtokot vásárolt magának. Élete delén alapítványokkal emlékezett egykori iskoláira. A torockói részére 1834-ben 200 ezüst rajnai forintot kitevő alapítványt tett, s ezt az összeget 1838-ban 46, 1839-ben pedig újabb 212 ezüst rajnai forinttal toldotta meg.²² Az alapítvány rendeltetése „a Székelyföldről jött s a partikulában tanuló jobb ügyekezeti s erkölcső gyermekek” segélyezése volt.²³ A szabadságharc leverése után a hatóságok meghurcolták Konczot, s börtönbüntetést is szenvedett. Talán zaklatott lelkiállapota s előrehaladott kora magyarázza, hogy az alapítvány hasznosítására vonatkozó utasításait több ízben megváltoztatta, míg 1861-ben lemondott a rendelkezési jogról az Egyházi Főtanács javára; ez a következő évben át is vette a hagyatékot a központi pénztárba. A székely tanulók kántálásának megszűntével, 1876-tól évente 150 osztrák forintot küldtek Torockóra az alumnusok élmezésére, s ezt az összeget a Posner-alapítvánnyal és a torockói gazdák búza- és pénzadományaival kiegészítve *Cipó alap* néven használták. 1893-tól szegény székely unitárius tanulók segélyezésére fordították, 1904-től pedig *Koncz árva alap* néven Torockón elhelyezendő árva papfiúk ellátására szentelték.²⁴

Bosla Ferenc (1789—1878) és neje, Mészáros Katalin alapítványának 300 rajnai forintja 1834-től szaporította a fiúiskola tőkéjét, s ez az összeg 1860-ban 63 új forinttal egészült ki.²⁵ Az alapítók halálukig fenntartották maguknak az összeg hasznosítása fölötti rendelkezés jogát. 1865-ben ebből az alpból fedezték a torockói unitárius tanulók tandíjának fejében a rektor fizetésébe folyósított 40 forintot, s a leánytanító 50 forinttal emelt fizetésébe is innen pótolnak 35 forintot. Bosla Ferenc jellemző példája a

¹⁹ VizJkv. 27, 91, 141.

²⁰ Uo. 176, 181—182, 208—209.

²¹ Derzsi József: *Nagy-Solymosi Koncz János élete és alapítványai*. KerMagv. VIII(1873), 249—260.

²² Jkv. 10—11.

²³ VizJkv. 83.

²⁴ *A torockói unitárius egyházközség alapítványai törzskönyve 1903-ban*. Összeállította Németh István lelkész. Kézirat a torockói unitárius egyházközség lvt-ban (a továbbiakban: AlapTk.). 9, 55. — VizJkv. 319—320.

²⁵ Jkv. 10—11. — Alamizsnakv. 72. — VizJkv. 141.

jobbágyfaluban végbement mélyreható társadalmi tagozódásnak. A helység egyik legmódosabb bánya- és verősgazdája volt. A közterhek viseléséből az elsők között vette ki a részét, s egymaga adományozott az egyházközség részére egy úrvacsorai ezüstitálcát.²⁶ Az egykori egyháztanács elnök társadalmi rangját tükrözi a Szentgyörgy utca elején ma is álló három kőháza s a temetőben legelsőként emelt kriptája.

Az 1841-ben elhalálozott Zsakó Dánielné bábaasszony 10 váltó rajnai forint összegű alapítványt tett; ennek kamata a leánytanítót illette. Csak néhány évig használhatták.²⁷

Idősb Botár György és neje, Ekárt Zsuzsanna 1842-ben 100 váltó rajnai forintot adományozott az iskolának, „oly intézettel, hogy kamatja a nevelésre fordíttassák”, azonban az adósoknál lévő összegnek csak a felét lehetett behajtani és az előírt célra kamatoztatni.²⁸ A Lénárt—Botár-alapítvány létrehozásához egyharmad részben járult hozzá.

Valamikor 1865 és 1868 közé keltezhető a 6 forint értékű Posner-alapítvány létrejötte, amelyet 1876-ban a *Cipó alaphoz* csatoltak.²⁹

Báró Kemény György Torda megyei főispán 1870-ben 100 osztrák forint összegű alapítványt tett „oskolai célokra”. 1874-től 15 forintját a megemelt leánytanítói fizetés pótlására fordították.³⁰

1871. augusztus 31-én Kelemen Benjámín is feliratkozott szucsági birtokán kelt levelével az alapítók közé. Neve mintegy fémjelzi kora leghaladóbb gazdasági-társadalmi törekvéseit. Személyében az erdélyi mezőgazdaság tökéletes fejlődésének és a jobbágyfelszabadításnak egyik legkorábbi harcosát tiszteljük. Hosszú, munkás életének (1792—1883) főműve a zsidói Wesselényi-uradalom korszerűsítése: 60 évi jószágigazgatói működése során modern mezőgazdasági nagyüzemmé változtatta. Egyúttal az erdélyi mezőgazdasági szakképzés egyik előfutárának is tekinthetjük, hiszen a gyakornoki intézmény bevezetésével Zsidót úgyszólván Erdély gazdasági iskolájává tette. Az oktatásügy egészének jövője iránti érzékenységét bizonyítják alapítványai, amelyeket szülőfaluja, Szentmihály iskolája, egykori „alma mater”-e, a székelykeresztúri és a kolozsvári, továbbá a vargyasi és a tordai iskola részére, valamint Angliába küldendő ifjak segélyezésére tett. Végül a torockói rektor fizetésének javítására 200 forint értékű úrbéri kötvényt helyezett el az unitárius egyház kolozsvári központi pénztárában.³¹

Az ifj. Botár János-alap 100 osztrák forintját az elhunyt szülei, id. Botár János és Vajda Ilona adományozták 1874-ben, a rektori fizetés növelése céljából.³²

1879-ben Vizi Róza 200 forint értékű alapítványt tett szülei, Vizi Dániel és Kermecz Katalin nevére, iskolai célokra.³³

Pál Istók és neje, Czupor Zsuzsa 100 osztrák forint értékű alapítványa 1886-ban a rektori fizetés pótlását célozta.³⁴

Koronka Antal lelkész özvegye, a Kolozsvárra költözött Sylvester Zsuzsanna 1886-ban két alapítványt tett: 200 osztrák forintot juttatott a torockói „rektor és az alumnus tanulók

²⁶ VizJkv. 88, 91, 219—224, 228, 242—245. — Alamizsnakv. 72-73.

²⁷ VizJkv. 148, 176.

²⁸ Alamizsnakv. 50—51.

²⁹ VizJkv. 248, 265—267. — AlapTkv. 9.

³⁰ Alamizsnakv. 100. — VizJkv. 245.

³¹ Csetri Elek: *Kelemen Benjámín, a haladó gazda*. KLEkv. 157—178. — Jakab Elek: *Nagy-Ernyei Kelemen Benő élete*. KerMagv. XXII(1887). 174. — Alamizsnakv. 104.

³² Alamizsnakv. 106. — VizJkv. 246.

³³ AlapTkv. 21. — VizJkv. 275—277.

³⁴ Alamizsnakv. 143. — VizJkv. 313.

részére egyenlő arányban”, 1000 forintot pedig a kolozsvári főiskolánál helyezett el „torockói szegény tanulók részére”.³⁵

A sort egy nagy összegű alapítvány zárja le: az 1887. évi angol alapítvány. Az 1887. május 1-i torockói tűzvész károsultjainak megsegítésére az angol unitáriusok 700 osztrák forintot küldtek, s ezt az összeget egy év múlva megkésztették. Az Egyházi Főtanács döntésének megfelelően a kamat 99%-a tűzkárosult vagy más szegény sorsú „torockói származású tanulók segélyezésére, iskolai szükségük fedezésére, taneszközökkel, esetleg ruházattal leendő ellátására fordítatik”. Ha az alap megbírja, olyanok is részesülhetnek belőle, akik „Tordán vagy Kolozsvárt tanulnak avagy valamely iparos pályára készülnek”.³⁶

A felsorolt alapítványok nagyobb részét helybeli lakosok tették. Egyáltalán nem meglepő tény, hiszen a múlt század derekán a mintegy 70—80 torockói vasváltó, bányász és verősgazda — bár 1848-ig jogilag jobbágysorsra volt kárhozható — anyagilag a városok polgárságával vetekedett. Ők voltak a legkövetkezetesebb harcosai annak a küzdelemnek, amely a XVIII. század végén (akár hamisítással is) bányakiváltságokhoz akarta juttatni a módos település lakóit. S ha a végtelen pereskedésnek kézzelfogható eredménye nem is lett, erkölcsi nyereségként előmozdította a torockóiak körében a szabad polgári öntudat kikristályosodását.³⁷ Anyagi függetlenségük, világlátottságuk, a feudális jogszolgáltatás labirintusában elszenvedett kudarcuk vezette őket arra a felismerésre, hogy a felemelkedés lehetséges útja az iskolázottságon át vezet. Az élő példát azok az egykori szegény székely iskolatársak jelenthették, akikkel egész Erdélyt behálózó útjaikon papokként, tanítókként, tanárokként találkozhattak újra. Az sem véletlen, hogy Koncz és Kelemen személyében egykori székely diákok is feliratkoztak az alapítók névsorába. Nagylelkű tettükhöz feltétlen ösztönzést jelentettek diákélményeik meg későbbi pályájuk sikeres alakulása. Ráadásul gazdasági szakemberekként másoknál világosabban felismerhették a pénznek a polgári világban betöltött meghatározó szerepét, amelynek hatása alól a művelődés sem vonhatta ki magát.

A szegény torockói gyermekek és a rektor hozzávetőleg arányosan részesültek az alapítványból. Szembetűnő viszont, hogy mindössze Koncz János gondolt a székely diákok megsegítésére. Ám ne feledjük, hogy a nem helybeli alumnusok a tápdíj, a kántálások révén nap mint nap részesültek támogatásban, ráadásul saját falujuk is segítette őket.³⁸ Ugyanakkor számolnunk kell a múlt század közepére a Székelyföldön is kiterjedő iskolahálózáttal, amely fokozatosan szükségtelessé tette a tanulni vágyó székely gyermekeknek a messzi Torockón történő iskoláztatását. Ezzel szemben a rászoruló helybeli szegény tanulók közül mind többen igényelték az alumnia rendszerén keresztül a támogatást.

Az alumnia megszűnte hatályon kívül helyezte a segélyezés feltételeit. Főlegessé vált az alapítványok vég nélküli tökécsítése, s az egyházi tanács 1894-ben elhatározta, hogy egy részüket az iskolamester és a tanító fizetésének pótlására fordítja. A tanítók számára tett alapítványok kamatait az eredeti feltételek mellett tovább folyósították, a

³⁵ Alamizsnakv. 143. — Jkv. 1886. évi bejegyzés, számozatlan 1. — AlapTkv. 29.

³⁶ Jkv. 1888. évi bejegyzés számozatlan 1. — AlapTkv. 15.

³⁷ Jakó Zsigmond: *A torockói legenda születése és kritikája*. 62—79.

³⁸ Jakab Dénes: *Benedek József, a 18 éves homoródújfalvi gondnok, 1793—1801*. KerMagv. LXXVII(1971). 208.

Koncz-alapítványt pedig fenntartották a Torockón tanuló szegény unitárius gyermekek számára.³⁹

Az iskolai alapítványokat az eklézsia pénztárától teljesen elkülönítve kezelték. Az 1839-ben e célból létrehozott bizottság elnöke Bosla Ferenc egyháztanácsai alelnök volt, tagjai pedig Zsakó István — 1848 majdani legendás nemzetőr századosa — és Sebes Pál rektor.⁴⁰ A Koncz János alapítólevelét a tőkével együtt — az előírt feltételeknek megfelelően — kezdetben külön e célra készült, hármassal zárt ládában őrizték, melyet a pap, a rektor és az első dékány csak együtt nyithatott fel.⁴¹ Kölcsönök folyósítása felől csak a keblei tanács dönthetett.⁴² Az iskolának szánt alapítványok önálló kezelésében odáig mentek, hogy saját használatra — például papilak építésére — az intézményt fenntartó torockói egyházközség is csak kamat ellenében kölcsönözhetett belőlük.⁴³

Sokatmondó következtetések levonására csábít az iskolai alapítványok és az eklézsia többi alapítványa közötti arány vizsgálata. Ebből kiviláglik, hogy különböző időpontokban az összes alapítványoknak legalább a fele, az értéküknek pedig mintegy háromnegyede kizárólag az iskolát illette. 1882-ben például a 14 alapítvány közül 7 fölött az iskola rendelkezett, ami az 5402 forint 77 krajcár összérték 74,8%-át (4041 forint 33 krajcár) jelentette.⁴⁴ Ehhez pedig hozzá kell számítanunk azt is, hogy az iskolai alapítványokat kizárólag oktató-nevelő célokra lehetett fordítani, ellenben az eklézsia szabadon felhasználható alapjaiból esetenként az iskola is részesülhetett. Például az 1894. évi püspöki vizsgálat alkalmával a keblei tanács elhatározta Pálfi János rektor és Derzsi Domokos tanító fizetésének pótlását a következő rendeltetés nélküli alapítványok felhasználásával: az id. Zsakó István és neje, Lengyel Sára, a Botár Jánosné Vajda Ilona, az Ekárt Judit és Ekárt Zsuzsa alap.⁴⁵ Pedig ekkor már az állam is segélyezte a községi kezelésbe került iskolát. Állíthatjuk tehát, hogy Torockó népének mindennapos gondjai között az iskola fenntartása kiemelt helyet foglalt el.

Az alapítványi tőke növelése céljából — törvényes 6—8%-os, néha magasabb kamat ellenében — a pénzt kölcsönadták magánosoknak vagy közületeknek. A kezelésnek ez a módja azonban néhányszor oda vezetett, hogy — az adósok fizetéseképtelensége miatt — a tőke veszendőbe ment.⁴⁶ E veszély elkerülése végett az 1870-es évektől — bár teljességgel nem hagytak fel a magánosoknak való kölcsönzéssel — a tőke egy részét a tordai takarékpénztárban, az 1887. évi angol alapítványt pedig a torockóiiban helyezték el.⁴⁷ Az iskolának államivá történt alakításával (1898) a részére tett alapítványok az egyházközségre szálltak, s ez 1903-tól saját szükségleteire használta fel azokat.⁴⁸

Az alumnia megszűnte és az állami iskola megalakulása jelezte, hogy a hagyományos torockói életforma válságával együtt a közösségnek az az áldozatkészsége is elapadt, amely évszázadokon át több ezer gyermek útját egyengette a tudás felé.⁴⁹

³⁹ VizJkv. 319—320, 328—330.

⁴⁰ Jkv. 10—11.—VizJkv. 141.

⁴¹ VizJkv. 83, 85—86, 124.

⁴² Uo. 278.

⁴³ Jkv. 25.

⁴⁴ VizJkv. 275—277. Összehasonlításként megjegyezzük, hogy az állami segéllyel épp ekkor befejezett új iskola építési költségei 7032 forintot tettek ki.

⁴⁵ VizJkv. 328—330.

⁴⁶ Uo. 91, 96, 267, 275—277. — Jkv. 10—11.

⁴⁷ Jkv. 108, 114, 116, 161—162. és 1888. évi bejegyzés, számozatlan 1.

⁴⁸ AlapTk. 1.

⁴⁹ Az alapítványok utótörténetéhez tartozik, hogy 1923-ban a torockói származású Borbély István kolozsvári tanár szülei emlékére 1000 lejes alapítványt tett, melynek kamatával elsősorban „szülői családjából

2. A tanulók

A torockói iskola 1789 és 1893 közötti tanulóközössége összetételének, változásainak vizsgálatához felhasznált alapvető forrásanyag a ránk maradt anyakönyv, amelybe beírták az újonnan érkezett tanulók nevét s esetleg egyéb adatait. Id. Brassai Sámuel rektor nyitotta meg 1789. január 2-án. Külön névsorba vezette az ösztöndíjas, tápdíjas alumnusokat⁵⁰ és külön a tandíjat fizető többi tanulót.⁵¹ Az alumnusok többségénél azt is bejegyezte, hogy melyik iskolában folytatták tanulmányaikat, illetve ha valamilyen okból kifolyólag félbeszakították. Sajnos nem tüntette fel mindig a származás helyét, s ezért a tanulók egyes kategóriáinak elkülönítése csak bizonyos hibahatárok között lehetséges. Hasonlóképpen, az első hét esztendőből csak összesített adatok közölhetők.

1799. április 24-től 1811 áprilisáig — Székely János rektorságában — folytatták az előző évtizedben megkezdett két névsort.⁵² Ezúttal pontosan bejegyezték a beiratkozottak származási helyét, de a tandíjasok névsorában 1808 után elmulasztották jelezni az éveket. 1799 és 1805 között az alumnusok névsorába tévedésből bevezettek 18 tandíjat fizető idegent is, viszont ezek a non Al. megjegyzés alapján a megfelelő helyre sorolhatók.

Sebes Pál rektor működése első esztendejében (1812) szintén két névsorba jegyezte az újonnan érkezetteket,⁵³ viszont 1813-tól 1844 januárjáig egyetlen listát vezetett.⁵⁴ Ebbe minden esetben beírta ugyan növendékeinek származási helyét, ellenben nem volt következetes az alumnusi minőség jelzésében. Rektorsága második felében többnyire utalt arra, hogy az új tanuló melyik osztályba iratkozott, viszont csak elvétve találni a tanulmányok folytatására vonatkozó utólagos bejegyzést. Az ő összesítése és az ellenőrző számolás egybevetésekor jelentkező 14 tanuló különbség arra utal, hogy (talán 1821-ben) csekély hiánnyal nála is kell számolnunk.

A rektorságot 1844. május 11-én átvevő Györfi József már csak a nem helybeli tanulók származási helyét vezette be, s az 1853—1855-ben felvett alumnusokat be sem írta.⁵⁵

Egyed Ferenc rektor — az eddigi szokástól eltérően — az 1862—63-as tanévben a régi és az új tanulókat egyaránt beírta.⁵⁶ 1863 és 1872 között, sajnos, nem vezették az anyakönyvet, s erre az időszakra még megközelítő adatokkal sem rendelkezünk.

1873-tól Pálfi János rektor már csak az alumnusok adatait jegyezte fel, igaz, az alumnia felszámolását jelentő 1892—93-as tanévig, a legnagyobb pontossággal.⁵⁷

Az összesített töredékes adatok tehát végeredményben csupán mintegy 7—8 évtizednyi időszakra vonatkoznak. Ezért a tanulók származáshely szerinti megoszlását feltüntető táblázat tartalmazza ugyan az egész 1789—1892-es időszak adatait, de az így kapott

vérszerint származott és torockói magyar nyelvű unitárius elemi iskolában járó fiú- és leánygyermeket kíván segíteni”. Az iskola jellegének megváltozása esetén felhasználható más olyan intézménynél is, amelyben a torockói magyar unitárius ifjúság nevelése folyik. *Alamizsnakv.* 211. — *AlapTkv.* 106.

⁵⁰ *Matr.* 35—39.

⁵¹ *Uo.* 45—54.

⁵² *Uo.* 39—44, 84—92.

⁵³ *Uo.* 83,93.

⁵⁴ *Uo.* 93—128. — 1844-ben történt nyugdíjaztatásakor Könyvek laistroma. Sebes Pálé című jegyzetfüzetébe bemásoltatta a keze alatt megfordult tanítványok névsorát, de nagyon sok hibával. Kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban, MsU. 915.

⁵⁵ *Matr.* 128—152.

⁵⁶ *Uo.* 152—156.

⁵⁷ *Uo.* 215—239.

végösszeg megbízhatóságának alátámasztására az 1862. év alatt közöljük a megelőző hét évtizedre vonatkozó részleges összesítést is.

A tanulók származáshely szerinti megoszlása

Év	Összlétszám					Ebből alumnus					
	Hely-beli	Székely-földi	Vár-megyei	Bizony-talan	Össze-sen	Hely-beli	Székely-földi	Vár-megyei	Bizony-talan	Össze-sen	
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1789—1795	98	7	9	66	180	—	3	2	46	51	
1796	9	5	2	—	16	—	5	2	—	7	
1797	11	3	3	—	17	—	2	—	—	2	
1798	12	5	7	—	24	—	1	5	—	6	
1799	21	8	3	—	32	—	6	3	—	9	
1800	16	8	—	—	24	—	6	—	—	6	
1801	10	12	5	—	27	—	10	2	—	12	
1802	9	6	6	1	22	—	5	2	1	8	
1803	5	3	4	—	12	—	1	2	—	3	
1804	16	12	5	—	33	—	7	3	—	10	
1805	13	1	2	—	16	—	—	1	—	1	
1806	15	12	3	—	30	—	10	1	—	11	
1807	5	2	—	—	7	—	2	—	—	2	
1808	}	—	—	—	—	—	1	2	—	3	
1809		—	—	—	—	—	8	—	—	8	
1810		45	24	14	—	83	1	4	1	—	6
1811		—	—	—	—	—	3	—	—	—	3
1812		10	10	1	—	21	—	—	—	—	—
1813		17	8	2	—	27	—	1	1	—	2
1814		10	1	2	1	13	—	—	1	—	1
1815		7	5	4	—	16	—	5	2	—	7
1816		7	5	1	—	13	—	3	1	—	4
1817		8	3	4	—	15	—	1	—	—	1
1818	24	8	4	—	36	—	6	—	—	6	
1819	10	7	3	—	20	—	4	2	—	6	
1820	18	3	9	—	30	—	—	—	—	—	
1821	11	—	—	—	11	—	—	—	—	—	
1822	4	7	3	—	14	—	—	—	—	—	
1823	14	5	—	—	19	—	—	—	—	—	
1824	19	5	5	—	29	—	2	—	—	—	
1825	4	5	9	—	18	—	3	1	—	4	
1826	18	8	8	—	34	—	2	1	—	3	
1827	17	4	1	—	22	—	3	—	—	3	
1828	9	5	6	—	20	—	—	—	—	—	
1829	3	7	3	—	13	—	—	—	—	—	
1830	15	6	7	—	28	—	—	—	—	—	
1831	5	11	5	—	21	—	—	—	—	—	
1832	17	9	6	—	32	—	—	—	—	—	
1833	19	9	9	—	37	—	—	—	—	—	
1834	9	9	3	—	21	—	—	—	—	—	
1835	22	8	5	—	35	—	1	—	—	1	
1836	14	2	5	—	21	—	1	—	—	1	
1837	8	7	7	—	22	—	—	—	—	—	
1838	7	12	3	2	24	—	—	—	—	—	
1839	8	2	3	—	13	—	—	—	—	—	
1840	12	5	5	—	22	—	—	—	—	—	
1841	6	1	6	—	13	—	1	1	—	2	
1842	7	5	4	—	16	—	4	1	—	5	
1843	15	6	3	1	25	—	3	—	—	3	
1844	22	6	7	—	35	—	4	2	—	6	
1845	15	5	—	—	20	—	—	—	—	—	
1846	5	3	2	—	10	—	—	—	—	—	
1847	2	3	4	—	9	—	—	—	—	—	
1848	8	1	1	—	10	—	—	—	—	—	
1849	7	—	—	—	7	—	—	—	—	—	
1850	15	—	—	—	15	—	—	—	—	—	
1851	5	—	—	—	5	—	—	—	—	—	

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1852	5	9	1	1	16	–	9	–	1	10
1853	8	3	3	3	17	–	–	–	–	–
1854	4	–	–	–	4	–	–	–	–	–
1855	–	2	1	–	3	–	–	–	–	–
1856	3	3	2	–	8	–	2	–	–	2
1857	5	5	7	–	17	–	5	–	–	5
1858	7	4	2	–	13	–	–	1	–	1
1859	8	2	5	–	15	–	1	–	–	1
1860	13	5	9	–	27	–	–	–	–	–
1861	3	1	14	–	18	–	–	–	–	–
1862	17	10	8	–	35	–	–	–	–	–
1789—1862	811	358	265	74	1508	1	133	40	48	222
%	53,78	23,74	17,57	4,91	100,00	0,45	59,91	18,02	21,62	100,00
1873	–	9	3	–	12	–	9	3	–	12
1874	–	4	–	–	4	–	4	–	–	4
1875	–	4	–	–	4	–	4	–	–	4
1876	–	4	1	–	5	–	4	1	–	5
1877	–	3	–	–	3	–	3	–	–	3
1878	–	4	1	–	5	–	4	1	–	5
1879	2	1	3	–	6	2	1	3	–	6
1880	1	1	–	–	2	1	1	–	–	2
1881	–	1	1	–	2	–	1	1	–	2
1882	–	3	3	–	6	–	3	3	–	6
1883	–	5	–	–	5	–	5	–	–	5
1884	1	3	1	–	5	1	3	1	–	5
1885	–	4	1	–	5	–	4	1	–	5
1886	2	2	1	–	5	2	2	1	–	5
1887	3	3	–	–	6	3	3	–	–	6
1888	1	2	1	–	4	1	2	1	–	4
1889	–	–	4	–	4	–	–	4	–	4
1890	3	3	–	–	6	3	3	–	–	6
1891	1	4	–	–	5	1	4	–	–	5
1892	1	2	–	–	3	1	2	–	–	3
Összeg	826	420	285	74	1605	16	195	60	48	319
%	51,47	26,17	17,75	4,61	100,00	5,02	61,13	18,81	15,04	100,00

Számolva az anyakönyv vezetésében tapasztalt hiányokkal, átlag mintegy 25-re tehetjük az évente beiratkozott új tanulók számát. Az előző években megkezdett tanulmányaikat tovább folytató növendékekkel együtt az összlétszám 80—90 főre emelkedett.⁵⁸ E XVIII. század végi létszám megmaradt a dolgozatunkban tárgyalt időszakban is, néhány elszórt adat alapján átlag 81-re tehető.⁵⁹ Az alig változó szám nem az iskolai élet pangásának jele, hiszen ugyanebben az időszakban — a vasbányászat visszaesését, majd megszűnését követő elköltözés okán — a helység lakosságának száma határozottan csökkent.⁶⁰

1789 és 1892 között 1605 tanulót ismerünk név szerint. E tanulóereg összetételét vizsgálva, szembeszökő a helybeliek (*oppidani, cives*) és a más helységekből származók

⁵⁸ Uo. 66.

⁵⁹ A VizJkv. megfelelő évi bejegyzései szerint 1812-ben a fűiskola tanulóinak létszáma 98 fő, 1835-ben 102, 1840-ben 63, 1844-ben 73, 1863-ban 108, 1865-ben 80, 1890-ben 70 fő volt. Az egyházközségnek az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában őrzött iratai szerint 1813 februárjában 104, májusban 64, 1814-ben 82, 1817-ben 62, 1818-ban pedig 72 tanuló jelent meg a vizsgán.

⁶⁰ Az unitárius egyházközség tagjainak létszáma csaknem azonosnak vehető a falu összlakosságával: 1763-ban 1500 fő, 1789-ben 1518; 1832-ben 1500, 1840-ben 1522, 1890-ben 1300, 1901-ben 1247, 1905-ben 1247, 1911-ben 1105, 1923-ban 1155 fő. L. VizJkv. megfelelő évi bejegyzéseit.

(*extranei, idegenek*) megközelítő egyensúlya: előbbiek alig haladják meg az összlétszám felét (826 fő = 51,47%). Ez annál meglepőbb, mivel úgy tűnik, hogy esetükben az anyakönyv vezetésének nem voltak különösebb hiányai. Évente átlag mindössze 11 új torockói fiúgyermeket írtak be szüleik az iskolába; sok tanköteles gyermek kimaradt az iskolából. 1817-ben a 104 fiúból csak 56 járt iskolába, 1874-ben a 140 iskoláskorú fiú és leány közül csak 110 iratkozott be, 1886-ban 180-ból 110, 1890-ben 135 közül 92, 1894-ben 241-ből 151, míg 1898-ban 228 iskolaköteles gyermek közül csupán 168 járt iskolába.⁶¹ A kimaradás okát a források főképp a magas tandíjban állapítják meg; ezt a szegényebb családoknak nem állott módjukban előteremteni. Az iskolából elvont fiúgyermeket egész korán munkába állították. Egy 1833. évi hatósági felmérés szerint a férfiak sorában tapasztalt aggasztó halandósági arányszám egyik oka „a Gyermeknek idejek felett vas-munkára való szoríttatások”. „A Torockói Közönség érzékenyebb Tagjai” ezért november 21-én népgyülésükön úgy határoztak, hogy „6 esztendő korától fogva minden férfi gyermek 12 esztendő koráig iskolában taníttassék, és csak ez után alkalmaztassanak azon terhes munkára”.⁶²

A más helységről jöttek összlétszáma 779 fő, azaz 48,53%. Ez a magas szám alátámasztja azt a véleményt, hogy a torockói iskola jelentősége túlnőtt az átlagos vidéki iskolákén: Erdély távoli vidékeiről és különböző társadalmi csoportokból vonzotta magához a tanulókat.

Közülük évente 12, néha 16 volt alumnus. A jelzett időszakban 319 tanulórol tudjuk, hogy részesült az alumnia nyújtotta kedvezményekben. Ezek nem fizettek tandíjat, s a naponkénti kántálás fejében a falu lakossága biztosította élelmezésüket. Cserében egy részük vállalta helybeli gyermekek oktatását. Tandíj helyett az ünnepi kántálások bevételének harmadát kötelesek voltak a rektornak adni, aki a köszöntések szövegét írta. Rájuk tartozott a templom körüli bizonyos teendők (például harangozás) elvégzése, amiért a tanács úgy döntött, „hogy oly kiskorúak és gyenge testalkotásúak, kik az illető szolgálatokra képesek nem lehetnek, alumniára be ne vetessenek”.⁶³ A torockói bányászat válságának és a polgári átalakulásnak a hatásaként 1876-ban megszűnt a kántálás rendszere, s helyette a fent említett *Cipó alapból* látták el az ösztöndíjasokat, 1893-ban pedig felszámolták az alumniát.⁶⁴ A tápdíjas tanulók elmaradása egyúttal azt is jelentette, hogy az évszázadokon át oly fontos szerepet betöltő torockói iskola hasonlónak vált a többi falusi elemi iskolához.

A már említett 1781. évi iskolai szabályzat lehetővé tette, hogy — az alumnus és a helybeli tanulók számától függően — a rektor belátása szerint olyanokat is felvegyen, akiket nem a „város” táplál, hanem a maguk költségén élnek. Ezek az „idegen”-ek lehetnek: más helységről jött, nem unitárius növendékek, az alumniára fel nem vett (székelyföldi vagy más vidékről származó) unitárius gyermekek, nem unitárius torockói gyermekek, akiknek a szülei nem fizettek képét. Az ilyen tanulók kötelesek voltak tandíjat fizetni. Ennek összege korábban megegyezett a helybeliekével, de a XIX. század második felében négyszeresére emelkedett. Ezenkívül télen tűzifa beszerzése címén fejenként 24—24 dénárral tartoztak, s az így befolyt összegben — tekintettel arra, hogy a

⁶¹ 1817. 7 ber Torotzkonn található Fiu Gyermek. Őszve írta ... Sebess Pál mpp. A torockói egyházközség iratai az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában. — VizJkv. 253, 289, 305, 319, 334—335.

⁶² Torockó község levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, 2. csomó.

⁶³ Jkv. 58.

⁶⁴ Szentmártoni: *i.m.* 584—585. — Jkv. 1893. és 1895. évi bejegyzések, számozatlan lapok. — Matr. 239.

tüzelőt az eklézsia erdejéből biztosították — tanszereket (fekete táblát, spongyát, krétát, szükség szerint gyertyát) vásároltak.⁶⁵

Az anyakönyv pontosan tájékoztat a tanulók nagy többségének származáshelyéről. Az 1605 beírt tanuló az alábbi közigazgatási egységekből, illetve településekről származott; zárójelben az alumnusok számát is feltüntettük:

Alsó-Fehér vármegye: Abrudbánya 8(3), Abrudfalva 1, Bisztra 1, Brezestyé 2, Felenyed 1, Felgyógy 2, (Felső)Vidra 3, Gyulafehérvár 2, Korna 2, Lupsa 9, Nyírmező 3, Ponor 1, Szentbenedek 2(1), Topánfalva 4, Veresegyháza 1, Verespatak 48(5), Vingárd 2. — Összesen 92(9) tanuló, azaz 5,73%(2,82%).

Felső-Fehér vármegye: Datk 2, Felsőrákos 7(3). — Összesen 9(3) tanuló, azaz 0,56%(0,94%).

Kolozs vármegye: Dedrászéplak 2, Gyalu 1, Kolozsvár 1(1), Nagymás 1(1), Szovát 2(2), Szucság 1. — Összesen 8(4) tanuló, azaz 0,50%(1,25%).

Közép-Szolnok vármegye: Zilah 1. — Összesen 1 tanuló, azaz 0,06%.

Kükküllő vármegye: Ádámos 7(5), Désfalva 6(3), Dicsőszentmárton 5(3), Dombó 2(2), Harangláb 3(1), Hosszúaszó 3(1), (Kis)Sáros 5(5), Nagyteremi 1, Pipe 1(1), (Kórod)Szentmárton 1(1), Szőkefalva 10(8). — Összesen 44(30) tanuló, azaz 2,74%(9,41%).

Torda vármegye: Alsófüged 3, (Alsó)Jára 35(5), Bedellő 6, Berkes 3, Borrév 4, Felsőfüged 3, Gerend 1, Gyertyános 4, (Jára)Kákova 1, Járamagura 1, Járászurduk 3, Kisbánya 1, Kisoklos 1, (Újfalu)Lunka 2, Nagyoklos 1, (Közép- és Magyar)Peterd 13, Podsága 7, Sütmege 1, Szind 2(1), (Alsó- és Felső)Szolcsva 8, Torda 7(1), Torockó 826(16), (Torockó)Szentgyörgy 19(6), Túr 2(1), Vidaly 3. — Összesen 957(30) tanuló, azaz 59,63%(9,41%). A torockóiak nélkül 131(14) tanuló, azaz 8,16%(4,39%).

Aranyosszék: (Aranyos)Rákos 4, Bágyon 11(7), Csákó 7, Csegez 53(7), Dombó 5, Felvinc 1, Hidas 15, Kercsed 1, Kövend 5(2), Mészkö 1(1), Mohács 2, Sinfalva 1(1), Várfalva 23(1). — Összesen 129(19) tanuló, azaz 8,04%(5,96%).

Csikszék: Csikszentmárton 2, Csikszereda 1(1). — Összesen 3(1) tanuló, azaz 0,19%(0,31%).

Háromszék: Árkos 23(14), Bölön 6(6), Kálnok 18(6), Kilyén 9(8), Kököcs 6(1), Laborfalva 6(3), Nagyajta 41(17), Páva 1, Sepsikőröspatak 19(13), Sepsiszentgyörgy 4(4), Sepsiszentivány 2, Sepsiszentkirály 4(2). — Összesen 139(74) tanuló, azaz 8,66%(23,20%).

Marosszék: Búzaháza 5(4), Csíkfalva 2(2), Csókfalva 3(3), Jobbágyfalva 1(1), Kál 1(1), Marosvásárhely 2(2), Nyárádszentlászló 2(2), Nyárádszentmárton 3(2), Nyomát 2(2), Szabéd 1, Szentháromság 7(5), Vadad 1(1). — Összesen 30(25) tanuló, azaz 1,87%(7,84%).

Udvarhelyszék: Abásfalva 2(2), Agyagfalva 1, Alsóboldogfalva 1(1), (Alsó- és Felső)Bencéd 11(8), Bordos 1, Böződ 7(3), Csehétfalva 4(2), Demeterfalva 1(1), Derzs 8, Énlaka 3(3), Gyepes 1(1), Homoródalmás 6(4), (Homoród)Remete 1, Homoródszentmárton 1, Homoródszentpál 13(11), Homoródszentpéter 1(1), Homoródújfalva 1(1), Jánosfalva 4(4), Karácsonyfalva 5(1), Kisfalud 1, Kissolyos 5(3), Kobátfalva 3(3), Kőröspatak 1, Magyarzsákod 1(1), Medesér 1, (Nagy)Kadács 7(5), Nagysolyos 5(4), Oklánd 4(3), Rava 4(4), Siménfalva 1, Szentmihály 8(4), Tordátfalva 2(2), Újszékely 1(1), Vargyas 3(3), Városfalva 2. — Összesen 119(76) tanuló, azaz 7,41%(23,82%).

⁶⁵ Matr. 2, 8. — VizJkv. 210, 242—244.

Azonosíthatatlan és ismeretlen származáshely: Középsőfalva 3, ismeretlen 71(48). — Összesen 74(48) tanuló, azaz 4,61%(15,04%).

Hozzávetőleg 140 erdélyi település tartozott a torockói iskola vonzáskörébe! Az alábbi helységek szerepelnek legsűrűbben az anyakönyvben: Torockó 826(16); Csegez 53(7); Verespatak 48(5); Nagyajta 41(17); Alsójára 35(5); Árkos 23(14); Várfalva 23(1); Sepsikőröspatak 19(13); Torockószentgyörgy 19(6); Kálnok 18(6); Hidas 15; Homoródszentpál 13(11); Bágyon 11(7); Szőkefalva 10(8).

Mellőzve a helybeli tanulókat, megállapíthatjuk, hogy a torockói iskola elsősorban a székely székek unitárius fiataljait vonzotta. A tanulók létszámának bő negyedét (420 fő = 26,17%) alkották, az alumnusok kategóriájában pedig egyenesen többségben voltak (195 fő = 61,13%). Elsősorban az ösztöndíj csábította őket messzi földről a bányászhelység iskolájába: így lett Torockó az unitárius székely falvak fiataljai iskolázásának egyik állomása.

Az alumnia nyújtotta előnyökkel főként Háromszék és Udvarhelyszék ifjúsága élt. A nagy távolság ellenére az Olt, a Homoród, a Nyikó és a Nyárad menti falvak a betűre éhes gyermekek rajait küldték Torockóra. A székely harisnyás kisdiakokat hozó nagyajtai, árkosi, kálnoki, homoródszentpáli szekerek minden évben visszatérő vendégei voltak a torockói portáknak. Kriza János⁶⁶ a Vadrózsák friss levegőjét hozta magával a nagyszülői házba. S bár 1812 és 1817 között császári parancsra hét diák kezébe erővel fegyvert nyomtak, a határőrezredek szervezésével járó iskolázási tilalom sem tudta elválni a székely fiatalok tanulási kedvét.⁶⁷

A szomszédos Aranyosszéknek a Székelykő tövébe települt falvai mintegy saját iskolájuknak tekintették a torockóit. Nem véletlen, hogy a legtöbb gyermeket küldő helységek sorában éppen Csegez áll első helyen, s Várfalváról is viszonylag sokan tanultak Torockón. A székely szabadságot élvező aranyosszéki falvak és a szabad városi státust áhítózó bányászhelység mindennapos egymásrataltsága ilyenformán újabb szellemi töltettel gazdagodott.

Földrajzi közelségük ellenére a vármegyék 285 tanulóval (17,75%) a Székelyföld mögé, második helyre szorultak, az ösztöndíjból pedig csak 18,81 %-ban részesedtek (60 fő). Legtöbben természetesen Torda vármegyéből érkeztek, hiszen közigazgatásilag Torockó oda tartozott. Az Aranyos, a Hesdát mente, de főként Alsójára és környéke fiataljai részére a torockói volt a legközelebb fekvő magasabb fokú iskola. Alsó-Fehér vármegyéből elsősorban Verespatak, valamint Abrudbánya ifjúságát vonzotta. A kemény bányászélet, a közös anyanyelv és az egyazon felekezethez való tartozás forrasztotta egybe e helységek lakosságát, s a torockói partikula a sorsközösség tudatának újabb kovácsa volt.

Torda és Alsó-Fehér vármegyéből, valamint Aranyosszékről azonban nemcsak magyarok jöttek ide tanulni. A torockói magyar bányászok és verőskovácok, valamint a környék román lakói között kialakult gazdasági kapcsolatok természetes folyamányaként minden évben érkeztek román gyermekek is az iskolába. Ez annál is szokatlanabb, mert nekik az anyanyelven kívül a vallásuk is eltérő volt. A tanulók keresztnévének latin

⁶⁶ Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: *Kriza János*. Három tanulmány. Kvár 1971. 10—14, 69—71.

⁶⁷ Az anyakönyvbe másolt 1821. évi guberniumi leirat megújítja a határőr székely fiatalok iskolázását tiltó 1809-ben kelt rendeletet: „Juvenes ad militiam Siculicam conscripti a frequentandis scholis arceantur...” Matr. 57. — Az erőszakkal párosult tiltó intézkedésnek a kudarcára nézve vö. Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. Buk. 1971. 183—205.

formája és a vezetéknevek kialakulatlan, torz írásmódja miatt — főképp a vegyes lakosságú falvakból jötteknél — nehézségekbe ütközik a nemzetiségi hovatartozás pontos meghatározása. Mégis, hozzávetőlegesen 130 főre tehetjük a hét évtized során Torockón tanult román gyermekek számát. Ez átlag évi két új román növendéket jelent, de volt olyan esztendő is, amikor ők adták az újonnan érkezettek többségét. Például 1833-ban a 18 beiratkozottnak mindössze körülbelül negyede volt magyar. 1886-ban a fiú- és leányiskolában együttvéve 22 román anyanyelvű gyermek tanult. S mivel kizárólag Alsó-Fehér, Torda vármegyéből és Aranyosszékről származtak, ők alkották az innen jött 350 tanuló mintegy harmadát. A Hidasról, a két Peterdről — George Bariț falujából —, a Lupsárról érkezettek nagy száma mutatja, hogy a torockói iskola jól szolgálta a román gyermekek tanulni vágyását is, s egyúttal a magyar—román kapcsolatok elmélyítője volt.⁶⁸

Milyen ismeretanyaggal felszerelve, milyen előtanulmányok után érkeztek Torockóra a más helységekből jövő tanulók? Az 1819 és 1843 közötti anyakönyv egyes esetekben jelzi, hogy az újonnan felvett tanuló melyik osztályba iratkozott. Az ilyen adattal szereplő 100 tanuló a következőképpen oszlott meg az egyes osztályokban:

Iniciantes	2
Colligentes	5
Legentes	24
Declinistae majores	} 43
Declinistae minores	
Comparistae	8
Conjugistae	12
Etymologistae	5
Syntaxistae	1
Poetae.	—

E táblázat adatait szerencsésen egészíti ki az 1813 és 1818 közötti vizsgákon megjelent tanulók kimutatása (zárójelben az idegen tanulók száma).⁶⁹

	1813 febr.	1813 máj.	1814	1817	1818
Iniciantes	11	7	6	4	13
Colligentes	7	7	14	10	7
Legentes	6	8	12	11	20
Declinistae minores	15(1)	8(1)	3(3)	7	3
Declinistae maiores	11(1)	5(2)	9	9	5
Hungarici	—	—	—	1	4
Comparistae	7	2(1)	5(1)	—	3
Conjugistae	18(10)	3	16(3)	2	10
Etymologistae	12(6)	13(1)	12(11)	10	4
Syntaxistae	9(4)	11(11)	5(2)	6	2
Poetae	—	—	—	2	1
Összesen	104	64	82	62	72

⁶⁸ Szentmártoni: *i.m.*, 585. — *George Bariț magyar levelezése*. Sajtó alá rendezte Ioan Chindriș és Kovács Ferenc. Buk. 1974. 18—22.

⁶⁹ A torockói egyházközösség iratai az Unitárius Egyház kolozsvári levéltárában. Az 1813—1818, 1843. évi vizsgák iratai.

Az első táblázat — töredékessége ellenére — meggyőzően bizonyítja, hogy a Torockóra érkező valamennyi gyermek szülőfalujában tanították az írás-olvasás alapjait,⁷⁰ csak rendkívüli esetekben, anyagi okokból szünetelt az oktatás egyes helységekben (például Alsójárán 1817-ben). A középső osztályokban viszont valósággal megrohmozták az iskolát a más helységebeliek, mintegy jeléül annak, hogy odahaza ezek az osztályok hiányoztak, illetve színvonaluk nem elégítette ki az igényesebb szülőket. Örvedetes kivételt képezett a Torda-aranyosi unitárius egyházkerület, ahol 1813 és 1817 között az iskolák felében deklinista osztály is működött. Felső osztályokat azonban már csak elvétve találunk: 1817-ben Torockószentgyörgyön 1 poéta, Kövenden 1 szintaxista s Rákoson néhány etimologista tanuló volt a „véndiák”. Ezzel szemben Torockón — ahol az alsóbb osztályokban természetesen a helybeliek voltak túlsúlyban — a középmezőnyben tapasztalt visszaesés után a felsőbb osztályokban újból emelkedett a tanulók létszáma. A többletet az idegen tanulók adták, akik a konjugisták között ugyan még kisebbségben voltak, de az etimologistáknak már a felét, a szintaxistáknak pedig a háromnegyedét tették ki. Közülük „némelyik 5, 6, 7, 8 évekig volt” — zárta le Sebes Pál az anyakönyvnek tőle vezetett részét.⁷¹ Bennük látta magvető munkásságának a folytatóit, hiszen bizton remélhette, hogy a kitartóbbak felsőbb iskolákban fogják befejezni tanulmányaikat.

A továbbtanulásra vonatkozó elszórt adatok két rövid időszakból származnak: az 1789 és 1817, valamint az 1874 és 1892 közötti évekből. 43, illetve 59 tanulórol tudjuk, hogy hol folytatta tanulmányait. A bejegyzések ezúttal is teljességgel esetlegesek, s így történetelt meg, hogy például Bariű és Kriza neve mellett nincs ilyen jellegű utalás. Kétségtelen, hogy a tárgyalt időszakban sokkal többen egészítették ki tanulmányaikat magasabb fokú iskolákban, hiszen a székelyföldi szülők tekintélyes hányada már eleve a továbbtanulás reményében küldte Torockóra gyermekét. Az ilyen adattal szereplő 102 tanuló az alábbi helységek felsőbb iskoláiba iratkozott:

	1789—1817	1874—1892	Összesen
Kolozsvár	13	41	54
Torda	26	6	32
Székelykeresztúr	3	6	9
Nagyenyed	—	3	3
Balázsfalva	1	—	1
Csíksomlyó	—	1	1
Marosvásárhelv	—	1	1
Sepsiszentgyörgy	—	1	1
Összesen	43	59	102

A kapott kép tehát teljességgel megegyezik eddigi ismereteinkkel. Minthogy a tanulók többsége unitárius vallású volt, nagyobb részük egyházuknak a közeli Tordán lévő iskolájában vagy Székelykeresztúron folytatta tanulmányait, hogy aztán a kolozsvári kollégiumban megkaphassa az Erdélyben akkor lehetséges legmagasabb képesítést. Szembetűnő a tordai és a kolozsvári iskolákba igyekvő tanulók arányának a két időszakban történt gyökeres megváltozása. Az egyéb felekezeti iskolák vonzóereje természetesen sokkal kisebb volt: a balázsfalvi az erdélyi román értelmiség bölcsőjeként

⁷⁰ Sebestyén Kálmán: *Kalotaszeg népoktatása a XV. századtól 1848-ig.* = *Művelődéstörténeti Tanulmányok.* 1979. 151—153. — Sipos Gábor: *Marossszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig.* Uo. 1980. 119—120. — Albu, Nicolae: *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867.* Buc. 1971. 207—215.

⁷¹ Matr. 127.

várta a tanulókat, míg a református vagy római katolikus iskolát a szülőföldjéhez való földrajzi közelség miatt választotta néhány Torockón végzett ifjú.

Mit vittek magukkal a torockói iskola neveltjei? A vizitációk alkalmával tartott vizsgákon bizonyították, hogy „szépen írnak, de felségesen énekelnek”, „magyarázták Cornelius Nepost és componáltak” latinul, számot adtak „a számvetés négy nemeiről az ép számokban”, megismerkedtek a német nyelv alapjaival, könyvekben bebarangolták Erdély földjét, „írásból” és növénygyűjtés során behatoltak a természettudomány rejtelseibe, s a mezei tornagyakorlatokon edzett testtel és szilárd valláserkölcsei nézetekkel felvértezve léptek az életbe.⁷² Olyan gazdag tudásanyagra tettek szert, amelyre bizton építhettek a tanulmányaikat főiskolán folytató későbbi papok és tanítók-tanárok, nemcsak választott foglalkozásuk szűk pázmáján, hanem falujuk írástudóiként is. De ismereteiket a gyakorlati pályára lépő jövődöbeli gazdák, mesteremberek és bányászok is kamatoztathatták, és magukkal vitték az ipar által formált újszerű életvitel tanulságait. Nem maradt pusztába kiáltott szó mesterük, Sebes Pál intelme: „Egy véka Tudomány mellé egy köböl jó Erköls és szép magaviselet kívántatik.”⁷³

A torockói alumnia s az alapítványok és adományok egykori hasznélvezői megtanulták felvállalni kis közösségük terheit. A tettekre sarkalló adósság édes terhe volt az a legnagyobb ajándék, amellyel a torockói iskola újtukra bocsátotta neveltjeit.

⁷² L. a 69. jegyzetet.

⁷³ Sebes Pál: *Erkölsi tükör vagy A' betsületes, és tsinos magaviseletnek szabállyal (Praeceptum morum)*. Nagyenyeden 1836. 2.

Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása

1. Az erdélyi szász kultúra kezdetei a XIII—XIV. századba nyúlnak vissza. Ebben az időszakban a Rajna mellékéről származó kulturális kincs a népköltészet formájában lassú virágzásnak indul: olyan balladák, dalok és mesék születnek, amelyeket a későbbi gyűjtés mentett meg a feledéstől. E gyér anyag műfaji és tematikai okokból nem rendelkezik semmilyen magyarságképpel. Ez jóval később, a könyvnyomtatás korában jelent meg, de akkor is csak szórványosan, mert például a protestáns daloskönyvek — az erdélyi nyomdaművészet első és legfontosabb termékei — sem foglalkoztak a magyarsággal, a történelmi munkák viszont már teret szentelnek a szász—magyar kapcsolat elemzésének. Az együttélés ábrázolására azonban Európa szellemi élete nyomta rá döntően bélyegét: az első művek a humanizmus és a reformáció jegyében és stílusában írnak a pannóniai eseményekről. Alapélményük a közös haza és a közös értelmiségi sors, közelebbi meghatározójuk a hungarus-tudat, ezért a krónikák, leírások nem sokban különböznek a magyar vagy éppen a nyugat-európai szerzők műveitől. A XVI. században megjelennek azok az Erdély-leírások is, amelyek esztétikai szempontból nem képviselnek ugyan értéket, de szemléletük mind a mai napig közvetve vagy közvetlenül befolyásolta az írókat és a közgondolkodást. Itt fogalmazódtak meg először azok a sablonok, amelyek újra meg újra felbukkantak a szász irodalom fejlődése során.

Az ígéretes kezdetek után irodalmi magyarságképről¹ csak a XIX. század 20—30-as éveitől beszélhetünk, ekkor jön létre ugyanis a modern értelemben vett szász szépirodalom. E kor teremtette meg — az irodalmon belül — a magyarsághoz való viszonyulás formáit, vetette fel azokat a legfontosabb kérdéseket, melyek később az irodalom szélesebb kibontakozásának fő vonulatait meghatározták.

2. A magyarságkép kialakulásában már az első erdélyi szerző, a XV. század végén alkotó Szászsebesi Névtelen, bizonyos Georgius de Hungaria vagy Frater Georgius személye is szimbolikus². Az író-szerzetes fiatalon került török fogságba, majd húszévi raboskodás után sikerült Rómába szöknie. Ott írta meg a *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum* című munkáját, ez 1480-ban jelent meg erdélyi szerző legelső nyomtatott műveként. Az író nem nevezi meg nemzetiségét, csak erdélyiségéről ejt néhány szót: számára tehát érdektelen a nemzeti hovatartozás. Nem hangsúlyozza szász voltát, nem emeli ki azt — mondjuk — a magyarsággal szemben, pedig beszél fiatalságáról. A rabszolgaságot megjárt nagy formátumú ember alázatos keresztény, aki a téma minél hívebb visszaadására törekszik; tudományos igényei vannak, saját személyéről meg hallgat. Ez a humanista magatartás előrevetíti későbbi kortársainak viselkedését, akik

¹ A nemzetképekhez általában: Dyserinck, Hugo: *Zum Problem der „images“ und „mirages“ und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichender Literaturwissenschaft*. Berlin 1966. — Fischer, Manfred S.: *Nationale Images als Gegenstand vergleichender Literaturgeschichte*. Bonn 1981. — Hódi Sándor: *Személyiségtípusok — nemzeti sajátosságok*. Hungarológiai Közlemények. Bp. 1984 március. — Új áttekintés az Erdélyről szóló tudományos irodalomról: Roth, Harald: *Repertorium transylvanicum*. Veröffentlichungen des Südpstdeutschen Kulturwerks. Reihe B. Bd. 52. München 1990.

² Capesius, Bernhard—Göllner, Carl: *Der Ungenannte Mühlbacher*. Hermannstadt 1944.

szintén nem a nemzetek-nemzetiségek létébe ágyazták be munkájukat, hanem más határvonalak: a szellemi munka világában éltek. Ez az erdélyi írástudókra is érvényes volt.

Az etnikai tudat ugyan már létezett a XV. század végén, ezt azonban a kor szerzői adottságként fogták fel: nem kötöttek hozzá értéket, ezért konfliktusokról sem adnak hírt, pedig ilyenek már akkor ténylegesen léteztek. Az etnikai kérdés, így a magyarság-problematika nem jelenik meg a reformáció korában sem, illetve sajátosan megfordított módon tűnik fel. A vallási megújulás során minden nép — és így minden nyelv — cél volt, ezért találkozhatunk a Heltai Gáspár-féle jelenséggel. A szász pap, eredetileg Caspar Helth (1490 vagy 1510—1574) Erdély többségi lakosságának kedvéért megtanult magyarul, hogy a hit eszméit minél hatékonyabban terjeszthesse. Tulajdonképpen Luther fordításméletét alkalmazta az erdélyi viszonyokra, azaz a nép nyelvén szólaltatja meg az igét, bizonyos időbeli késéssel. A prédikátor, fordító és nyomdász Heltai az európai szellem világában él és dolgozik.

A humanizmus első művei és a protestantizmus könyvtermései a szász kultúra körén belül lényegében tehát nem hoztak magyar témát. Ez csak a történelmi munkákban és az Erdély-leírásokban jelenik meg a XVI. század során, nagyon kevés szász specifikumot mutatva fel. Ezzel összefüggően sajátos magyarságképe is: a hungarus-tudat prizmáján keresztül láttatja az eseményeket, írja le a tájat, a népeket.

Vagyis: a szász írók a „natio hungaricá”-hoz tartozóknak érezték magukat, ez akkor a történelmi-politikai értelemben vett egységes Magyarország lakóit, elsősorban az ott születetteket jelentette. A közös haza élményvilága határozta meg látásmódjukat, s ezen belül a jogalapokra helyezett rendi szemlélet: udvari alkalmazottak, városi polgárok voltak, a nemességhez és a patrícius rétegekhez közelebb álltak, mint a parasztsághoz, még ha származásuk miatt sokszor mélyről küzdötték is fel magukat. Műveltségük antik eszményképen iskolázott, latin és görög alapú, kapcsolatban állottak az európai humanista körökkel, legtöbbször külföldi egyetemeken tanult és dolgozott, de mindig visszavágytak a sokat dicsért Pannónia földjére. Ezt a kérdést Moritz Csáky legutóbb 1980-ban járta körül nagy alaposággal *Die Hungarus-Konzeption* című tanulmányában egy osztrák—magyar történész-találkozó alkalmából.³

Az egykorú magyar királyság nemzetiségre való tekintet nélkül lehetőséget nyújtott a humanisták felemelkedésére, bekapcsolódhattak az ország életébe, ezért érthető, hogy a szászok is azonosultak Pannóniával, annak teljes szellemi és politikai életével, nemcsak Erdéllyel, esetleg a Szászfölddel. Sokan a gazdasági érdekek hatására az országhatárokon túlra is tekintettek, ezért nem voltak ismeretlenek a világtörténelmek, vagy például — a földrajzi fekvés miatt is — a Moldva-leírások. Etnikai határvonalak és előítéletek kifejlődését gátolta az a tény, hogy a másság egyszerűen megszokott jelenségnek számított a szellemi élet szféráiban.

A XVI. század magyarságképének vizsgálatakor a hungarus-tudat elemzésén túl a rendi szemléletet is figyelembe kell venni. A kor írói számára a magyarországi társadalom rendi felosztású: nemes—jobbágy konfliktusban látták és láttatták, a nemzet fogalma akkor még nem létezett. A szász lét azonban ebben a kétpólusú rendszerben különleges jogi státust jelentett: autonómiát, szabad kereskedelmet, amit a magyar királyok több-kevesebb következetességgel szavatoltak, s ami Erdély önállósága idején is megmaradt. Ez a rendi szemlélet csak a XIX. század során váltott át nemzetivé, a modern nemzetek és

³ Csáky, Moritz: *Die Hungarus-Konzeption = Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II.* Wien 1982.

nemzetállamok kialakulásakor, s ekkor jelent meg a nemzeti kisebbség fogalma is. Maga a „natio” szó azonban Erdélyben addig is ismert volt, csak más értelemben. A« rendeket jelentette, azaz a megyei hungarus nemzetséget, a szabad székely határőröket és a szászokat, a három nemzet uniója pedig szövetségüket, a fejedelemség közjogi alapjait. Ebben a keretben sajátos magyarsággá jelenik meg: a nép összességére, a magyarság minden rétegére vonatkozó kijelentések, megjegyzések ugyan nincsenek, a szászok külön tárgyalják a nemeseket, a parasztságot és a székelyeket. A század legelevenebb témáját, a Dózsa-féle parasztfelkelést is ebben a formában szemlélték.

A kegyetlen polgárháború megrázta az egész országot, világraszóló esemény volt, amiről írni kellett annál is inkább, mert az eposzok, történelmi munkák magát az információt is szállították, nemcsak az esztétikai értéket. Az első Dózsa-mű szerzője, Stephan Taurinus-Stieröchsel például kíváncsi barátai biztatására látott munkához.⁴ Az eposzban antik keretbe foglalja — szemtanúk vallomása alapján — a harcot. A főszereplő, a lázadó parasztvezér dicsőségre tör, az a becsvágy hajtja, hogy az utókor ne feledje el, hanem beszéljen róla és seregének tetteiről. Ezért az egyenlőség eszméje alapján a világrend teljes felforgatását akarja. Tervei azonban kegyetlenkedésekbe fulladnak, amiért neki és a lázadóknak egyaránt bünhődniök kell. Dózsa halálát a téma feldolgozói közül mindenki leírta. Közülük a legrészletesebben Johannes Sommer a *Reges Hungarici* (Wittenberg 1580) című munkájában, ahol a kivégzés minden mozzanata megjelenik.

Taurinus Morvaországból, Sommer Szászországból került Erdélybe, itt szerezték be és dolgozták fel eposzá a Dózsa-lázadás anyagát. Bernhard Capesius méltán hozza őket kapcsolatba az egykorú erdélyi szász szellemiséggel *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen* (Bukarest 1974) című kiadványában. Mindkettőjük magyarsággépe két egységből áll. Az egyik oldalon a parasztok, élükön Dózsa Györggyel, akinek székely származását minkét szerző megemlíti. Bátorságát dicsérik, és elvetemültségét ecsetelik, de ennél többet nem írnak, mert elsősorban a mozgalmas eseményekre figyelnek, hogy az olvasói elvárásnak eleget tehessenek. A vezér kiemelkedik környezetéből, legfőképp mártíromsága alatt. Mindez azonban a korabeli humanisták felfogásában nem jelentette általánosíthatóan azt, hogy a székelyek mind ilyen bátor katonák, valóságos hősök. Az elismerő szavak csak Dózsa-t illetik, a lázadó parasztokat már nem, akik fogságba esésükkor kegyelemért könyörögnek. A másik oldalon a nemesség áll: hadtudásával tűnik ki, és az igazság erejét jelenti. Taurinus eposzában az időbeli közelség miatt még súlyosan kompromittálódnak a nemesek, sőt Dózsa még a nemesség intézményének jogosságát is megkérdőjelezi. Taurinus nem védi meg őket, nem igazolja tetteiket, inkább az olvasóra bizza a döntést, hogy a nemesek kapzsisága miatt jogos volt-e a parasztok lázadása vagy sem. Hat évtizeddel később Sommer már szükségesnek tartja a nemesek durvaságait a rend megszilárdítása szempontjából, s ha némileg kételkedik is a rend jogosságában, megnyugtató magatartással, hogy a lázadást csak kegyetlen büntetéssel lehetett elfojtani.

A „magyar” szó nem fordul elő ezekben a művekben, hiszen a szerzők célja nem más, mint antikizáló hangnemben — a régi krónikások példájára — a világraszóló eseményt s főleg Dózsa szörnyű kivégzését hírül adni. Magyarsággépként csak a parasztvezér és a nemesek viselkedésére vonatkozó néhány olyan kijelentés értékelhető, mint a bátorság, a halálmegvetés, a kitűnő harci képességek.

⁴ Taurinus, Stephanus Olomucensis: *Stauromachia id est Cruciatorum servile bellum*. Wien 1519. Juhász Lajos kiadása, Bp. 1944. — Magyar fordítása Geréb László: *Paraszi háború*. Bp. 1946.

3. A magyarságról részletesebb és alaposabb leírást az egykorú földrajzi és történelmi munkák hoznak. A magyarságkép szempontjából elengedhetetlen a tanulmányozásuk, mert a szellemi életben az ilyen típusú szövegek uralkodtak a XIX. század kezdetéig, másfelől itt jelentek meg azok a klisék, amelyekkel az irodalom nagyon gyakran élt. E művek ugyanakkor élethűbbek, mint az esztétikailag ugyan jelentősebb történelmi eposzok, mert megjelennek bennük a mindennapok politikai konfliktusai, közelebb hozva bennünket a századhoz.

Az Erdélyről szóló művek sorát Johannes Honterus térképe, a *Chorographia Transylvaniae—Sybembürgen* (Bázel 1532) nyitja. A neves szász reformátor Erdély térképét német nyelven írta meg, amiből a szakirodalom arra következtet, hogy ezzel Erdélyt német területként kívánta feltüntetni.⁵ A rövid latin nyelvű bevezető strófa szerint Erdély „Németországnak nem a leggondozatlanabb része volt, amíg Isten és a sors ezt megengedte”, utalva ezzel a Zápolya és Ferdinánd közt kialakult helyzetből fakadó háborúskodások áldatlan következményeire. Honterus térképe mindenesetre elárulja azt a szász felfogást, miszerint az erdélyi haza számukra csak a Királyföldet jelentette. A helységnevek német formáinak használata, illetve németesítése lehet, hogy csak az anyanyelv okán történt. A térkép mindenesetre nagy siker volt, a kor földrajzi munkái is mind felhasználták.

Honterus nem tudósít Erdély lakóiról, népességéről, nemzetiségeiről, csupán egy egyszerű földrajzi térképet készített. Ezen a szűk kereten a nagyszombati Georg Reicherstorffer *Chorographie Siebenbürgens* (Wien 1550) című munkájával⁶ lép túl: az egész ország általános leírását adja, nyilván politikai céloktól vezérelve. A szerző ugyanis a Habsburg-ház expanziós politikáját kívánta szellemi munkájával támogatni abból a meggyőződésből, hogy jobb a nyugati hatalmakhoz kötni Erdély sorsát, mintsem azt a török hódításnak átengedni. Nem csak szász szemmel nézi Erdélyt (bár a legtöbbet a szász városokról ír), ahogyan azt Honterus tette húsz évvel korábban, hanem kívülállóként. Jó benyomást kíván az olvasóra tenni a természeti szépségek leírásával. A szász városok gazdagságának ecsetelése, a lakók bátorságának dicsérete adja a mű nagy részét, így a magyarságra kevés szó marad.

Reicherstorffer, akárcsak a többi monográfus, a székelyeket és a magyarokat külön tárgyalja, még ha meg is említi közös nyelvüket és a két nép közti hasonlóságot., A székelyeket kemény, sőt durva embereknek tartja, de kiemeli nemességüket, amit nem erkölcsi értéknek, hanem nyilvánvalóan a korabeli közjog alapján úgy értelmez, hogy a székelyek közt nincs jobbágy. A magyaroknak csak a harciasságukról szól, de nem különleges elismeréssel: „A magyarokat hadi ügyekben nem tartom jobbnak más nemzeteknél.” Nyilván már ekkor létezett a magyar katona sablonképe, amit a sok ütközetet megjárt szerző megalapozatlannak tekint.

Reicherstorffer munkája előlegezi a későbbi művek gondolkozásmódját. Ezek szerint elsődleges fontosságú a népek származása, mert ebből jellemükre lehet következtetni. Ez volt a fő oka annak, hogy a munkák szinte kivétel nélkül kitérnek e kérdésre. Külön előszeretettel teszik ezt a székelyek esetében: e nép rejtélyes története, ha kezdetleges szinten is, történetfilozófiai és néplélektani csemegét kínált. Bizonyítékok híján a szerzők szabadjára engedhették fantáziájukat, a legbonyolultabb kapcsolatokat írva le.

⁵ Vö. Klein, Karl Kurt: *Zur Basler Sachsenlandkarte des Johannes Honterus vom Jahre 1532*. München 1960.

⁶ Reicherstorffer, Georg: *Chorographia Transylvaniae*. Újraközli *Scriptores rerum Hungaricarum veteres*. Vindobonae 1746.

Reicherstorffernél a székelyek szkíták és hunok fiai, de találkozunk más elméletekkel is. Johannes Tröster⁷ Csaba népéből eredezteti őket, Martin Feiner az avaroktól⁸, Paul Rudolf Gottschling⁹ kizárólag a szkítáktól, sőt még a besenyők is szóba kerülnek. A finnugor rokonságról szóló tézis csak Gyarmathi Sámuel *Affinitas linguae Hungaricae...* (Göttingen 1799) című munkájának hatására vált ismertté.

A legelterjedtebb a hun eredetfelfogás volt, s ez vonatkozott a magyarokra is. Attila népének kegyetlensége, harciassága összekapcsolódik így a magyar nép nemzeti jellegével. Gyakran a két nép közé még egyenlőségi jelet is tesznek. „Hunok vannak itten; büszkeségük, hogy a király kíséretét alkotják” — írja a magyar nemesekről Christian Schesäus medgyesi lelkész *Ruinae Pannonicae* (Wittenberg 1571) című eposzában.¹⁰

Minden ilyen jellegű leírás összehasonlította Erdély három nemzetét. Ebből a játékból általában a szászok kerültek ki győztesen. Reichertstorffer szerint az erdélyi szászok „felülmúlják a többi népet mind az emberi magatartás jártasságában, mind jámborságban és vallásban”. Bármilyen sok háború zajlott is Erdély földjén, a monográfusok keresztény értékskáláján a harci erények csak másodlagosak maradtak. Ezek nélkül ugyan nem is lehetett volna megmaradni, de az ideálok soha nem sülyedtek oda, hogy a vitézség lehessen az emberek mércéje. Ezt csak tisztelték. A szorgalom, ész, munkabírási, rendtartási, fegyelem voltak az irányadó mértékek, s ez általában — ha nem is kizárólag — a szászoknak járt ki.

A kezdet meghatározó volt: a későbbi korok művei gyakran elevenítettek fel olyan sablonokat (a barbár, művészetellenes, szabadságszerető, lobbanékony, harcias magyar), amelyek csiráiban már itt fellelhetők. A korabeli gondolkodás és a hajdani politikai viszonyok így szűrődtek be az irodalomba.

4. A XVI—XVII. század írásbeliségének van még egy fontos vonulata: ezek az Erdély területén dúló háborúk nyomtatott vagy kéziratban fennmaradt krónikái. Szerzőik — városi írnokok vagy magukba húzódó, békét kereső emberek — érdekes és érdektelen dolgokat egyaránt felvesznek munkáikba, s borzalmakkal akarnak megrökönyödést kelteni. A békés hétköznapokra nem marad hely. Ezeknek a műveknek ugyan politikai töltetük nincsen, viszont rossz válogatásban, de tárgyilagosan informálnak.

E krónikák lapjain kibontakozik egy mindenki háborúja mindenki ellen, mivel a szemben álló felek a saját településeiket sem kímélték, nem is szólva a gyakori átállásokról. A zsoldos katonaság a megélhetést kereste erkölcsi gátlások nélkül. Georg Kraus városi írnok például Segesvár 1601-es kifosztását írja le fájó szívvel, amit vallon, magyar és székely katonák, valamint hajdúk követtek el. Az erdélyi nemzetek katonai együttműködésének és széthúzásának egy másik feltűnő példáját is ugyanő szolgáltatja: *Siebenbürgische Chronik* című emlékiratában¹¹ elmeséli azt az esetet, amikor Kemény János fejedelem székely csapatokat rendelt a törökök fenyegette Nagyszeben felmentésére,

⁷ Tröster, Johannes: *Das All- und Neu-Teutsche Dacia*. Nürnberg 1666. Változatlan utányomás Ernst Wagner bevezetőjével: *Schriften und Landeskunde Siebenbürgens*. Köln—Wien 1981.

⁸ Felmer, Martin: *Schriften*. Adolf Armbruster bevezetőjével, Bukarest 1974.

⁹ Gottschling, Paul Rudolf: *Kunze Schilderung des über aus gesegneten Gross-Fürstenthums Siebenbürgen*. Bautzen—Budissin 1781.

¹⁰ Albert, Michael: *Die Ruinae Pannonicae des Christian Schesäus = Programm des evangelischen Gymnasiums*. Schässburg 1873.

¹¹ Kraus, Georg: *Siebenbürgische Chronik des Schassburger Stadtschreibers G. K. — Österreichische Geschichte-Quellen I. Scriptorum*. Band 3—4. Wien 1862. — Román kiadása Duzinchevici, B.—Reus-Mirza, E.: *Cronica Transilvaniei 1608—1665*. București 1965. *Cronicle Medievale ale României*. Supliment 1.

de ezek szinte több kárt okoztak fosztogatásaikkal, mint az ostromlók. Az ilyen jellegű konfliktusok miatt kezdett körvonalazódni egy végletesen negatív magyarságkép, ami már túlmutat minden sablonon: a magyar mint a szászok ősellensége. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a XVI—XVII. században ez az ősellenségkép még csak alakul, s félmondatokban, durva kiszólásokban van csak jelen. A kor sok ellenséget küldött a szász városokra, nem lehetett még minden bűnért a magyarságot okolni.

A konfliktus fő erővonalai egyre erősebben rajzolódtak ki a Habsburg-párti szászság és a magyarság közt. A szászság egyre inkább úgy érezte, hogy a csatározások mögött jól kigondolt politikai eszmék és nemzeti érdekek húzódnak meg, s hogy a pusztítások, az idegen zsoldosok csak kísérő jelenségei mindennek. A fő ok szerintük az, hogy a magyarság nem veszi észre: csak a nyugati kultúrához kötötten lehet megmaradni a Török Birodalommal szemben. Nyugati kultúrkör alatt természetesen a Habsburg-birodalmat értették, nem tekintve annak ugyancsak hódító törekvéseit. Ez az egyoldalú szemlélet oda vezetett, hogy az 1500—1600-as évek eseményeiből főleg a magyar—szász ütközés emléke maradt fenn a XVIII. századra is, amikor dokumentálhatóan kikerekedett a magyarságnak ősellenségként való felfogása.

Az egykorú krónikákban azonban nemcsak ennek az ellenséges magyarságképnek látjuk a gyökereit. Vannak szerzők, akik valamiféle kiegyezést keresnek, sürgetnek vagy sugallnak. Ezért eleveníti fel Johannes Lebel a Talmács községről írott történelmi eposzában (1559)¹² Szent István és Gizella házasságát, strófákba foglalva: „Ezzel a házassági kötelékkel szövetségre léptek a németek és magyarok, úgyhogy a köztük volt régi harag lecsitult, s így erejüket közös küzdelemre fordíthatták.”

E korban azonban semmi sem volt világos, a háborúságok összemostak jót és rosszat, nem lehetett tisztának maradni, a műveltség ápolására sem jutott idő: nem véletlen, hogy a XVI—XVII. században csak nagyon kevés mű született, s ezek egy része is elveszett. A kor zavaros viszonyait a legtalálóbban az a Martin Opitz német költő jellemzi, aki egy esztendőt Gyulaféhevárott töltött (1622). Visszatérve Németországba, versben búcsúzott Erdélytől a következő szavakkal: „Der rawen Menschen Art, die jetzt und bey dir wohnen, / Dir aller Tugend Feind, und ihr Hasse lehnen, / Die zwingt mich, dass ich dir musz geben gute Nacht.”¹³ Nyers fordításban: „A most és nálad lakozó durva emberi viselkedést, ellenségét minden erénynek és azok gyűlöletét megtorolni, ez kényszerít arra, hogy jó éjszakát kívánjak neked.”

A XVII. század gyér emlékeiből kiemelkedik Johannes Tröster *Das Alt- und Neu-Teutsche Dacia* (Nürnberg 1666) című műve. Ez az első alapos német nyelvű Erdély-leírás. A pozitívista historiográfia felújított ugyan számtalan egykorú naplófeljegyzést, krónikát, leírást, jegyzőkönyvet, de ezek legfennebb a történelmi kutatás számára jelentenek értéket. Tröster műve azonban a földrajzi és történelmi munkák minőségi váltását jelenti. Szemlélete rendszerjellegű, azaz összefüggéseket kíván felfedezni. A megfigyelések már pontosabbak, s bár tudományos szintről még nem beszélhetünk, az igény már megjelent. Ezzel a szándékkal szorosan összefügg a magyarságkép alakulása: a leírások bővebbek lesznek, s nemcsak egy-egy megfigyelés, tézis köré épülnek a gondolatok, hanem az élet legkülönbözőbb területeit kívánják egységbe foglalni.

Tröster is a leszármazás kérdéséből indul ki. Szándéka szerint bizonyítani kívánta a német kontinuitást Erdélyben, ezért a szász lakosságot a galloktól és a cimberektől

¹² Lebel, Johannes: *De oppido Thalmus*. Német fordításban közli Capesius, Bernhard: *Deutsche Humanisten in Siebenbürgen*. Bukarest 1974.

¹³ Jakab Béla: *Opitz Márton a gyulaféhevári Bethlen-iskolánál*. Pécs 1909.

eredeztetni. A germán erő bizonyítékát abban is leli, hogy az eredetileg hun származású magyarok és székelyek „németszkíta” nyelvet beszélnek. Elméletét számtalan németből átvett szóval igyekszik igazolni. Felfogása politikai indíttatású, a szász különjogok legitimitációja áll mögötte, no meg a nagyravágyás. Előkelő ösöket keres, amit a „németszkíta” nyelv kitalálásával a magyaroktól sem tagad meg. Elemzése azonban kitér politikai kérdésekre is, hiszen a műfaj fejlődése megkövetelte, hogy átfogóbb képet fessen Erdélyről. A magyarok tehát (ez alatt a nemeseket kell érteni, parasztságról mint az elemzés tárgyáról itt még nem esik szó) a hunok unokái, s ez látszik hiúságukon, dicsekvő természetükön és barbár magatartásukon is. A nemesek kegyetlenkedő magatartása mellett Tröster kiemeli még művészetellenességüket, a jó ízlés hiányát. Szerinte a magyar nemesek „nem szeretik sem az orgonát, festményeket, sem az oltárokat templomaikban, nem kívánnak semmiféle zenét megtanulni, mert ők az ilyen éneklést nőiesnek vélik... Aztán csak úgy, szimfónia nélkül dalolnak, hogy az embernek megfájdul a füle.”

Az elemzés kitér a székelyekre is, mint az unió három nemzetének egyikére. Tröster fontosnak tartja elmondani, hogy ez a nép szabadságszerető és lázadó, vagyis a már ismert sablon keretén belül marad. Úttörő jellegű azonban az a meglátása, miszerint a székelység lényegében azonos a magyarsággal. Ezt nyelvi tényekkel kívánja igazolni, s mind a kettőt német eredetűnek tartja. Az azonosságot azonban nagyon visszafogottan kezeli, mert a „székely” nyelvnek is éppen oly sok teret szentel, mint a magyarnak, bár nagy vonalakban ugyanazokat az érveket ismétli el. Klasszikus népelemzés még nincs ebben a műben. Tröster önálló gondolkodásra törekszik, megfigyelései nagy szellemi kapacitásra vallanak, de végső soron mégis átveszi a korabeli közgondolkodás jó néhány szokványos elemét, így azt, hogy egy népről általánosságban lehet beszélni.

5. A XVIII. század közepéig csak elszórtan születtek leírások, krónikák Erdélyről. Ez nemcsak a számtalan háború következménye volt. A szerzők csak elszigetelten működtek, gondolkozásmódjuk is nehezen fejlődhetett. Különböző is a kor inkább a vallás kérdéseivel foglalkozott. Az 1750-es évek után azonban hirtelen elszaporodnak a három nemzetről írt művek. Sorra jelennek meg az alapos elemzések és a felszínesebb ismertetőik, ezek is átveszik az elődök szellemi termékeit, sőt tovább alakítják azokat. A gondolkozásbeli sémák új életre kelnek, és újabb elemzések keretén belül jelennek meg. Ezek a munkák három vonulatba sorolhatók be. Elsőként a történelmi jellegű műveket kell említeni; ezek a kibontakozó szász öntudat befolyásolásában játszottak szerepet. Következnek — és ez a legjelentősebb vonulat — a néplélektani munkák, a XVIII. és XIX. század jellegzetes termékei: lélektanból, etnográfiai és történelmi megfigyelésekből álltak össze, s gondolataikat felszívta az irodalom. Az ilyen típusú szövegek sem azelőtt, sem azután nem tűntek fel. Végezetül, harmadik vonulatként az irodalomtudományi élet egyes jelenségeit kell elemeznünk.

A történelmi munkák sorát Georg Jeremias Haner nyitja *Das königliche Siebenbürgen* (Erlangen 1763) című munkájával. A szász írásbeliség hosszas hallgatása után ez az első jelentkezés. Haner szemléletileg ott folytatja, ahol elődei abbahagyták: ő is a hungarus-tudattól befolyásoltan írja meg a közös haza történetét, a királyok uralkodása alapján végezve el a korszakolást. A mű koncepciójának paradoxona, hogy Erdélyt jelöli meg témaként — ez áll a címben is —, de lényegében Magyarországgal foglalkozik. A királyok említése azért sem szerencsés, mert Erdély fejedelemség volt. Nyilván ezt Haner is tudta, tehát valószínűleg arról van szó, hogy Erdélyt a mindenkor Magyarországról részének tétélezte. Munkáját, a hungarus-tudat ezen utolsó hajtását, a kor szász

gondolkodása már túlhaladta. Ezt bizonyítja az a Martin Felmer, aki írásaiban éppen erőteljes szász öntudatról tesz tanúságot, világosan leválasztva a haza fogalmát: számára az csak a Szászföld volt. Ennek történetét írta meg *Abhandlung von dem Ursprung der Sächsischen Nation* címen.

Georg Jeremias Haner személyisége nem illett abba a fejlődési vonalba, amelyen a szász öntudat elindult. Ezt inkább Feiner neve fémjelzi, habár ő is csak előkészítője az erős, már-már agresszivitásba hajló nacionalizmusnak. Ő még összehasonlítja Erdély három nemzetét, dicséri a magyar viseletet, amit a szászok is átvettek, az elismerés azonban mégis saját népének jár ki. „Az erdélyi szászok morális jellemét előnyösen megemeli tisztességük és tanulásvágyuk, a szorgalom, gazdaságosság, bátorság és hűség” — írja. Ha leplezetten is, de írása azt sugallja, hogy ezen jó tulajdonságokkal a magyarok nem rendelkeznek, mert barbárok. Ezt akkoriban mások is megfogalmazták. J. C. Eder nagyszombati katolikus rektor például a szászok erdélyi letelepedésével kapcsolatban így ír: „A magyarok barbárok voltak, megbízhatatlanok, rebellis természetűek, nem értettek a hadviseléshez, és ezért Géza irigységgel tekintett Magyarhon ellentéte, Németország, a nyugalom, rend, kulturáltság hazája felé. Ezért telepítette be Onnan a szászokat, akik alkalmasak voltak arra, hogy biztosítsák Magyarország fejlődését” (Arató Endre fordítása)¹⁴. A szász értelmiség azonosult ezzel a felfogással, szinte életcéljukká vált a kultúra terjesztése a vad keleten... Ez a hivatástudat adott erőt ennek a kis népnek sorsa elviseléséhez.

Ugyanez a felfogás megjelenik azonban pozitív, elismerő hangnemben is. Igaz ugyan, hogy a magyarság barbár volt, de civilizálódott, megkeresztelkedett, ahogyan Lucas Joseph Marienburg írja *Kleine siebenbürgische Geschichte* (Pest 1806) című szórakoztató és oktató munkájában: „több kultúrát szedett magára”, és megtesz mindent, hogy a hajdani ázsiai mentalitását levetkezze. Nyilvánvalóan a magyarságképnek voltak szabványelemei, ezek azonban a szerzők egyéniségétől függően más-más interpretációban jelentek meg. A szellemi élet felvirágzásával létrejött a viszonyítási alap ahhoz, hogy az utókor a szerzők egyéniségét is felfedezhesse a sablonok mögött.

A magyarságkép a legbővebben és a legrészletesebben a kor néplélektani munkáiban jelent meg. A bőség, valamint a részletesség a megfigyelések mennyiségére vonatkozik, nemkülönben az elemzett jelenségek sokféleségére, módszerességről azonban ebben a korban még nem beszélhetünk.

Az első igazán bő monográfiát Erdélyről Paul Rudolf Gottschling készítette. Műve, a *Kurtze Schilderung des über aus gesegeten Gross-Fürstenthums Siebenbürgen* legelőször is a nyelv, a nyelvi műveltség és a nyelvi megosztás kérdéseire tér ki, a következőképpen: „A magyaroknak egészen különös, sajátos, ünnepi hangzású nyelvük van, kiejtésben nagyon hasonlít a törökhöz. A magyar nyelvet Erdélyben beszélik a legszebben, mert Magyarországon túlságosan is sok szláv elemet kevernek beléje [...] Olyan személynek, aki bírja a nyelvet, valóságos élvezet tudományos magyar értekezést hallgatni, sőt az egyszerű emberek közt is találunk valóban cicerói szónokokat. Ha megtanultak valamit az iskolában, úgy sok latin círadát kevernek beszédjükbe, így adnak rendkívüli hangsúlyt előadásuknak. A székelyek ugyan szintén magyarul beszélnek, de nyers, szkíta hangsúllyal, mint ahogyan ez a nemzet testalkatban, szokásai, öltözeté és beszédmodora szerint is nagyon eltér a magyaroktól. Nem tudnék itt jobb összehasonlítást tenni, mint ha

¹⁴Eder, J. C.: *De initiis juribusque primaevis Saxonum Transsylvanorum Commentatio*. Idézi Arató Endre: *A feudális nemzetiségtől a polgári nemzetig*. Bp. 1975.

egy goromba bajort állítanék egy gálans szász mellé. Ugyanígy kell elképzelni a markos székelyt a képzettebb magyarral szemben.”

Gottschling gondolatmenete társító: kiindul egy megfigyelésből, majd ehhez hozzákapcsol másokat is, végül nagy horderejű következtetéseket von le. Ezt a szerkesztési eljárást számtalanszor újrakezdi, csapongva érinti témáit: a származás és a magatartás összefüggéseit, a pangó gazdaság kérdését, a gazdálkodói mentalitás hiányát érinti, panaszkodik a pénzsűkére, a gazdaság felbillent egyensúlyára, mert ez a magyarok mellett a szászokat is érintette. Dicséri viszont a nők szépségét és ruházatát. A szerző gondolatvezetése nélkülözi a logikai vázat, s a miérteket sem keresi. Pusztán megfigyel, s észleléseit közli az olvasóval. Emiatt az így összeállt magyarságkép nem több jelzőknél, amelyeket hosszan lehetne sorolni: megszelídült nép, okos; gazdálkodásra tunya; vadászszerető, mulatozó; büszke, másokat lenéz. Gottschling néhol azonban továbblép a gyakorlatilag megfoghatatlan általánosításoknál, s különböző rétegekről is beszél. Felfedezi például a magyar értelmiséget, s egyenesen azt állítja, hogy sok zseni van köztük.

Ezen az úton halad tovább Michael Lebrecht *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen* című írása¹⁵. Ő a magyar parasztságról is szól, elsősorban viseletüket írja le, s a csárdásban a nép elevenségét véli felfedezni: „Ebben a táncban jut kifejezésre legjobban e nép életkedve.”

A magyar nemzeti karakter érvényes az elmaradtabbnak minősített székelyekre is; változatlanul a származásból vezetik le. Szinte mindegy, hogy hun, avar, szkíta vagy besenyő eredetről van-e szó, a lényeg — a barbár volt — szempontjából ezek szinonimák lesznek. Mivel nyilvánvalóan a krónikások az említett népeket nem látták, csak történelmi munkákban meg régi kódexekben olvashattak róluk, a magyar nép negatív tulajdonságait vetítették vissza a feltételezett eredet történelmi hajnalára. Erre a szemléletmódra leglátványosabban a ruházat leírásából derül fény. Egy névtelen szász szerző *Uebersicht der politischen Geschichte von Siebenbürgen* (Leipzig—Gera 1796) című munkájában például olyan, a pusztai csikósoktól ismert ruhába öltözteti a hunokat, amelyeket a szláv népektől vett át a magyarság, legalábbis a ruhadarabok neve ezt mutatja (a szerb-horvát eredetű gatyáról és csizmáról van szó). A szerző szerint a hunoknak egy része Háromszékre vonult, és ott — szabadságukért folyton küzdve — megőrizték ősi tulajdonságaikat és szokásaikat.

Az Erdély-leírások hosszú sorát Martin Schnell zárja le *Die Nationen Siebenbürgens* (Kronstadt 1842) című, kissé későn született művével. Ekkorra ugyanis a tudomány fejlődése már meghaladta a népjellemzés elméleti alapjait, a kutatás — még ha csírájában is — történelemre, pszichológiára, etnológiára ágazott szét. Ezért, meg a mű szokatlanul, sőt egyenesen túlzóan pozitív magyarságképe miatt politikai okok sejtethők létrejötte mögött, aligha a szász szellemi élet valódi beállítottsága. Az elismerő magyarságkép így hangzik: „Csak a magyarok őrzik meg nyelvüket, nemzetiségüket, s örökre meg is fogják tartani. Eredeti, vad szittya természetüket levette testben és lélekben előkelőkké váltak, a legfinomabb szokásokra tettek szert, s a legalsóbb szintről az európai műveltség legmagasabb fokára emelkedtek, úgyhogy Európa legképzettebb nemzeteivel kerültek egy sorba.”

Schnell e sorok után a jobbágyfelszabadítást hirdeti, s a dorbézoló nemesi magatartás megváltoztatását tanácsolja Szász—magyar konfliktusról nyíltan nem ír, csak a műve

¹⁵ Lebrecht, Michael: *Über den Nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen*. Wien 1792. Közli Göllner, Carl—Stănescu, Heinz: *Aufklärung. Schrifttum der Siebenbürger Sachsen und banater Schwaben*. Bukarest 1974.

második, a szászok jellemzésének szentelt kötetében említi a magyar dölyföt, ami ki szeretné kergetni őket az országból.

6. A népjellemzések sablonjai felszívódtak ugyan a szépirodalomba és a közgondolkozásba, a XVIII. század harmadik fontos vonulata, az európai veretű irodalomtudomány azonban mindettől aránylag mentes maradt. A felvilágosodás szintjén jó néhány szász írástudó Erdély szellemi életének felelevenítésére érzett magában hivatást, s nemzetiségi különbségekre való tekintet nélkül, politikai előítéletektől mentesen foglalkozott Erdély művelődési kérdéseivel.

Ennek a magatartásnak voltak magyar társadalmi oldalon is kedvező előfeltételei. A XVIII. század haladó erdélyi magyar nemessége a műveltséget nem tekintette nyelvhez kötöttnek, hiszen a latinnal és a némettel is élt. Ez az átfogó mentalitás Georg Jeremia Haner főművében is tükröződik. A *Scriptores rerum Hungaricarum et Transylvanicarum*, illetve annak kiegészítő folytatása olyan lexikon¹⁶, amelybe a magyar kultúrához bármilyen módon — születéssel, témával, tartózkodással — kötődő írók bekerültek, még az a Martin Opitz is, aki nem sokra becsülte Erdélyben töltött esztendejét. Haner nem szűkölt be semmilyen formában, hanem európai horizontok felé tágította művét azzal, hogy a Kárpát-medence közös szellemi folyamatait kívánta megragadni. Szellemisségét folytatta Johann Seivert, a *Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten und ihrer Schriften* (Pressburg 1785) című lexikon szerzője. Lelkesedett Bod Péter *Magyar Athenas* (Nagyszében 1766) című úttörő munkájáért is, valami hasonlót szeretett volna szerkeszteni, de erejéből csak a szász írók összegyűjtésére tellett. Halála meggátolta egy ténylegesen összefoglaló erdélyi tudományos mű létrehozásában, s úgy tűnik, hogy vele kihalt az az eszme is, miszerint különböző népeket a kultúra és a közös haza összeköt. Még csak egy ilyen kísérletről tudunk, s ezzel ez a kifejezetten értelmiségi, az európai szabadságesszme erkölcsi talaján álló magyarságkép hosszú időre kiveszett a szász irodalomból. Friedrich Schuler-Libloy *Kurzer Überblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens* (Hermannstadt 1857) című tanulmánykötetéről van szó, a második fejezet célja „ein Beitrag Deutscher und Magyarischer Literaturgeschichte [zu sein]”. Itt a magyarság már önmaga használta nevén szerepel a német szövegben.

A növekvő nemzetiségi összeütközések erősebbek voltak a tudomány humanus erejénél, s a közös haza gondolatát a XX. századig száműzték az irodalomból.

7. A XIX. században kiéleződött „Spachkampf”, a nyelvharc vitái közben a szászoknak a magyarokról alkotott képe újra eltorzult. Szinte kivétel az 1848-as pesti forradalom eszméihez csatlakozó s „Kelet-Európa emancipációja” jegyében az erdélyi népek összefogását hirdető Josef Marlin fellépése. A szász szépirodalomban a század folyamán bekövetkező „Blütezeit”, vagyis felvirágzás időszakának magyarjairól újra ellenséges kép jelenik meg, nem minden tanulság nélkül akár a szászok, akár a magyarok okulására. Ez a kép csak a XX. században, a közös romániai kisebbséggé válás időszakában enged a fokozódó egymásrautaltság megkívánta kiegyenlítődségnek, a szépirodalomban egyaránt rátalálva az együttélő erdélyi népek megbékélésének humanista álmára a transzilvanizmus eszmei megfogalmazásában.

¹⁶ Haner, Georgius Jeremia: *Scriptores rerum Hungaricarum et Transylvanicarum*. Viennae 1777. Pótkötet: *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transylvanicarum saeculi XVII. scriptisque eorundem*. Hermannstadt 1798.

Hajós József

Böhm Károly és a Magyar Filozófiai Szemle

Idővel lesz nekünk igazán átfogó magyar filozófiatörténetünk is, tehát olyan traktátusunk, amely részletesen tárgyalja filozófiai gondolkodásunk egész múltját. Egyelőre még az első magyar bölcsészeti rendszer megalkotójáról, Böhm Károlyról sincs a szó igényes értelmében monográfiának mondható könyvünk. Mi több (ti. hiánytöbblet): Böhmnek a tőle létesített és egy ideig — az első két évben, 1883 végéig — szerkesztett szakfolyóirathoz való viszonyáról sem jelent meg eléggé analitikus tanulmány. Sietünk bevallani: a jelen dolgozat is csak „a rövidség kedvéért” viseli címét: voltaképpen csupán Böhm 1884-től közölt Szemle-béli írásairól szól. A szűkítés két „okát” emeljük ki: 1. Szerintünk 1883 végén, *Az ember és világa* első kötetének (ha úgy tetszik: Böhm első fő művének) megjelenésével lényegében lezárul egy alkotói szakasz, melynek szerves része Böhmnek a Magyar Filozófiai Szemlében közölt első 23 írása is. 2. Ezt a 23 írást feldolgoztuk — a magunk módján — egy hosszabb, mintegy hét éves tanulmányban, amely rövidesen nyomdafestéket lát Budapesten, *Böhm Károly indulása* címmel.

Az időszaki sajtó Böhmnek életében alig száz írását közölte, ezek egynegyedét 1882 előtt. Az alábbiakban jó harminc írását érintjük. (A fenti számok, bármennyire is ridegek, keveset mondóak, a „mennyei keret” valamelyes vázolására hivatottak. A *kvantum* pontosítói a szövegek terjedelmét is számba fogják venni. Most „számszerűleg” még csak azt jelezzük, hogy az alábbi áttekintés a Magyar Filozófiai Szemle születésének centenáriumára készült.)

*

Böhm Károlynak a Magyar Filozófiai Szemlében megjelent munkái közül a legterjedelmesebbekből különnyomatok is készültek. Az első ilyen nagyobb dolgozat *A pozitív filozófia rendszere* címet viseli.¹

A pozitívizmusnak Böhm szerint két sajátságos vonása van: egyrészt *tudomány*, másrészt *filozófiai* jellegű. Mint tudomány egyedül a *való* és *bebizonyítható* tanokat foglalja magába. Még föltevési iránt is az a követelése, hogy *igazolhatók* legyenek. Ám a tények magukban még nem teszik a tudományt pozitív *filozófiává*. Ezzé a *módszer* által válik minden egyes tudomány (163). A pozitív filozófia nem absztrakt fogalmak fejtegetése, hanem a valóság konkrét kérdéseire való felelet. Mély gondolkodást és terjedelmes megfigyeléseket forraszt művészi egységbe (164) — mondja Böhm, hangsúlyozva tehát a szóban forgó (az angoloknál, franciáknál, olaszoknál és részint a németeknél is „csodálatos műveket” szülő) irányzat tudományos, filozófiai és művészi természetét. Ugyanakkor elhatárolja magát Comte késői, misztikus korszakától.

Comte — írja szerzőnk — filozófiai pillantást kívánt a főiskolák tanáraitól, ami nem neveléses egy olyan intézet esetében, melynek emberei bornírt specialisták, képtelenek az egyetemes ésszerűség megértésére. Comte veszedelmes volt e bornírt szakszerűség példányaira nézve, szerinte ugyanis a tanárnak nem specialistának, hanem *filozófusnak*

¹ MFSzle III(1884). 161—188, 253—272, 321—347. — A továbbiakban a Szemléből vett idézetek forrását többnyire csak a zárójelbe tett lapszámmal jelezzük.

kell lennie, ki tudománya alapelveiből származtatja tanítványai előtt a tan rendszeres részleteit (180). Comte vizsgáztató kérdései a tudományos *képességnek* és nem a *betanult részletek* ismeretének a kipuhatolására irányultak. Álláspontjával hiába fordult az akadémikusokhoz. Az ifjúság jobban értette, s a követségek, melyeket a politechnikusok Comte érdekében menesztettek François Aragóhoz, fényes elégtételt adtak az alattomos klikk fondorlatai által vérgis sértett férfiúnak (181).

1845-ben Comte addigi jelszavát — „Voir pour prévoir” — felváltja a „soumettre l’esprit au coeur” (253). Littré idegbajjal magyarázza ezt a változást, Böhm viszont *a túlfeszített új meglazulásával*: „Az így elkészített lelki talajba omlott a késői szerelem őszi zápora, mely tavasz korában pozitív jellemű erkölcsiséget fejlesztett volna Comte gazdag szívében, most azonban, mikor a rügyek erőtlenekek voltak, csupán az utolsó szikra fellobbanását jelezték, mely szép volt, gyönyörű jele és emléke nemes érzelmeinek, de alanyi, egyéni, az összességre nézve hasznavetetlen. A szellemi ellankadás értelmi irányban megengedte, hogy a nem pozitív elemek, melyek azonban tagadhatatlan reális ösztönök az emberi lélekben, utolsó virágot, valódi hóvirágot hajtsanak” (254).

Áttérve „az igazi és eredeti pozitívizmus rendszeres előterjesztésére”, Böhm először is leszögezi, hogy ha a tan csak a pozitív tudományok eredményeinek összefoglalása lenne, akkor méltán lehetne tőle megtagadni a *filozófiai* jelleget (321). Az ugyanis, ami által az (ismereti) anyag változó mennyiségét filozófiává emeljük, az átfogó gondolatban, az *elvben* és az anyag kezelésében, vagyis a *kezelés módszerében* rejlik. Az anyag Hegelnél talán nagyobb, mint Comte-nál, de Hegel „egy szubjektív tüneményt hiposztázis alakjában a valóságnak alá csúsztat”. „Ellenben Comte a *valóságot* veszi tárgyul; e valóságot a benne lakozó saját logikuma szempontjából tekinti, s ezen logikum által vezéreltetve, mindvégig ugyanazon egy módszer szerint rendezti egységé. Neki a filozófia nem azon alacsony foglalkozás, mely az ismeretek egységesítését célozza (unification of knowledge), mint Spencer akarja; s ha egységet talál mégis a sok részletes ismeretben, azt nem egy gondolatból, mint Spencer az erő megmaradásának helytelenül transzformált üres képletéből vezeti le s viszi be oda, hanem a részletes ismeretek logikailag vonják egymást, mint egy összefüggő láncolat egyes szemei” (322).

A továbbiakban Böhm bővebben fejti ki *Dialektikája* 2, 3. és 4. paragrafusát. Mindenekelőtt azt, hogy a pozitív filozófia nem metafizikai irány, mert nem magyaráz entitásokból, nem haladja meg és nem ignorálja a tapasztalat határait, és nem alkalmaz szubjektív módszert.

Pozitivisták lévén, Böhm elismeréssel nyugtázza, hogy S. Stricker *Studien über die Assoziation der Vorstellungen* (1883) című könyve „pozitív és természettudományi úton igazolható alpra helyezkedik” (379). Érdekesnek mondja, amit a térképzeetről ír a bécsi orvosprofesszor: „Stricker úr itt igen gondosan megkülönbözteti a metafizikai, illetve [!] dialektikai oldalt a közönséges lélektani részletektől. Az elsőt a térre nézve Kant tanában véli helyes alakjában találni, s a maga részéről a fiziológiai, illetve lélektani magyarázatot adja. Nem vagyunk azon helyzetben, hogy Stricker úr abbeli fejtegetéseit magunkévá tehetnők” (380).

A lelki jelenségek élettani alapjainak kérdésében Böhm valószínűleg ugyanilyen, a fiziologizmussal szemben fenntartásos álláspontot képviselt *Az emlékezet fiziológiájáról* címen 1877-ben, a rövid életű Filozófiai Társas Körben elhangzott két értekezésében is. Ezt azért tesszük szóvá itt, mert forrásunk Böhmnek 1884 végén, a tőle szerkesztett folyóiratban *Adatok a Magyar Philos. Szemle történelméhez* címen megjelent írása (460). Innen tudjuk azt is, hogy a Spinoza-bicentenárium alkalmából a Filozófiai Társas Kör

megbízása folytán és nevében Molnár Aladár — mint körelnök — a hágai Spinoza-ünnepélyre „francia szövegű sürgönyt küldött, melyre a központi bizottság titkára, dr. H. J. Betz levélben válaszolt, megköszönve a kegyeletes megemlékezést” (460—461). Ugyancsak a most idézett cikk meséli el a *Dialektikájával* az akadémiai nagydíjra pályázó Böhm vérig sértő mellőzését, melyhez bizonyára hozzájárult az, hogy művének beküldött példánya „az Akadémia főtítkára, Dr. Fraknói Vilmos úr és az osztálytitkár Pesthy Frigyes úr közti átmenetben *elsikkadt*” (467). Mivel Böhm nem akarta megfosztani a Magyar Filozófiai Szemlét az Akadémia *évenként kérendő* anyagi támogatásától, de könyörögni sem volt hajlandó szubvencióért ott, ahol pályázó szerzőként — érzése szerint — nemcsak hidegen elutasították, de ellenségesen el is akarták nyomni (467), lemondott szerkesztői tisztéről. Idézünk nyilvános lemondása szövegéből: „Sokat ígértem a három év előtt írt előszóban, keveset bírtam beváltani; de a mi irodalmi viszonyaink szignatúráját meg bírtam már akkor is érteni; amit akkor írtam az irodalom-céhekről, azt *én rajtam* beteljesedettnek láthatja a szíves olvasó. Az *eszmét* azonban velem együtt nem fogják eltemetni; él az a munkatársakban és az új szerkesztőségben, és diadalmaskodni fog nem is hosszú idő múlva. Ezen nyugodt reményben bocsánatot kérek azoktól, kik többet vártak és reméltek tőlem, mint megtettem, s azt kívánom, vajha a »Szemle« iránt az anyagi és erkölcsi támogatás fokozódnék (mert a *szabad* Filoz. Szemle mai viszonyaink közt szükséges, *nélkülözhetetlen*), vajha a Szemle még több szunnyadó filozófusi elmét öntudatra ébresztene, mint szerkesztőségem rövid ideje alatt tehette” (424).

Böhm *A Magyar Filozófiai Szemle eddigi működéséről* címmel válaszolt Maczki Valér egri tanár bizonyos kifogásaira. Egyebek közt hangsúlyozta, hogy az ő szerkesztői jóváhagyásával megjelent cikkek nem állnak nagyon messze a külföldiek mögött, irányukat tekintve pedig előnyösen különböznek ezek zömétől, amennyiben „A mi folyóiratunk nem üzött filologizáló filozófiát, sem nem járt a felhőkben, hanem mindig értelmes és pozitív alakot igyekezett adni cikkeinek. Azért csak tájékoztatlanságról vagy rosszul alkalmazott szellemdúskodásról tanúskodik Maczki úr azon állítása, hogy a magyar bölcsélet olyan, mint »kaffir nyelvre fordított Homeros«,” (102).

A Magyar Filozófiai Szemle három év alatt az *Értesítő* című rovatban 38 művet ismertetett, és pedig — teszi hozzá Böhm — nem találomra, hanem úgy, hogy az összes akkor megjelent magyar filozófiai könyveket recenzálta, a külföldiek közül pedig „az eszmeköréhez tartozókat”. Külön rovatot szentelt öt külföldi folyóirat cikkeinek a bemutatására (*Philosophische Monatshefte*, *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie*, *Zeitschrift für speculative Philosophie und Kritik*, *Revue philosophique de la France et de l'Étranger* és a *Mind*); könyvjegyzéke felsorolta a nevezetesebb új műveket, „a csekély térhez képest elég nagy bőségben” (105). A közölt magyar cikkek ritkán vesztették el a tapasztalat talaját, és a Szemle pozitív alaptendenciája nem engedte, hogy nebulózus fejtegetésekbe bocsátkozzék.

„Emellett azonban dolgoztak a Szemlében *konkretisták* is, mint Dr. Nemes Imre és Dr. Buday József; dolgoztak *szenzualisták* (panaesthesia neve alatt), mint Schmidt Jenő és Dr. Simon József; dolgozott *Krause* irányában pl. Dr. Kiss Mihály, meg nem határozott (talán herbarti) irányban pl. Dr. Babics Kálmán. [...] Ezekből világos, hogy a M. Filoz. Szemle, értelmes irányban haladva, alkalmas vívótér volt a benne fellépett irányok számára, s hogy nem találomra és elvtelenül, hanem egy határozott cél és elv szolgálatában dolgozott” (107).

Konkretistákon az 1884-ben elhunyt Horváth Cyrill hívei értendők. Böhm becsülte Horváth oktatói erényeit és a törtetéssel meg nem férő jellemét: „A magyar filozófia

Nestora, dr. Horváth Cyrill, kitől hálás tanítványai bizonyára legtöbbet tanulhattak volna, ha az ő békülékeny egyéni alárendelkezését egy magasabb cél alá elsajátították volna tőle, — ezen régi bajnok mindvégig hű maradt a zászlóhoz, s e diadalmas zászló körül ott állunk mi, kik csekélységek miatt nem fogunk megoszlni, hanem végigküzdjük azt a harcot, melyet egy eszme érdekében magunkra vállaltunk” (111).

Nem elvtelen békülékenységre szólít fel itt Böhm, nem az ideológiai „vívótér” gyáva elhagyására, hanem a magyar filozofálás előbbre viteléért való, részint taktikai összefogásra. Egyúttal visszaveri az egyéni sérelemtől fűtött Maczkinak azt a vádját, hogy ő „a filozófia belső eszmekörének súrlódtatása által e tudománynak úgy is gyér számú magyar munkásait megoszlatá” (51). Válaszának befejezése pedig így hangzik: „Ennyit kívántam a tisztelt szerkesztő urak engedelmével közölni. Hiszem, hogy ők sokkal jobban vannak tájékozva a Szemle múltja és feladata iránt, mint Maczki úr, s hogy a régi *toleráns*, de *filozófusi* irányban meg fogják tartani a Szemlét most, mikor edzettebb és vidám ifjú alakjában kezd fellépni. Lobogtassák ezentúl is, kifogásolás által meg nem zavarva, a pozitív ismeretekre támaszkodó, világos filozófia zászlaját, s számítsanak ezentúl mindvégig közvitézeik sorába” (111).

Fogadalomnak is vehető az utóbbi szavak: Böhm végig hű maradt hozzájuk. A Szemle 1885-ös évfolyamát is egyebek közt egy recenzióval és egy tanulmánnyal gazdagította. Recenziója a Wundt-féle *Philosophische Studien* második kötetéből ismerteti Emil Kraepelinnek a komikum lélektanáról szóló írását (mely szerint csak az a váratlan értelmi ellentét hat komikusan, „mely bennünk esztétikai, etikai vagy logikai érzelmek ellentétét a kedvérzet túlnyomósága mellett idézi fel” (147), valamint Georg Dietze *Untersuchungen über den Umfang des Bewusstseines bei regelmässig auf einander folgenden Schalleindrücken* című cikkét.

Összes ismereteink metafizikai formájukból kivetkőzni s pozitív alapokon megnyugodni igyekeznek — írja Böhm egyetlen 1885-beli tanulmánya elején is. Ez a tanulmány *A formai logika reformjáról, különös tekintettel a magyar iskolákban használt logikai könyvekre* címmel jelent meg.² Kant szinte dicsérve említi, hogy a logika Arisztotelész óta haladásnak nem indult, pedig, befejezettségének minden látszata ellenére, éppen itt, e tannál észlelhetjük legkirívóbban a modern tudomány alapellentmondását, mely révén új igazságokat kritika nélkül elfogadott régi elvekkel akar — sikertelenül — összeilleszteni. „Mert az ókor metafizikai alapjain egy nagy gonddal megszerkesztett középkori skolasztikus épület emelkedik előttünk, melyhez az újkori lélektani s ismeretelméleti kutatások kívánnának simulni — de hozzátoldott ékítményként mindig lehullanak róla. Valósággal ez a formai logikának jelen képe, amelyet kivált magyar iskoláinkban nyújtunk róla ifjainknak: ráncos vénasszony, jó éveiből fennmaradt ruháiba erősen befűzve, a tavasznak tarka színű, üde szülöttjeivel feldíszítve” (257).

A formális logika mai alakjában néhány főhibában szenved, s ezek közé tartozik „a fogalmak indokolhatatlan hiposztatizálása, vagyis valóságokká elváltoztatása — ami ismeretelméleti monstrosztítás” (271). Miután a logika a legkülönbözőbb dolgokat fogalmaknak hirdette, anélkül hogy ezek belső szerkezetében új mutatót keresett volna ama dolgok különbözőségének a megállapítására, nyilvánvaló, hogy a logikában minden fogalom *tartalma* háttérbe szorult (azaz a tulajdonképpeni logikum!), és előtérbe lépett egy egészen idegenszerű gondolat, a *terjedelem*, vagyis a kör. A logikának ezen körhöz (ama tárgyak összességéhez, melyekre egy-egy fogalom vonatkozik) semmi köze. Ha azt

² MFSzle IV(1885). 257—287.

mondom: „állat”, akkor gondolataimban nem az állatok végtelen sora tűnik fel, ami egészen fölösleges és lehetetlen is, hanem logikailag csak azok a jegyek jönnek tekintetbe, melyek az állat fogalmát alkotják, tehát a szervessége, szabad mozgása s bizonyos fokú szellemi tevékenysége. A fogalomnak ilyenformán nincs köre vagy terjedelme, hanem csak jelentése van, vagy, mint John Stuart Mill mondja: némely nevek együtt jeleznek (connotant) bizonyos tárgyakat, pl. „az ember” jelzi Pétert, Máriát stb. (272) „A formának ezen elszakítása a tartalomtól — írja Böhm — nagyon gyanús vállalkozás; mert hiszen nem létezik forma, mely valaminek a formája ne lenne, s éppen azért az igazi helyes forma csak ott van, ahol valami tartalommal van dolgunk. A tartalom adja meg magának a formát is, s azért gyanakvó szemmel kell nézni egy ily tisztán formai logikát” (283).

Még gyanúsabbnak tartja Böhm a gondolkodás elválasztását cselekvésre és eredményre (Hamilton szerint a logika csak az utóbbit nézi), mert hiszen a fogalmak, ítéletek s a többiek nem *caput mortuumok*, melyek akkor is lehetnének, ha a gondolkodás mint cselekvés azokból kivonult (283). Böhm szerint a logika csak azáltal lesz egyöntetű és minden részletében szorosan összefüggő, ha az eredmények okozóiból indul ki, vagyis magukból a gondolkodás tényezőiből, az azt alkotó lelki erők, funkciók összehatásából (284). Ezek a funkciók nemcsak felfogó (perceptív), hanem konstruktív természetűek is. Ezért a helyes ismeretelméleti alapon álló logika egyrészt „az indukciót az anyag felkutatására ügyesen felhasználja”, másrészt „indokolásában az ismereti funkciók természetéből deduktíve alkotja meg hézag nélküli rendszerét” (285), melyben a *kényszerűség és nélkülözhetőség* az alapvető kategóriapár, tehát éppen a Hamilton részéről a logikából száműzendőnek vélt modalitás-szempont (286). Böhm olyan logikáért száll síkra, amely „tartalmassága folytán [...] mechanikai sablonszerűséget nem enged meg” (287). Történetietlen volna ennek az antimechanicizmusnak csak a korlátait látni, éspedig főként azt, hogy Böhm nem tartozott ama kevés kortársának a csoportjába, akik sokat vártak a matematikai (szimbolikus) logika kidolgozásától. Böhm antimechanicista, antiformalista álláspontjának van egy dialektika felé mutató, genetista, konstruktivista, részint Bolyai Jánosra emlékeztető tendenciája.

Böhm *Az erkölcsi tudat megjelenési alakjai* című írása első felében³ Eduard von Hartmann *Phaenomenologie des sittlichen Bewusstseins*-jének az eszmemenetét igyekszik „objective közölni”, de már a bemutatásnak ebben a részében is találunk állásfoglalást. Két példát ragadunk ki erre. Böhm szerint Hartmann „helyesen tiltakozik a végletekig menő egyenlítés nivellírozó munkája ellen, mely minden természeti különbségek mellőztével csak az absztrakt egyenlőségi fogalomhoz méri az egyenlőségeket. Azonban túlzottnak kell tekinteni azon állítását, hogy a művelődés a természeti kényszer helyett annál erősebb civilizációbeli kényszert s a természeti egyenlőség helyett folyton nagyobb egyenlőtleniséget létesíteni van hivatva, s hogy ez az igazán ésszerű állapot. Az ész emez ideái [a szabadság és az egyenlőség eszméje] nem lehetnek üres szavak; azoknak kell valóságot szerezni, s ha a létező viszonyok, fájdalom, ellenkező irányban látszanak fejlődni, azért nem a merő lét dönthet a helyességük felett, hanem csak annyiban helyesek és erkölcsösök a mi viszonyaink, amennyiben a nagynak méltán nevezett francia forradalom eme sarkeszméivel egyeznek. *Hartmann eme két eszme ellen cinizmussal határos megvetéssel fordul*: mégpedig nyilván csak azért, mert a francia forradalom által

³ MFSzle V(1886). 401—414.

elhintett magvakat máris kihaltaknak hiszi, aminek ellenkezőjéről a történelemnek nem porosz, hanem objektív felfogása meggyőzte volna” (409—410).

Már a következő lapon találunk újabb példát arra, hogy Böhm szerint „objective közölni” nem annyi, mint objektívizitikusan járni el. Itt ugyanis szóba kerül a cél eszközt szentesítő voltának elve és az, hogy Hartmann szerint a jezsuitizmus nem azért erkölcstelen, mert elfogadja ezt az elvet, hanem mert heteronómián (idegen parancs elfogadásán) alapszik, maga az elv viszont helyes, ha nem vonatkoztatjuk önző célokra. Böhm elutasítja ezt a helyeslést, meg lévén győződve arról, hogy az említett elv „a modern korszakban éppúgy fog állami túlkapások igazolására használatni, valamint a jezsuiták felhasználták egyházi célok igazolására” (411).

Hartmann — írja Böhm — nem mutatja ki az erkölcsi tudat fejlődésének a fázisait, azok logikai összefüggését, viszont kimeríti mindazon elemeket, melyek az erkölcsiséget létesítik (427). „Az erkölcsi tudat elemeinek ezen taglalása az, amit Hartmann valósággal adott, s csak ilyen értelemben vehető a »fenomenológia« neve; más értelemben a címet nem érdemli. Legkevesbé igényelheti a szerző azt, hogy Hegel nagyszerű fenomenológiája mellé egyrangúnak soroztassék ezen műve. A hegeli szellem-fenomenológia módszeres tekintetben valódi remekmű; tárgya felfogásában páratlan nagyságú koncepciónak kifejtése. [...] Ilyen zárt egységet Hartmann nem bírt elérni, mert módszere nem képesíti az erkölcsi elvek szükségképpen egymásutánjának logikai kifejtésére. Vannak azonban vonások, melyek a művet Hegel rideg logicizmusától előnyösen megkülönböztetik. Könnyű, egyszerű nyelvezete s azon élénkség, mely a tárgya iránt érdeklődő szerző szívéből átszáll művébe, számos pikant megjegyzés, sok új szempont [...] e műnek talán még több olvasót biztosítanak, mint szerző első művének” (428).

A szép nyelvezetet Böhm a következő ismertetésében is kiemeli. Ezúttal Julius Lippert *Kulturgeschichte der Menschheit im ihrem organischen Aufbau* című művének első, 1886-ban megjelent kötetéről van szó.⁴ Bizonytalan feltevésekből kiindulni — írja Böhm — s egy előre feltett végcél irányában csoportosítani a történelem csodálatos bonyodalmasságú tényeit, ez volt a történelem filozófiájának első iránya. Ez az apriorisztikusan konstruáló történetfelfogás álmunk bizonyult. Az empiria közben folyton új meg új adatokat gyűjtött csendesesen, viszont nemigen figyelt a tüneményeket összefoglaló nagyobb gondolatra; a tények halmaza állt előtte, melyet megérteni nem bírt, mivel rúgójukat nem kutatta. „Induktív alapon kell állani s mindent adható [olv.: átható] eszmével a részleteket organikus összefüggésbe állítani, ha a jelenkor munkáinak, a művelődés történelme terén, tudományos értékét akarjuk felismerni” (141).

A Lippert-kötet ismertetésénél sokkal magvasabb és önállóbb Böhmnek *A filozófiai propedeutika magyar gimnáziumainkban* című tanulmánya (uo. 402—445). Igyekszik itt alaposan szembenézni „tanügyi mizériáink” egyik legsúlyosabb jelenségével, és pedig azzal, hogy az egyetemre kerülő ifjak idegenkednek a rendszeres gondolkodástól. Szerinte e baj fő oka nem a filozófiára szánt óraszám elégtelensége, sem az illető tanárok hiányos felkészültsége. „Legyenek nekünk mennyei tanáraink, legyen a tananyag oly stricte körülírt, mint amilyen ingadozó jelenleg az Utasításoknak a filozófiára vonatkozó szövege, legyenek oly klasszikus tankönyveink, milyen gyenge azok nagy része jelenleg, — a filozófiai gondolkodás nálunk azáltal nem fog sem erősödni, sem terjedni. Mert a filozófia: gondolkodás, azt pedig nem taníthatja a propedeutika; ő csak szabályozhatja,

⁴ MFSzle VI(1887). 141—152, 225—233.

öntudatba hozhatja a már meglevőt, de nem taníthat arra, amit a tanulók éveken át komolyan nem tettek: gondolkodásra” (403).

A korabeli magyar logikai tankönyvekről Böhm többek közt azt jegyzi meg, hogy a tőlük rendszeresített tanok velő és csont nélküli alakok, melyek mint az éhező az étel után, úgy lesik a „példákat”, hogy azoktól meghízzanak. S a rendszeresítés nem a tanok belsejéből fakad, hanem külsőleg erőszakoltatik rájuk. Így aztán a tanuló szabályt szabályra halmoz, s amikor a „rendszer” végére jut, elvesztette az egész fölötti áttekintést. A tény brutális uralma itt is lábra kapott. Logikáink egy része az értelmes levezetés hiányát bizonyos kenetteljes bőbeszédűséggel akarja elfedni. Némelyik hosszadalmasan fejtegeti a nyelvi alakot, melybe a gondolat öltözik, egy másiknak nádparipája a metafizikai fogalmak (441).

A diákok esztétikai nevelése kapcsán Böhm megjegyzi, hogy az irodalmak és a poétika egyenesen utalnak egy nagy szellemi tevékenységre, melyet fantáziának nevezünk, valamint azokra az érzelmekre, melyeket a szép művek idéznek fel lelkünkben. Ezeknek az érzelmeknek a gondos elemzése „visszafelé vezet a szép művekben mindenkor fellépő alkatrészekre, s ennyiben *pótolhatja az esztétika rendszeres tanítását*” (434) — persze csak középiskolás fokon. Böhm hiányolja, hogy a két magyar egyetemen csak néha tanítanak esztétikát (412, vö. 453). Ehhez a hiányérzetéhez kapcsolható az, amivel Harrach József *Schopenhauer és Wagner Rikárd. Zeneesztétikai tanulmány* című, 1887-ben megjelent művének az ismertetését indítja: „A művészetnek filozófiai felfogása hazánkban oly ritka tünemény, hogy minden ez irányban próbálkozó művet nagy becsű kísérletül, hálásan kell fogadnunk; annál nagyobb hálával, ha oly művészetnek filozófiai felfogásáról van szó, mely mint legszubjektívebb, lényegében egyúttal legnehezebben megközelíthető, milyen a zene” (465).

Harrach könyve — állapítja meg Böhm — a zene *tartalmának* a problémáját veti fel, és ennyiben fölötte áll a közönséges opera- és koncertbíráltságoknak, melyek többnyire alanyi benyomások kérdéses természetét akarják általános érvényű ítéletekként odaállítani (465—466); fölötte áll a zenetörténeti esszéknek, amikben sok anekdota és külsőség kevés értelemmel vegyül; fölötte a divatos esztétikai elmefuttatásoknak is. Magaslatát metafizikai jellege adja: a zene végső lényegének a fejtegetését tűzi ki céljául. Harrach elfogadja Schopenhauer alapelvét („a zene semmiképp sem egy eszme képe, hanem magának az akaratnak az ösképe”), de elítéli a zene tartalmának schopenhaueri részletezését, mely szerint a zene mindig az akarat valami akarási módját mutatja.

Éles kritikával ismerteti Böhm a bajor hadsereg tisztjéből spiritisztává vedlett Carl du Prel *Die monistische Seelenlehre* (Leipzig 1888) című könyvét. Ide másoljuk az ismertetés bevezető sorait: „Míg a modern tudomány határozottan pozitív irányban igyekszik megalakulni, megbízható adatokat halomra gyűjtve és azokat általános törvényekre visszavezetve, addig az emberek közt csendesen, de nagy sikerrel terjed egy más áramlat is, mely a modern tudományt korlátoltnak s így kiegészítésre szorulónak hirdeti, s oly tünemények megfigyelésével foglalkozik, melyeket amaz keretébe felvenni nem szokott. Ezen irány, mely újságra nem tart igényt: a miszticizmus, mai legterjedtebb alakja pedig a spiritizmus.”⁵

A spiritizmus elméleti és gyakorlati úton szervez propagandát. Havi folyóirata van: a Sphinx. Pártosai — írja Böhm — „minden tőlük kitelő dialektikával” állnak csatasorba. Ilyen értelemben vett dialektika, tehát „harcias írásmód” jellemzi du Prel legújabb művet

⁵ MFSzle VII(1888). 133.

is, mely alcime szerint „Adalék az emberi rejtély megoldásához” (134). Du Prel nem a természetet magyarázza a szellemből (mint az idealizmus), sem a szellemet a természetből (mint a materializmus), hanem mindkettőt egy harmadikból, melyet a kettő közös lényegének tart (135). Szerinte a gondolkodó és a (testileg) szervező elv azonos. E mellett szól — véli ő — az a formális elv, hogy minden tevékenység a legcsekélyebb ellenállás irányában halad, amit Spencer kimutatott a természetre nézve, és amit szellemi téren is tapasztalunk. A filozófia maga: gondolkodás a legcsekélyebb erőmérték szerint, miként ezt bebizonyította Avenarius *Philosophie ab Denken der Welt gemäss dem Prinzip des kleinsten Kraftmasses* című, 1876-os művében. Monizmusa mellett du Prel azt is felhossa, hogy a természetben (az emberi testben) és a művészetben egyaránt érvényesül az aranymetszés (egy osztott egésznél a kisebb rész úgy viszonylik a nagyobbhoz, mint ez az egészhez; pl. 8:5=13:8), továbbá az Ernst Kapptól szervkivetítésnek nevezett jelenségkör, vagyis azt, hogy a technika az első eszköztől kezdve nem egyéb, mint az emberi test valamely szervének öntudatlan utánzata, mely visszafelé megérteti az ember szervezetét is (136). Így tehát — következtet du Prel — testünk ugyanannak a transzcendentális (értsd: transzcendens) nem-tudatosnak a földi jelentkezése, mely bennünk gondolkodik. Böhm ehhez a gondolatmenethez (és ahhoz a megjegyzéshez, hogy a tudományos társulatok mindig kudarcot vallottak, amikor számukra még érthetetlen tényeket tagadtak) többek közt az alábbi kommentárt fűzi: „Abban, azt hiszem, mindenki helyeselni fogja du Prel tanát, hogy tényeket eltagadni nem szabad. Ez az egyetlen pozitív alap, melyre a tudomány állhat; s ha ilyeneket bír du Prel felmutatni, a pozitív ismeret ajtót, kaput nyit előtte. Ha az akadémiák tények előtt elzárták magukat, az ő hibájuk; az emberi ismeret továbbhalad s túlhaladja az akadémiákat. Mi mint a pozitív ismeret kedvelői azonnal tágitunk eddigi elveinken, sőt meg is változtatjuk, ha du Prel képes csak egy kétségbevonhatlan tény is felmutatni. [...] A természeti törvények felfüggesztésére csak kétségbevonhatlan tények alapján határozhatja el magát a tudomány. Ilyen tények azonban nincsenek felsorolva. Amit a médiumok, fantomok, kísértetek, lelkek stb. eddigelé produkáltak, az mind nem egyéb, mint sületlen és izetlen játék” (137, 143).

Nyilvánvalóan a sokoldalú és racionalizmushoz húzó tudós lebegett Böhm szeme előtt, amikor *Észrevételek Brassai cikkére* címen hozzászólt az immár 90. évéhez közeledő kolozsvári gondolkodónak *A filozófia fordulata* című írásához. Ebben az írásában Brassai egy olyan filozófiai rendszert ígér, amelyben az öntudatból mint elvből „hézag és ugrás nélkül láncolatosan legyen kifejtve, levezetve a filozófiai igazságok sora” (336, vö. 164). Böhm egyetért azzal, hogy a kiindulópontnak az öntudatnak kell lennie, mely minden bizonyosság felett dönt és a tételeknek — mint Brassai mondja — „szembeötlőséget”, azaz evidenciát kölcsönöz. De milyen módszerrel lehet innen levezetni a bölcséleti igazságokat? Böhm nem fél attól, hogy Brassai „a Hegel útján találna jární s annyira kibélelné azt az ént (vagy létet?), hogy aztán szájából jó hosszú pántlikát húzgálhasson ki”. Csak azt sejtí, hogy a tételek, miket *pusztán* az öntudatból hoz le, *formaiak* lesznek, mert az öntudatnak csak *egy* tartalma van: ő maga. Ugyanakkor Böhm ismét megdicséri Brassai *Logikáját* mint jól átgondolt könyvet, melynek csak egy baja van: lélektan alapon áll, mástól kölcsönzi evidenciáját (339).

Böhm *A filozófiai folyóiratokból* című rovatban jelzi G. Heymans leideni szerző ama nézetét, hogy az ismeretelmélet és a lélektan nem két különböző tudomány, hanem egyazon tudományon belüli két, egymást kiegészítő és ellenőrző módszer (471). A holland gondolkodónak ezt a tételét a Magyar Filozófiai Szemle következő évfolyama is regisztrálja (152), ugyanabban a rovatban, de most már minden aláírás nélkül, és azzal a

megjegyzéssel, hogy Heymans érdekesen foglalkozik azzal, hogy az ismeretlen és a lélektan kiindulópontja s végcélja csak a módszerben különbözik.

Talán csak véletlen az, hogy Heymans álláspontjának e két említése közé esik Böhmnek *A lélektan ismeretelméleti alapjai* című tanulmánya, pontosabban e tanulmány első, a test és a lélek viszonyáról szóló része.⁶ A test és a lélek viszonyának kérdése kivált három pont körül forog: 1. a kettő megkülönböztetésének az alapja, 2. a két oldal tüneteinek párhuzamossága, 3. a két tünetcsoport következési sora körül. Ami magát a megkülönböztetést illeti, ez bármilyen ismérv szerint is önkényes (55). Többnyire azt mondják, az egyik öntudatos, a másik nemtudatos. De a szellem is lehet nemtudatos, és a mozgás is jöhet tudatunkba. A mozgás nem sajátosan az anyagnak, hanem a szellemnek is, általában minden cselekvésnek a formája (56). Tehát itt „egyedüli jogunk az, hogy nemtudatos tünetek és öntudat közt tegyünk különbséget, melyeknek közös megjelenési formája (az öntudatra nézve) a mozgás” (56—57).

Noha „ismeretelméletileg a külvilág ránk nézve csak kivetített kép”, Böhm jelentős engedményt tesz „a közönséges értelem álláspontjának” (71): „Általában mondhatni, hogy a szellemi élet a külvilág hatásával funkciói viszonyban van, csakhogy ennek nyilvánulása nemcsak az ingertől, hanem még nagyobb mértékben az ember egyéniségétől függ. Kétségtelen tehát, hogy a külvilág hat az idegrendszerre és így a szellemi életre, akár annak tartalmát, akár a képletfolyás gyorsaságát, akár más különleges tulajdonságát vesszük tekintetbe” (72).

De Böhm szerint sem az idegváltozás és az öntudatos kép közti kölcsönhatás vagy oki viszony, sem az öntudatos kép és az idegváltozás oki viszonya a külvilággal nem közvetlen tény, hanem pusztán értelmi toldalék, melyet a tényálláshoz magyarázat céljából teszünk hozzá (73). Hogy az idegváltozás lenne az utolsó oka a képnek, azt — véli Böhm — már csak azért *tesszük fel*, mivel a szellemi kép, azaz a jelentés, és a szemléleti kép, azaz [!] a mozgás között átmenetet nem találunk (74). Valójában „nincs dolgunk szellemtelen test és anyagtalan szellem közti viszonnal, hanem van *nemtudatos szellemiség* és *öntudatos felfogás* közti viszony, melyet kölcsönhatásnak nevezhetünk, anélkül hogy ezzel lényegében megértenők. Vagyis a szellemen belüli változások az egyedüli tény, mert végtére az idegváltozásnak mozgás alakjában való felfogása szintén csak kép, azaz szellemi állapot” (75).

Zavarhat itt az, hogy Böhm egyszer mintha azonosítaná a szemléleti képet a mozgással („szemléleti kép, azaz *mozgás*”), aztán viszont szelleminek mondja az idegváltozást mozgás alakjában felfogó képet. Világosabb, amit pár sorral alább ír: „Az idegváltozáshoz járuló időtöbblet ugyanis tényleg a kép *öntudatosává válásához* szükséges időt mutatja, de semmi utalás nincs benne [a képben vagy öntudatosulásában] arra nézve, hogy ezen idő alatt a *mozgás képpé* lett volna. Pedig ezen fordul meg a dualizmus egész kérdése” (75).

Ha általában a szerv és funkciója nem két dolog, hanem egy és ugyanaz, akkor — hangoztatja szerzőnk — helytelen az idegállomány tevékenységét a mozgásra korlátozottnak gondolni, és „hatalmi mondás”, nem pedig bizonyítható tény az, hogy az idegállomány szellemi funkciókat nem végezhet (78). Sőt: a tényállás elferdítése két szubsztanciának, ezek reális párhuzamosságának és kölcsönhatásának a fölvétele. „A test és lélek viszonyának felfogását történelmileg ezen elferdítések tették lehetetlenné, viták

⁶ MFSzle VIII(1889). 48—105.

versenyterévé, — mely viták dialektikai fejtegetése a megfejtésnek metafizikai alapon való lehetetlenségét fogja kimutatni” (79).

Mint már volt alkalmunk jelezni, Böhm dialektikán lényegében ellentmondások kielemezését (és az erre épülő *reductio ad absurdumot*) érti, metafizikán pedig az ontológiai realizmus összes alakját. Az utóbbiakat ezúttal így csoportosítja: 1. materialista és idealista monizmus; 2. két testi (ld. Tertullianus) vagy egy anyagi és egy szellemi szubsztanciát állító dualizmus; 3. a testben és a lélekben egyazon lényeg különböző nyilvánulásait látó, *szégyenlős monizmus*, mely képviselőinek temperamentuma szerint majd a materializmushoz (Bain), majd az idealizmushoz érez vonzalmat (Höföding, du Prel), de mindenképpen csekélyebb jelentőségű és zavaros álláspont (79). Meggondolkoztatóan, de nem kifogástalanul boncolgatja Böhm ezeket az izmusokat szinte húsz oldalon át (80—98).

Ami a dualizmust illeti, ez — olvassuk Böhménél — a legegyszerűbb módon tesz eleget a tényállásnak, s abban rejlik az az elterjedtsége, amelyet még vallási és erkölcsi tekintetek is támogatnak. Ezért — figyelmeztet szerzőnk — a tan dialektikai mozzanatainak fejtegetése a legnagyobb óvatosságot igényli, mert sokkal bonyolultabb a szövedékük, mint más tanoké. Ezek a mozzanatok a következők: 1. öntudatunk előtt kétféle tüneménycsoport jelentkezik, 2. ezek két különböző lényegnek nyilatkozatai, 3. e két lényeg között kölcsönhatás áll fenn, 4. a szellem reális tényező, mely *egységes és szellemi* természetű (84). Ezeket a mozzanatokot George T. Ladd *Elements of Physiological Psychology* (1887) című könyvével vitatkozva boncolgatja Böhm, Ladd ugyanis — tudtával — a dualizmus „legújabb és mondhatni legkörültekintőbb képviselője”. Böhm szerint Ladd egyebek közt abban téved, hogy a kétféle tüneményt realizisztikusan fogja fel (holott azok csak mint *tudattények*, azaz mint *képek* ismeretesek), és szétszakítja őket, miáltal egy értelmi absztrakciót hiposztazál.

Áttérve a *szégyenlős monizmusra*, Böhm megállapítja, hogy ez a párhuzam tanát hirdeti, még Descartes-nál kezdődik, Leibnizzel és Malebranche-sal folytatódik, jelenleg pedig több ággal bír. A tulajdonképpeni parallelizmus már Locke-nál és Hume-nál megtalálható, és ma a pozitivisták fiziológiai lélektan álláspontja. Ez a tiszta empirizmus, mely csak az összefüggést konstatálja, anélkül hogy magyarázna. Neki elég, ha az idegrendszer egyes részeit a szellemi tevékenység egyik vagy másik ágával kapcsolatba hozza. Ilyen álláspontról — olvassuk lapalji jegyzetben — készítette Böhm a maga *Tapasztalati lélektanát*, mely sem materialisztikus, sem idealisztikus nem akar lenni, csak — tapasztalati.

A szellem fenségét különben nem alacsonyítjuk le, ha anyagnak fogjuk fel, miképp ‘nem is emeljük, ha szellemi lényeknek tekintjük és aztán Kanttal bevalljuk, hogy előttünk ismeretlen — írja Böhm *A lélektan ismeretelméleti alapjai* című tanulmánya második, az öntudatról szóló (hetvenoldalas) része elején.⁷ Bár Kant — olvassuk ugyanitt — nem épp kritikai módon vette át Wolff tehetségelvű lélektanát, eljutott az ismereteink bizonyosságát magyarázó alkatrészek, ismeretelméleti feltételek vizsgálatához. Ilyen feltétel számára az én; és Fichte történelmi fontossága azon mélyen megható küzdelmekben rejlik, melyekkel a filozófusoktól addig becsmért ént végtelen gazdagságában átkutatni igyekezett, hogy földerítse azokat a tevékenységeket, melyeknek ismereteink csodaszép világát egészében és ragyogó részleteiben köszönjük (356).

⁷ MFSzle IX(1890). 354—355.

Az öntudat értelmezésében Böhm három irányt különböztet meg. Az egyik az öntudatot a lélek három fő tevékenységének egyikével azonosítja: az ismeréssel (Szókratész, Platón, Arisztotelész, Aquinói Tamás és sokan mások, pl. Hegel is), az érzéssel (Fries, Carus, Ulrici, Lotze) vagy az akarattal (Wundt, Staude, O. Külpe); a másik egy alaptevékenység (az érzet vagy az akarati csíra) változatának fogja fel; a harmadik — a fordulópontot hozó Kant nyomán — az öntudatban látja a többi tevékenység előfeltételét (359). Az érzetből indul ki a fiziológiai szenzualizmus (Condillac, Hume, James Mill, H. Taine; A. Bain, Ribot, Bastian, G. St. Schneider, Ch. Richet, A. Herzen, G. Lewes stb.), valamint Herbait iskolája (Lindner, Volkmann, Schilling, Lazarus, Steinthal, az öntudatot tagadó Hugo Münsterberg, aki szerint — miképp ezt Böhm már a MFSzle 1889-es évfolyamának 390. lapján jelezte — a pszichológiai tünetenyek csak kísérő melléktünetenyek, melyek nélkül a fiziológiai processzusok akadálytalanul lefolyhatnak). Az összes ilyen föltevéseket meghaladta Kant. Ő a tapasztalati adatok elemzése során rábukkant ezek *transzcendentális megelőzőjére*: az én-alanyra (367). „Kétségtelenné vált [Kant] kutatásai alapján: 1. hogy az én az emberi szellem középpontja, mellyel minden lelki tevékenység összefügg; 2. hogy lényege nem receptivitás, hanem tevékenység és önkényesség (spontaneitás); 3. hogy egyszerű ténye az »én vagyok« ismerete; 4. hogy azonossága változhatatlan; 5. hogy más ezen öntudat s mások a személyiség tapasztalati változásai. A filozófiának ezen tételek alapján az »én« filozófiájává kellett válnia, mit Fichte János meg is teremtett, Kant szörnyülködése dacára. [...] Fichte, minthogy már Kant az ént önkényes tevékenységnek vette, az énből minden nyugodt létet kirekeszt, az én [szerinte] tisztán és *merően tevékenység*, mely csak maga magát »teszi«, azaz kifejti, s e tevékenységnek *eredménye*, nem pedig tartója és hordozója (mint Herbait akarta) a lét” (370).

Fichte *Sonnenklarer Berichtjéből* idézi Böhm, hogy a tudománytan a *levést* mutatja föl, tehát „minden létet fölold és folyékonyá tesz” (371). Böhm csodálattal nyilatkozik e férfiú szívós és makacs elmélkedői munkájáról: „Magának az ének alapfelfogása a sok hozzá nem méltó, alacsony nézetek között úgy hat az emberre, mint az éltető hegyi levegő a fülledt börtönben. Nincs itt szó tétlen létről, amivé a psychologia rationalis a lelket tette; minden ízében lüktető erős élet áll előttünk, mely forrong, alkot, ront, újra alkot — míg természetes lényegét ki nem alakítja. Az öntudat rendszeres tekintetben Fichte János által talán túl lett becsülve értékére nézve — legalább a pragmatika történelem levezetései üres absztrakciókban végződnek —, de azért az egyért örök hálával fog a lélektan Fichte Jánosnak tartozni, hogy világosan kiderítette azon tényt: *az öntudat az ember világának egységes középpontja*. Mert e belátáshoz képest a lélektan összes vívmányai csak a kerületen mozognak, értelmet és értéket a kerületnek csak azon középpont képes megadni” (373).

A merev tényeket dialektikai folyamatba hozó fejtegetés helyes álláspontja Böhm szerint a transzcendentalizmus, melynek fő célja az öntudat helyét az organizmusban megjelölni, s így a szellem problémáját ellentmondások nélkül, ismeretelméleti módon megoldani (377—378). Az öntudat — vallja szerzőnk — tevékenység, mely abban nyilvánul meg, hogy az én megragadja, megéli önmagát. Böhm leírhatatlannak mondja ezt a tevékenységet, majd (miután Goethét idézi: „Das Unbeschreibliche / Hier ist es getan”) így... írja le: „S miben áll ezen intuitív aktusnak veleje? A magam, az én önmagában megrendül, önmagától megválk, s e megválásban önmagát visszarágadja magába; egy villámcsapás hatja át valónkat, megosztja kétfelé, s tüzes fényével, mely a sötét mélység felett elterül, egységbe forrasztja össze a megváltakat. A villám az énből ered, az ént veti

szét, s a szétvetett ént újra egységbe olvasztja; a szellem ébredése ez, az embernek minden percben való feltámadása, melyben a külső testet, gondolatait s egész világát magáról leveti, hogy saját magával gyönyörítasan összeölekezzen. [...] Ezen magában megváló létet *abszolút énné* fogjuk nevezni, egyik tagját az *én—alany*, másikat az *én—tárgy* képezi, tevékenységét *megválásnak* és *tevésnek* (Fichte szerint: Setzen) jelöljük. Ellenben az abszolút énné tapasztalati determináltságát, melyben a változó képek között a középpontot képezi, *öntudatnak*, s magát a komplex énképet *személyiségnek* nevével illetjük” (375).

Amennyiben nemcsak önmagát ragadja meg, *az én az azonosságon kívül is valami*. *Azaz: én = én és más*. Ennek a kérdésnek a megfejtését célozta Fichte, s ezt kell nekünk is megoldanunk, ha Fichtével meg nem elégszünk. Az én fejtvényessége tehát — írja Böhm, aki már első megjelent tanulmánya címében fejtvénynek nevezte a megfejtendőt, vagyis a problémát — *a való önazonosság és a való különféleség egységében rejlik* (383). Ilyenformán *reális* ellentétek egységéről van szó, és e dialektikum realitását nem homályosíthatja el az, hogy Böhm néhány sorral alább a magyarázási lehetőségek *logikumának* a részletezését nevezi dialektikai folyamatnak. De a dialektikum itt jelzett realitása távolról sem azonos a realitás dialektikájával. Még akkor sem, ha Böhm az ellentétek harcát is sugallja, felszólítva, hogy bizonyos logikai normatívummal (szabályköteggel) a kezünkben „bocsássuk immár szabadon a tanok mozzanatait, hogy mérközésükből az igazságra eljuthassunk” (384). Itt tehát csak tanok harcával van dolgunk. Pontosabban: Böhm élelméjű kritikájával, mely arra hivatott, hogy logikailag hibásnak mutassa ki az öntudatot más lelki tevékenységgel azonosító vagy egy ilyen tevékenység módosulataként felfogó nézeteket. E dialektikai folyamatnak nevezett, a végén (a 412. lapon) Brassaira is hivatkozó kritikai fejtegetés eredményét Böhm négy pontban foglalja össze:

1. *Nincs tudat öntudat nélkül* (413). Nagyon szépen mondta ezt már Hegel legzeniálisabb művében: „Ich unterscheide mich von mir selbst, und es ist darin unmittelbar für mich, dass diess Unterschiedene nicht unterschieden ist. Ich, der Gleichnamige, stosse mich von mir selbst ab; aber diess Unterschiedene, Ungleichnamige [recte: Ungleichgesetzte] ist unmittelbar, indem es unterschieden ist, kein Unterschied für mich. *Das Bewusstsein eines Andern, eines Gegenstandes überhaupt ist [zwar] selbst notwendig Selbstbewusstsein, Reflektiertsein in sich, Bewusstsein seiner selbst in seinem Anderssein.*” (Ez Szemere Samu fordításában — az 1961-es kiadás 93. lapján — így szól: *Megkülönböztetem magamat önmagamtól, s ebben közvetlenül észlelem, hogy ez a megkülönböztetett nem megkülönböztetett. Én, az egyenemű [olv. egynevű], eltaszítom magamat önmagamtól; de ez a megkülönböztetett, nem-azonosnak tételezett közvetlenül, amennyiben megkülönböztetett, nem különbség számomra. Egy másnak a tudata, egy tárgyé általában, maga szükségszerűen öntudat ugyan, magára való reflektáltság, önmagának tudata másletében.*” — Böhm nem jelzi, hogy a saját aláhúzásával idézi Hegelt; de ennél sokkal meglepőbb az, hogy a *Phänomenologie des Geistes* tőle idézett, 1832-es kiadása címlapján szereplő mottó — „Pszüchész eszti logosz heaüton aüxon” — Szókratésznek van tulajdonítva, noha szerzője Hérakleitosz.)

2. *Az én tiszta tevékenység, minden nyugodt lét ki van zárva belőle.* (414. Böhm itt idézi Goethe Faustját: „Kezdetben volt a tett”.)

3. *Az én örökké azonos és állandó tevékenység.* Ezt — írja Böhm lapalji jegyzetben — helyesen fejtegeti Brassai a Magyar Filozófiai Szemle IX. évfolyamának 10. lapján.

(Brassai a következő évfolyam 285. lapján tiltakozik az ellen, hogy ilyen levezetést tulajdonítsanak neki.)

4. *Az én minden lelki tevékenység előfeltétele* (phüsei proteron), *s így azt sem másból levezetni, sem más lelki tevékenységgel azonosítani nem lehet* (415).

Böhmnek a Magyar Filozófiai Szemlében közölt leghosszabb tanulmányából még csak azt a gondolatot idézzük, hogy a gyöngy és mészke héja között közönyös térbeli viszony van, ellenben öntudatunk külső héja — tapasztalati személyiségünk — „az ennek folytonos tette, minden ízecskéjében átrezeg az én misztériuma” (417).

*

Nehezen kifürkészhetőek az én misztériumának útjai. Itt — befejezésül — annyit talán elmondhatunk, hogy *Az ember és világa* második, immár százéves kötetének a „kigyöngyözése” előtt az iménti idézet Böhm legszebb, legmélyebb, legfölkavaróbb gondolatai közül való. Böhm Károly, az Ember, sajátos „mészkehéjban” élt, testének, „testületeknek”, a világnak a mészkehéjában, nemes ideálokat hirdető filozófiáért lelkesedve, szerves rendszerré kiépülő bölcseséggel szólva a világhoz. Besztercebányán jött világra, ugyanott van eltemetve. Abban a városban, ahol még a tizenharmadik század folyamán is magyarul kiáltották a toronyőrök: „Szóljál, virrasztó, szóljál!”

Somló Bódog értékelmélete

Somló Bódog elméleti munkássága nagyjából három szakaszra osztható.

A század első évtizedében a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság köréhez tartozott; mindkét fórum alapító tagja volt. A szemle és társaság irányát majd egy évtizedig a Jászi Oszkáré mellett Somló Bódog felfogása határozta meg, sőt túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy ő volt az ellenzéki értelmiségi nemzedék egyik legerőteljesebb tudós-tanár egyénisége.

A „fiatal óriások” — ahogy magukat nevezték — szembefordultak a konzervatívizmussal, és olyan reformokat követeltek, amelyek lehetővé tették volna Magyarország modernizálását, nyugati országokhoz való felzárkózását. Egyengették az új irodalom, zene és festészet útját, főként azzal, hogy szóval és írással modern, értő közönséget próbáltak nevelni. Elsőrendű jelentőségük mégis abban rejlik, hogy megeremtették az új magyar társadalomtudományt és társadalomkritikát, bámulatosan rövid idő alatt radikális szellemi légkört és új értelmiségi közgondolkodást honosítottak meg. Népszerűsítették a kor haladó vagy annak vélt társadalmi eszméit; kitűnő valóságérzékkel, a feladatok céltudatos és szigorú elosztásával megeremtették a szociológia első magyar műhelyét.

Somló jogász volt, de már egész fiatalon olyan tudósként tűnt fel, akinek a jog elméleti vonatkozásai keltették fel a figyelmét. Hamar rádöbbsent — mint megannyi kortárs —, hogy modern társadalomtudomány nélkül a jogelmélet fogalmai nem tisztázhatók. Munkásságának első időszakában úgy vélte, hogy a társadalom általános összefüggéseinek feltárása nélkül talajtalan és terméketlen minden szakmai spekuláció, ezért egy évtizeden át az általános szociológia kidolgozásán fáradozott, s főleg a társadalmi törvények feltárásához szükséges módszerek kimunkálását tekintette feladatának. Indulásakor Spencert és Marxt tartotta a modern társadalomtudomány legkiemelkedőbb alakjainak, de tisztította Marx és főleg a kortárs marxisták szűk ökonomizmusa, a szubjektív és szellemi tényezőt zárójelbe helyező hajlama. Nem fogadta el a tudomány társadalmi szerepére vonatkozó marxista nézeteket sem: nem a politikához kell igazítani a tudományt, hanem épp fordítva, a politika csupán a jog reformjának eszközeként elősegítheti vagy hátráltathatja a társadalmi átalakulást. Nézete szerint a társadalom szerkezetének átalakítása csak a tudatos értelmiség vezetésével képzelhető el, értelmes reformokkal, lépésről lépésre, s ebben a tudománynak vezérlő szerepe lehet. Ezért már egész fiatalon meghirdette a tudomány függetlenségének eszméjét, s ez gondolkodásában a tízes évek közepétől a tiszta, politikamentes tudomány elvévé alakult át. Somló tudományközpontú gondolkodása nem volt idegen a Huszadik Század körének felfogásától, bár e kör tagjai a tudomány függetlenségének védelméért gyakran a politikai küzdelmet is vállalták. Somló is. Ám amikor a tízes évek elején az ellenzéki nemzedék kezdett megoszlani, sokan közülük aktív politikussá váltak és feladták korábbi tudománnyal kapcsolatos nézeteiket, Somló akkor is kitarzott az érdekmentes, független tudomány eszméjénél, és ez a nézete szembefordította volt elvbarátaival.

Somló igen hamar tágitott a spencerianizmus szűk elméleti keretein is. Kora egész szakirodalmát végigpásztázta, nyugtalanul válogatott a kortárs irányzatok között, és egyre határozottabban körvonalazta saját, önálló felfogását. Mindazonáltal a század első év-

tizedében társadalombölcseletének vezérfonala a spenceri evolucionizmus és a naturalista szociológia volt.

Pozitivista korszakát két tanulmánycsoport zárta le: az egyik korábbi mesterével, Pikier Gyulával folytatott vitájának eredménye, és az objektív szociológia témakörében helyezkedik el;¹ a másik az ősgazdaság elemzésével foglalkozik.² Az utóbbiban figyelemre méltó, a Max Weberéhez hasonló társadalomtípológiával találkozunk, és azzal a sajátos kutatási módszerrel, amely előlegezte a modern gazdasági antropológiát és hozzájárult az etnológia funkcionális szemléletéhez.

1910-től megjelent írásaiban Somló elejtette az átfogó szociológiai témákat, és az újkantiánus értékefilozófiák felé fordult.

Leveleiből tudjuk, hogy jogi alaptan és értéktan megírását vette tervbe. Ehhez tisztázni kellett saját, főleg erkölcsstani nézeteit. A témában közzétett írások a tervezett munka előkészítésének termékei. Az alaptan 1917-ben elkészült, és Lipcsében jelent meg.³ Ezt a művet tekintem a második korszak lezárásának.

Az átfogó jogi értéktan nem készült el. Moór Gyulához intézett leveleiből kitűnik, hogy a jogi értéktan meg kell előznie egy új alapokra helyezett etikának,⁴ Nem sokkal később már jelzi, hogy az etikát is lehetetlen kellő alap nélkül kidolgoznia, és az ismeretelméleti kérdések felé terelődött a figyelme. Ezt a kísérletét tartom, a magyar szakirodalomban honos periodizálástól eltérően, Somló Bódog harmadik korszakának, melynek szintézise posztumusz mű, 1926-ban jelent meg.⁵ Ezt a második fordulatot akkor is észre kell vennünk, ha nem olyan látványos, mint az első, ugyanis csak így érthetjük meg, hogy a somló életműben a kantianizmus két különböző változata érvényesült: a badeni típusú neokantianizmus (ehhez számítom Kelsen jogfilozófiáját is), valamint a kantianus indíttatású ismeretkritika, amely inkább a fenomenológiával rokon.

A jogi alap- és értéktan előkészítő tanulmányok kétségtelenül a badeni neokantianizmus eszmekörébe illeszthetők, mert annak ellenére, hogy Somló vitatkozott Windelband és Rickert értékelméletének bizonyos vonatkozásaival, és a még hozzá közelebb álló Kelsen jogbölcseletének alapvetését sem fogadta el maradéktalanul, filozófiai beállítottságának azonossága a német újkantiánusokkal mégsem kérdőjelezhető meg.

A harmadik korszak ismeretelmélete Bolzano filozófiájából indított és Husserl kérdésfelvetéseivel rokonítható. Somlóra jellemzően velük is vitatkozva, de hozzájuk közelítve, már azt kutatta: melyek az ismeret feltétlen érvényességének kritériumai. Értékefilozófiai tanulmányaiban világosan látható, hogy meg akar szabadulni a pszichologizáló látásmódtól. Rickerttel és Windelbanddal vitatkozva elutasítja például az értékek lélektanból

¹ Az objektív szociológia körüli vitát Somló Bódog *A XX. század szociológiája* című tanulmánya váltotta ki (A Budapesti Napló Albumnaptára, 1907), amelyben megtámadta Pikier Gyula lélektani irányzatát, és természeti meghatározottságokra visszavezethető objektív szociológiát követelt. Pikier a Huszadik Században reagált Somló cikkére, és kirobbant az éles hangú vita. Somló a gazdaságból indult ki, és ebből akart eljutni a többi társadalmi jelenség megértéséhez. Marxszal ellentétben nem a termelést, hanem a forgalmat emelte ki, amelyet „emberközi anyagcsereként” fogott fel, akárcsak Méray-Horváth Károly. Ez a gazdaságfilozófiai elv jutott érvényre a *Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie* (Berlin 1909) című munkájában és az ősgazdaságról írt közleményében is.

² *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Leipzig 1909. Több nyelvre is lefordították, magyarul a Huszadik Század X(1909)-es évfolyam I. kötetében jelent meg: *A gazdaság őskorából*.

³ *Juristische Grundlehre*. Leipzig 1917; a második kiadás uo. 1927-ben. Az első kiadás részint Lukács György közvetítésével és Hans Kelsen ajánlására jelent meg.

⁴ Levelek Moór Gyulához. OSZK Kézirattár. Levelestár. 1912. szeptember 7.; 1916. október 8.; 1919. augusztus 17.

⁵ *Gedanken zu einer Ersten Philosophie*. Vorwort von Julius Moór. Berlin—Leipzig 1926. A könyvet Moór Gyula rendezte sajtó alá.

merített hármas felosztását, sőt ki is mondja, hogy az értékrendek megállapításánál a gyakorlati lélektan nem lehet segítségünkre; ennek ellenére a pszichologizálás jelen van gondolkodásában. A *Prima Philosophia* módszere logikai és kritikai megalapozottságú: egyfajta transzcendentális filozófia, az elméleti és gyakorlati ész színtézisbe foglaló „transzcendentális normatizmushoz” vezetett. Ebben a művében jutott a legközelebb Somló ahhoz a célkitűzéséhez, amelyet a tízes évek elején fogalmazott meg: a filozófia legyen szigorú, logikához hasonló, de azt meghaladó axiomatikus tudomány. Ehhez a célkitűzéshez közelebb jutott, de az élettől, a tapasztalati világtól a legtávolabb.

Kétségtelen, hogy a második és harmadik korszak közötti szemléletváltás nem olyan szembeszökő, mint a tízes évek elejének fordulata, amikor is a világ- és problémalátás alapvető megváltozásáról van szó. Ezzel a fordulattal sokan és sokféleképpen foglalkoztak a magyar szakirodalomban, a német méltatók viszont máig is kizárólag kantianus korszakát méltatják figyelemre. Ez nem véletlen. Hiszen akkor, amikor a „második reformnemzedék” — így nevezte Somló nemzedékét Horváth Zoltán⁶ — felfedezte Spencert, Nyugat-Európában ez a fajta naturalista kérdésfelvetés már meghaladott álláspontnak számított. Somló második korszakában vált nemzetközileg is elismert szaktekintéllyé; nemcsak azért, mert gondolkodása megérlelődött és filozófiai szempontból érdekesebb és értékesebb munkákat közölt, hanem a tízes évektől valóban az európai bölcelet legkorszerűbb szellemi problémakörébe illeszkedett. Somló neve ugyan nem volt ismeretlen azelőtt sem Nyugat-Európában: híressé tette a nagyváradi botrány, de ez elsősorban politikai és nem szakmai ügy volt.⁷

A magyar értékelések — ide számítom sajátomat is — Somló elméleti fordulatát egyoldalúan a radikalizmushoz való viszonyulás tükrében mérlegelték. Csupán néhány magyar jogfilozófus kivétel ebből a szempontból. Mindazonáltal a kérdésfelvetés nem jogosulatlan. Meg kell és meg is lehet vizsgálni Somló politikai visszahúzódságának okait, és — úgy lehet — példaértékűvé válhat annak a külső-belső folyamatnak a vizsgálata, amely során egy tudós, aki nézeteiért nemegyszer a botrányt is vállalta, a tiszta, politikamentes tudomány híve lett. Ez azonban semmiképp sem bátoríthat bennünket arra, hogy értékelméletének megítélésében csak politikai szempontokat vegyünk figyelembe és ezt tekintsük egy elméleti munkásság kizárólagos kritériumának. Tegyük hozzá, hogy Somló nem a legnehezebb időkben távolodott el a Huszadik Század körétől és a Társadalomtudományi Társaságtól. 1907-ben volt ugyan egy megfutamodási kísérlete — ígérete ellenére nem vett részt a szabadgondolkodók pécsi találkozásán⁸ —, mégis néhány évig a folyóirat munkatársa maradt, holott nem rokonszenvezett a szemle új, politológiai törekvéseivel. Akkor szakadt el volt körétől, amikor a radikálisok kitértek a politikai elszigeteltségből, Jászi Oszkár napilapot szerkesztett, Károlyival népgyűléseket szervezett, a radikális csoport belevetette magát a választójogi küzdelembe⁹ és végül létrehozta a Radikális Pártot. Ez már elég reménytelen vállalkozás volt, mert a polgárságot nem tömöríthette, és nem nyer-

⁶ Horváth Zoltán: *Magyar századforduló*. Bp. 1974.

⁷ 1903 márciusában Somló Bódog a Társadalomtudományi Társaság ülésén felolvasta tanulmányát: *A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról*. Akkor Somló a Nagyváradai Jogakadémián dolgozott. Ady lelkes hangú cikkben ismertette az előadást a Nagyváradai Naplóban. Az Akadémia tanári kara a kultuszminiszternél izgatásért feljelentette Somlót és elbocsátását kérte. Az ügy parlamenti interpelláció és cikkek egész sorának témája lett. A Huszadik Század felkérésére néhány európai híru tudós és közéleti személyiség is kiállt Somló mellett, s végül a kultuszminiszter felmentette az izgatás vádjá alól.

⁸ Somló elszakadási törekvésének komoly voltát Jászi Oszkár Somlóhoz intézett két kemény hangú levele bizonyítja: 1907. X. 12. és XI. 21. OSzK Kézirattár. Levelestár. Növendéknapló 1953/1960.

⁹ Somló nem értett egyet a választójogi küzdelemmel, mert attól tartott, hogy a jog általános reformja és az alkotmány megváltoztatása nélkül csak időleges és relatív eredmények érhetők el ezen az úton.

hette meg a többi ellenzéki erőt sem. Ignotus szavaival élve „...a Radikális Párt programja ... ellenzéki program ... Amit ez akar, más, mint amit a kormány csinál. Csak éppen az ország nem akarja, amit ő akar. Nem akarja a polgárság sem.”¹⁰

Megkockáztathatom tehát azt a véleményt, hogy Somló Bódog elméleti fordulatát nem lehet csupán a radikalizmustól való elfordulással magyarázni, bár valószínűleg ez is hozzájárult látásmódjának megváltozásához. Úgy gondolom, nyomatékosabb érv az, hogy a tervezett jogfilozófiai alap- és értéktan számára szilárdabb alapokat biztosított a kantianizmus bármely változata, mint a naturalista színezetű klasszikus pozitívizmus.

Már pozitívista korszakában is vallotta, hogy a jogbölcselet két összefüggő részből áll: a jogi alaptanból, mely fogalomelemző tudomány és lényegében a jog definíciójával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik, valamint az alkalmazott jogbölcseletből, melynek magva a helyes jog elmélete. Az 1906-ban Kolozsváron kiadott *Jogbölcseleti előadásai*ban a tiszta jogbölcseletet még a jogszociológiával azonosítható léttudományként tárgyalta, tehát természetszerűen olyan kauzális tudományként értelmezte, amelynek feltétlenül foglalkoznia kell a jog és a jogi fogalmak konkrét tartalmával és eredetével. A *Juristische Grundlehre*ben a jogi alaptant már olyan léttudományként fogja fel, amely minden konkrét tartalommal foglalkozó jogtudomány előfeltétele, ebben a vonatkozásban apriorisztikus. Ez az apriorisztikus léttudomány olyan fogalmakat dolgoz ki, amelyek nélkül a jog nem gondolható el, s bár normaleíró (nomografikus), normatartalmakat mégsem juttat érvényre, vagyis nem normatív tudomány, hanem bizonyos normafajtákról mond ki érvényes igazságokat. Az alaptan fogalmai ebben az értelemben a prioriak, eredetüket tekintve ennek ellenére a posterioriak. Bár Somló szerint az alaptannak nem kell foglalkoznia a jogi fogalmak eredetével, Hans Kelsennel szemben hangsúlyozza, hogy alapfogalmainkat végző soron a tapasztalatból nyerjük. A jogfilozófusok a szokásjog kidolgozása mellett ezt tartják Somló eredeti és új gondolatának.

A helyes jog elmélete már az inkriminált előadás szövegében és *Jogbölcseleti előadásai*ban is helyet kapott, s ezekben is leszögezte, hogy a jog helyessége vagy helytelensége erkölcsi kérdés. Jelezte, hogy a kérdéskört a neokantiánus Rudolf Stammlertől vette át, de ez az elmélet kiegészítésre szorul. Visszautasította Stammler szubjektívizmusát: azt a törekvését, hogy a jog helyességét és helyeslését a tiszta akaratból vezesse le. Ebben a vonatkozásban nem változtatta meg a véleményét. *A jog értékmérői* című tanulmányában¹¹ is leszögezte, hogy sem „a helyes akarás”, sem pedig „a cselekvés érzelmei” nem pusztán individuálisak, az egyéni helyességi érzelem „csak szelvénye egyfajta szociális értékelésnek, tehát olyan valamire utal, ami már rajta kívül fekszik”.¹²

A pozitívista Somló alapeszméje a következő: „A jogbölcselet igazi feladata annak a módszernek a meghatározása, amellyel a helyesség mértéke megállapítható.”¹³ Ezt ugyanígy fogalmazta meg a tízes években is. Minden elméletre vonatkoztatva vallotta, hogy az üres szó marad, ha az elv gyakorlatilag nem alkalmazható. A jogbölcselet valós problémája a joggyakorlat. De ha a jogászoknak a törvények és szabályok betűjén kívül nincs semmilyen értékmérőjük, akkor legfennebb rutinmunkát végezhetnek, de a nagyobb veszély az, hogy visszajára fordítják a jogpolitikát és az igazságszolgáltatást. A jog céljait és értékmérőit tehát tudatosítani kell. A spontán joggyakorlat tarthatatlanságát második

¹⁰ Ignotus: *A politika mögül*. Nyugat VII(1914). II. k. 2.

¹¹ *A jog értékmérői* tulajdonképpen a berlini jog- és gazdaságbölcseleti kongresszuson tartott előadásának szövege. Magyarul: Huszadik Század XI(1910), 22. k. 1—14.

¹² *I.m.* 11.

¹³ Somló Bódog *Jogbölcseleti előadásai*. I. füzet. Kvár 1906. 106.

periódusában is hangsúlyozta. *A helyes jog elméletéről* című tanulmányában¹⁴ egy szociológiai ankétára hivatkozik. Leírja, hogy a német büntető törvénykönyv tervezetének kidolgozói közül mintegy ötven tudóst megkérdeztek: minek az alapján foglalt állást az ilyen vagy amolyan megoldás mellett? A válaszokból kiderült, hogy ritka kivétel az, aki kialakított álláspontja és az alkalmazott mérték között meg tudta jelölni az összefüggést. A többség vagy nem volt tisztában az alkalmazott szemponttal, vagy helytelenül jelölte meg azt. Somló jogosan kérdezi, hogy ezek után milyen lehet az a törvénykönyv, amelyet laikus módon, öntudat nélkül alkottak a jogászok. Majd átgondolt erkölcsi meggyőződést és indoklást, erkölcsi eszményekhez való igazodást követelt a jogalkotóktól.

Ebből a szempontból tehát a két korszak között nincs különbség. A jog értékmérője az erkölcs, és ezt az értékmérőt a jogalkotókban és a gyakorlati jogászokban egyaránt tudatosítani kell. „Ha kétes esetekben nem is lesz abszolút mértékük — írja *Előadásaiban* —, amelynek segítségével egy intézménynek egy jogszabály helyességét vagy helytelenségét megállapíthatnák, mégis nagy különbség lesz egy olyan társadalom jogalkotása között, amely ezen elvnek helyességétől át van hatva, amely annak becsületes megvalósítására törekszik, meg egy olyan társadalom között, amelyben mit sem számít a milliók szenvedése, amely »a milliók egyért« elvet vallja, amely a parasztot állatnak nézi, a munkás igényeivel nem törődik.»¹⁵ A két korszak között azonban komoly eltérések mutatkoznak a világszemléletben, a „módszer meghatározásában”. A pozitivistá Somló a helyes jog elméletét az evolucionizmushoz idomítja, és kiegészíti a Bentham-féle utilitarizmussal. Mindkettőt — a helyes jog evolucionista és utilitarista felfogását — a leghevesebben utasította vissza a tízes években.¹⁶ Rájött arra, hogy sem a „naturalista, szigorúan kauzális erkölcsstan, sem a „legtöbb ember legnagyobb boldogsága” alapján nem lehet megmagyarázni a helyes jog értelmét és még kevésbé az értékmérő erkölcs lényegét.

A négy tanulmány, amelyben körvonalazódott az érték problémája, mindenekelőtt azt vizsgálja meg, mi *nem* tekinthető a jog értékmérőjének. Ennek során elutasítja mind a naturalista-evolucionista elméleteket, mind Stammler „racionalista szubjektívizmusát”.

Naturalistaként marasztalja el elsősorban a marxizmust, jobban mondvá a történelmi materializmus némely követőjét. Ha a társadalmi törvények vak szükségszerűséget fejtenek ki és objektív jellegük éppúgy tárgyyszerű, mint a természettörvények esetében, akkor az egész rendszerből kimarad maga a cselekvő ember. A történelmi materializmus voltaképpen a naturalizmus alfaja, mivel „a kauzális szükségszerűséget” a társadalmi élet legutolsó zugába is bevezeti. „E felfogás szerint a társadalmi élet természettörvényei mondják meg, hogy miként rendezzük be a társadalmat... A helyes törvényhozás annak az elérésére irányul, aminek természettörvényszerűleg jönnie kell.»¹⁷ Somló szerint nemcsak a végeredmény van ilyenképpen meghatározva, hanem a fejlődés minden egyes láncszeme, „következésképpen ebből a nézőpontból egy szociális küzdelemnek minden pró és minden kontra álláspontját, egy kérdéses fejlődésszak minden törekvését és annak minden akadályát egyaránt természettörvényszerűnek és így egyaránt helyesnek kell tartanunk. Nemcsak a végeredmény szükségszerű, hanem minden egyes lépés is az, amely ehhez a

¹⁴ *A helyes jog elméletéről*. Klny. az EME Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának kiadványaiból. V(1912—13). 4.

¹⁵ *Jogbölcseleti előadásai*. 115.

¹⁶ *A jog értékmérői*. 2.

¹⁷ *I.m.* 3.

végeredményhez vezet. Ha kerülő úton jutunk el hozzá, akkor az elkerülhetetlen út éppen ez a kerülő út volt.”¹⁸

Ebből az álláspontról következik, hogy a történelmi materializmusban a szigorúan szükségszerű értékmérővé válik, és csak az alkalmazkodás lehetőségét hagyja nyitva az emberi cselekvés számára, vagy legfeljebb azt, hogy elő akarja-e segíteni vagy sem az amúgy egyértelmű és feltartóztatlan szükségszerűséget. Csakis ebből adódik számára a helyes vagy helytelen cselekvés lehetősége.

Somló szerint ez az értékprincípium hamis, mert a történelmi materializmus és általában a naturalizmus „nem mondhat nekünk egyebet, mint azt, hogy adott tényeknek micsoda következményei lesznek, sohasem adhatnak utasítást arra nézve, hogy minő következményeket óhajtsunk, minőket nem”¹⁹, Somló ezek után joggal veti fel a kérdést, hogy az a természettörvény-szerű, erkölcsileg közömbös végeredmény, amely teljesen megfosztja az embert az autonóm cselekvéstől, lehet-e értékprincípium.

Ugyanígy nem jöhet számításba értékmérőként a jövő mint a fejlődés célja, mert a minden pozitív határozmányától megfosztott utópikus „jövő” mint célérték üres fogalom. Ebben a vonatkozásban már nemcsak a történelmi materializmust cáfolja, hanem Franz von Liszt lapos evolucionizmusát és van Calker utilitarista „tökéletesedés” elméletét is. Mindkettő azzal az ígérennyel lépett fel, hogy elmélete megteremti a „van” és „legyen”, a „létező” és „létezendő”, a kauzális és értékelő szempont tökéletes szintézisét. Somló szerint is törekednünk kell a szintézisre, ami elvben lehetséges is, de a két szerző ezt sem az elméletben, sem a jogpolitikai gyakorlatban nem érte el, mivel elsősorban mennyiségi szempontokat érvényesített és eljutott a célszerűség rossz fogalmához. Somló egyébként a legközelebbi tévedések egyikének a gyakorlatias célszerűségre való hivatkozást tartja. „Mert hiszen annyi eleve is kétségtelen, mihelyt a jog helyességének kérdését felvetjük, hogy a jog az eszköz viszonyában áll valamely célhoz, és hogy helyessége aszerint határozódik meg, vajon ennek a célnak szempontjából helyes eszköz-e. Amidőn a helyesség mértékét keressük, akkor azonban éppen az a kérdés, hogy mely cél vagy célok eszköze legyen a jog. Erre a kérdésre pedig a célszerűség fogalmában nem találunk feleletet.”²⁰

Liszt felfogásában a helyesség azonos a fejlődéssel, aminek értékmérője a jövendő. A fejlődés „állandó és tipikus irányának” kimutatására az összehasonlító jogtudomány alkalmazását javasolja, mert egy állam vagy egy nemzet fejlődése ebben nem lehet releváns. Somló felhívja a figyelmünket arra, hogy Franz von Liszt az akarattól független fejlődésment oltárán nemcsak a tudatos emberi cselekvést, hanem egy ország sajátos fejlődésének lehetőségét is feláldozza. Márpedig éppen a jog-összehasonlítás mutatja ki, hogy a számos hasonlóság mellett sok a lényeges eltérés, ezeket nem nyilváníthatjuk merő véletleneknek és egyben értékteleneknek. „Nincs azonban semmi kényszerítő okunk rá, hogy valamely állam jogát, ha már a fejlődés irányából akarjuk a jog helyességét megállapítani, ne a saját fejlődésének irányára, hanem más államok fejlődése szerint ítéljük meg csak azért, mert az gyakoribb eset.”²¹ Az összehasonlításoknak az a haszna, hogy valamely törvény előkészítésénél vagy akár jogpolitikai lépéseknél kiderítik az összes felhasználható megoldási lehetőségeket. De „hogyan a megismert különböző lehetőségekből melyiket kell választani, az sem az összehasonlításból magából, sem pedig az eddigi fejlődésből nem következik”²².

¹⁸ *I.m.* Uo.

¹⁹ *A helyes jog elméletéről.* 9.

²⁰ *I.m.* 6.

²¹ *I.m.* 7.

²² *A jog értékmérői.* 5.

A hiba onnan származik, hogy a német jogfilozófusnál „a fejlődés” természettudományos fogalom, de még annak sem egészen megfelelő, mert csupán azt tekintik tipikusnak, ami minden vonatkozásban ismétlődő, statisztikai átlag, tehát ami az egyenes vonalú és egyirányú fejlődésvonalba illeszthető. Ilyen fejlődés pedig a társadalomban nincs. Somló még nagyobb hibának tartja, hogy Liszt és a maga szubjektív-hedonisztikus módján van Calker sem különbözteti meg a fejlődést a haladástól. A fejlődés természettudományos fogalma tartalmazza ugyan az igazságérték alkalmazását, a logikai értéket, ami alkalmas a szigorú kauzalitás feltárására, de amikor a joghelyesség kérdését kutatjuk, akkor társadalmi értékeket kell keresnünk, és ezek semmiképp sem vezethetők le az így felfogott fejlődésből, mert Liszt fogalma nem írja le a haladást.

Könnyű felfedezni, hogy a naturalizmus megsemmisítő bírálatában saját előző felfogását is eldobja, indokolatlanul a fejlődés fogalmát is, ami sok tekintetben terheli új felfogását. Somló gondolkodásának erősségét bizonyítja viszont, hogy nem marad meg csupán a cáfoltnál, hanem pozitív megoldást keres.

A *jog értékmérőiben* ugyancsak Liszt elméletével kapcsolatban leszögezi, hogy a fejlődés fogalmának különböző jelentései vannak: tényszerű természettudományos és a haladó fejlődés értelmében is használhatjuk a fogalmat. Ha a fejlődést haladásként fogjuk fel, akkor már előzetesen értékeltünk, ennek azonban kizárólag tárgyává válik a fejlődés, és nem mércéjévé. Ám az előzetes értékelés is lehet tévedés, ha nem vizsgáljuk meg az értékelő-érték mibenlétét. Ha a jogfilozófus azt kérdezi: „Tehát az alkotmányos állam nem magasabb fejlődésfok-e, mint a nomád pásztortörzs?” — akkor természetesen téves a kérdésfelvetése. A hiba onnan származik, hogy „...előbb a mai kultúránkat (vagy a fejlődésnek valamely másik pontját) a legértékesebbnek tekintjük a többiekhez viszonyítva, s így lesz a fejlődés értéktelen folyamatából vagy annak valamely szelvényéből haladás vagy esetleg visszaesés az ahhoz a ponthoz való viszonyítás szerint, amelyet mint legértékesebbet kiemeltünk.”²³ Csakhogy a tévedés itt sem a fejlődés fogalmából fakad, hanem az alkalmazott érték tisztázatlanságából.

A kauzális és értékelő szempontok szintézisére tehát a fejlődés és a helyes jövő fogalma alkalmatlan. Ám Somló szerint a szintézis nehézségei eloszlanak, ha felismerjük, hogy a két szemléletet — a kauzalist és értékelőt — nem kell szembeállítani, hanem mindkettőt alá kell rendelni az abszolút igazságértéknek.

Somló elutasította Rudolf Stammler álláspontját is. A német gondolkodó feltétlen érdemeként tartotta számon, hogy a helyes jog elméletét bevezette a jogfilozófiába és összekötötte azt erkölcsi kérdésekkel; felfedezte tehát, hogy az egész kérdéskör az erkölcsfilozófiába torkollik. A kérdésfelvetés nagyszerű, de mivel a helyeslést az individuálisan felfogott akarásból származtatta, ezért a helyeslés és az erkölcsi ítélet teljesen önértékűvé vált. Ha viszont az erkölcsi értékelés teljesen individuális és önértékű, akkor egyetlen norma sem lehet általános érvényű, „...nem lehetne elképzelni egyetlenegy erkölcsi normát sem, amelynek tagadására ne volna a norma feltalálóján kívül mindenki másnak teljes joga”.²⁴ Jól látja Somló, hogy ez a helyesség minden mértékének a tagadásához vezetne. Stammler maga is érezte ezt a buktatót, ezért az értékként felfogott, individuális érvényű szubjektív akarat üres képletét tartalommal próbálta telíteni: az érdekellentétben álló elszigetelt egyéneket gondolatban egy sajátos közösségbe, „a szabadon akaró emberek közösségébe” tömöríti, amely szinte feloldhatatlannak látszó tau-

²³ *I.m.* 10.

²⁴ *I.m.* 8.

tológiához vezetett: „A hosszas fejtegetések végén, amelyek az olvasó figyelmét a »szabadon akaró emberek« eszméjére koncentrálják, hirtelenül mai pozitív erkölcsünk egyes alkotórészeit tölti Stammner a »közösség« fogalmába, hogy azután mint tiszta észtermékek ismét levezesse azokat »a szabadon akaró emberek közösségének« ideáljából.” A pusztá *akarata* lehet az értékelés tárgya, de *nem lehet értékmérő*.

A naturalista hibát és a szubjektivista racionalizmust csak úgy haladhatjuk meg Somló szerint, ha az érték fogalmát a helyesség érzelmeire alapozzuk. Tapasztalati tény, hogy az emberek helyesnek és helytelenítének, tehát a helyesség érzése adva van, minden emberben létező lelki tulajdonság. A helyesség érzelmei a legkülönbözőbb területekre vonatkozhatnak. Ezek közül ki kell emelnünk a két alapvető doméniumot: a *gondolkodásbeli* helyesség körét, amely a logikai értékek érvényességének elismeréséhez vezet, és a bizonyos *cselekvésre vonatkozó* helyességek körét, amely az erkölcsi értékek felismeréséhez vezet. Bár az erkölcsi helyesség az előzőnek alárendelt esete, a helyes jogra vonatkozó kutatásoknak ebből kell kiindulniuk. „Mint hogy a jog cselekvési normákból áll, a jog értékelésének mértékei mindig a cselekvés értékelésének mértékei kell hogy legyenek. Egy cselekvési norma helyessége ugyanis nem jelenthet egyebet, mint hogy éppen a helyes cselekvést írja elő. A helyes cselekvés pedig az erkölcsös cselekvés.”²⁵

Azt a kérdést, hogy mi a helyesség érzelmének jelentése, Somló *Az érték problémája* című munkájában válaszolta meg,²⁶ de ebben elsősorban az erkölcsi helyesléssel kapcsolatos mondanivalóját fejtette ki. Az erkölcsi érték nem azonosítható és nem vezethető vissza a vágyra és az akaratra. Bár az etikai értékek akaratra való visszavezetése látszólag nem foglal magába logikai ellentmondást, ha figyelembe vesszük azt a tapasztalatunkat, hogy az erkölcsi érték az egyéni akarat megítélésének mértékétől is szolgál, akkor azonnal beleütközünk a logikai ellentmondásba, mert az akarattal meghatározott értékeléssel mérni az akaratot *contradictio in adjecto* volna. Ha ezt elfogadnánk, az értékelés pusztá látszattá válna. Introspektív szemléletünk tapasztalatai alapján leszögezhetjük, hogy az erkölcsi értékelés, az erkölcsi helyeslés és helytelenítés az akarástól különböző lelki tevékenység. Az lehetséges, hogy genetikailag az akarattól állott elő: akarhatom, hogy jótekingony legyek, akarhatom, hogy minden ember jótekingony legyen, akarhatom, hogy az erkölcsi értékeléseknek megfelelően cselekedjem — de ezeknek az akarásoknak egyike sem értékelés. Még az értékelni akarás sem értékelés, mint ahogy az enni akarás sem evés.

Mi tulajdonképpen az erkölcsi értékelés? Somló szerint erre nagyon nehéz felelni, mert éppúgy meghatározhatatlan, mint az akarat. Ezért csak utalni tudunk rá, hogy megértsük, mire gondolunk, és támaszkodnunk kell azokra az ismeretekre, amelyeket a belső tapasztalatból nyertünk. Ilyenformán „az erkölcsi helyeslés ... lelki életünk egy fundamentális ténye, amelyet nem tudunk más tényre visszavezetni. Az erkölcsi helyeslés úgy az akarástól, mint minden más lelki tevékenységtől megkülönböztethető. Hogy mi ez az erkölcsi helyeslés »voltaképpen«, az megint csak saját tapasztalatunkra való hivatkozással érthető meg. Azt az előttünk ismeretes lelki tevékenységet kell alatta értenünk, amely valamit a pusztá akarással szemben mint *általános érvényűt* állít oda. Az erkölcsi helyeslés elismerése egy általános értéknek, szemben a csak individuális érvényű szubjektív értékkel.”²⁷ Már itt meg kell jegyeznünk, hogy Somló nem feltétlenül, abszolútról beszél az erkölcs vonatkozásában, hanem általános érvényűségről.

²⁵ *L.m.* 10.

²⁶ *Az érték problémája*. Bp. 1911.

²⁷ *L.m.* 10.

Mit jelent az általános érvényűség? Ez a kérdés két gondolatkörhöz vezette el a kolozsvári filozófust: a kanti autonómia és heteronómia kérdéséhez, valamint az objektív és szubjektív jelentéseinek elemzéséhez.

A második kérdéskör már *A jog értékmérőiben* megjelenik. E tanulmányában ugyan hajlik még arra, hogy az általános érvényűt és az abszolútot legalábbis formálisan azonosítsa — amit *Az érték problémájában* erősen korlátozott —, de a két fogalom elemzése sokkal árnyaltabb a korábbi tanulmányban.

Az „objektív” kifejezés nem egyértelmű; használatában két alapvető jelentés körvonalazódik. Az első jelentésében objektív az a tárgyi világ, amelyből hiányzik a szubjektumra való vonatkozás (ma úgy fejezzük ki, hogy a tudatunktól független), és ami a szubjektív közbelépése nélkül is szükségszerűen előáll. Az így felfogott objektív a szubjektívnek teljes ellentéte.

Somló az objektívnek ezt a jelentését kiegészíti. A megközelítés ismeretelméleti, mert a tízes évek elején és később is az ismeretelméletet a filozófia központi területének tartotta. „Ha figyelembe vesszük — írja —, hogy a tárgyról csakis szubjektív funkciók révén tudunk valamit, akkor e szempont folytán az objektív tárgyak éppen szubjektív jelenségekké lesznek. Ebben az értelemben minden értékelés szubjektív, mert hiszen már fogalmilag is mindig valamely tárgynak a szubjektumhoz való viszonyát fejezi ki.”²⁸ De itt már nem akármilyen szubjektumról van szó, nem az individuális kellemességi értékekről és értékelésekről, hanem a szupraindividuálisról, és az objektív második jelentését ennek alapján fogalmazza meg. „Objektívnek nevezük az olyan vonatkozást is, amely minden szubjektumra nézve szükségszerű. Ezzel szemben ezután már csak az egy speciális szubjektumra való vonatkozást nevezük szubjektívnek. Ebben az értelemben az értékelés objektív, mert a feltétlen helyességét, az összes szubjektumokra nézve érvényes teleologikus szükségszerűséget juttatja kifejezésre... Objektívnek nevezük tehát úgy a szubjektumra való vonatkozás hiányát, mint az összes szubjektumra való vonatkozást.”²⁹

A másik kérdéscsoport, amelyhez a helyes jog elmélete elvezette Somlót, az erkölcs autonómiája és heteronómiája, illetve a kettő összefüggése.

A kérdést először a négy tanulmány közül az elsőben, a *Kauzális vagy normatív etika?*³⁰ címűben dolgozta ki, de mindegyikben újra és újra visszatért rá. Ha az előző kérdéskör megoldásai megmutatják Somló ismeretelméleti beállítottságát és finom elemzőképességét, akkor az autonómia—heteronómia összefüggésének vizsgálata a volt szociológus erényeit és a filozófus eredetiségét világítja meg. Az a priori figyelemre méltó értelmezése mellett ezt tartjuk Somló egyik legjelentősebb eredményének, bár az a „tehetétel”, amit a fejlődéselv kiküszöbölése hozott magával, talán e kérdéskörben nyilvánul meg a legerőteljesebben. A társadalmi csoport fogalma annyira elnagyolt Somlónál, hogy majdnem ugyanabba a csapdába esett, mint Stammler, az „erkölcsi érzelmekben megegyezők csoportja” éppúgy gondolati építmény, mint a „szabadon akaró emberek közössége”. A társadalmi érdek csoportalakító és összetartó erejét Somló megkerülte, és a Rónaival való vitájában³¹ csupán arra hivatkozott, hogy ez szociológiai téma, az értéktan teljességgel nélkülözheti.

²⁸ *I.m.* 12—13.

²⁹ *I.m.* 13.

³⁰ *Kauzális vagy normatív etika? = Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára.* Dolgozatok a modern filozófia köréből. Bp. 1910. 125—130.

³¹ A Somló—Rónai vita a helyes jog körül a Huszadik Század 1910—1911. évi 22—23. kötetében található. Rónai elfogultan és nagyon egyoldalú állásponttról támadta meg Somlót, de egy-egy kérdésben megtalálta a sebezhető pontját. A vita végül is Somló elsöprő elméleti fölényét és kiváló érvelési módszerét igazolta.

Az autonómia—heteronómia kettősségét nem ellentmondásként, hanem ikerfogalomként kezeli Somló, így ezt a látszólag elvont erkölcsfilozófiai kérdést meglepő eredményességgel felhasználhatja a joghelyesség fontosságának bizonyításánál. Szembesíti az új tudomány, a szociológia — különösen Lévy-Bruhl — felfogását az újkantiánusok túlzó moralizmusával, és mindkét irányzattal vitatkozva jut el saját megoldásához.

A szociológusok kizárólag kauzális, tényleíró tudományként fogják fel az erkölccsant, melynek feladata, hogy pontosan referáljon az erkölcs eredetéről, mai állapotáról, esetleg várható fejlődésirányáról. Szerintük értékeléssel nem kell foglalkoznia, mert a szabályok megfogalmazása, a helyes vagy helytelen cselekvés előírása nem a tudomány feladata. Legfeljebb tanácsokat adhat az erkölcs befolyásolásának technikájára, minden értékelés nélkül szigorúan a kauzális összefüggésekre támaszkodva. Tényleíró tudományokra Somló szerint is szükségünk van, a társadalomtudománynak is vannak — kell hogy legyenek — olyan ágai, amelyek a szociális jelenségek okait, állapotait és ebből következő fejlődésirányát feltárják. Ám mit ér az egész, ha nem tudjuk meg, milyen tendenciákat óhajtsunk? A szabályokat valóban nem a tudomány fogalmazza meg, nem is feladata, nem is teheti, mert az erkölcsi normák az együttélési tapasztalatok eredményei; felismerések, melyeket a fogalmi gondolkodás több-kevesebb pontossággal rögzít, a szó somlói értelmében objektívál. Természetesen attól, hogy a tudomány leírja a normákat és rendszerezi azokat, nem lesz normatív. De Somló szerint még a legszigorúbb természettudomány is értékkel, mert eredményeit, axiómáit vagy éppen a legempirikusabb megismerő kijelentéseit a logika szabályai szerint építi fel — ami persze szintén nem a logika tudományának „találmánya” —, és az igazságérték alkalmazásával igazként és hamisként, helytelenként és helyesként értékkel. Ebben a formális vonatkozásban minden tudomány kivétel nélkül normatív. De vannak tudományok, amelyek az igazságérték mellett még egy vagy több más természetű értékelést is használnak, különösen akkor, ha tartalmaz igazságokkal dolgoznak. A jog helyeslése vagy helytelenítése például az igazságérték mellett magába foglalja az erkölcsi értékelést is. Az etika tudománya — akár kauzálisként, akár normatívként fogjuk fel — nagyon sok mindent tehet, de erkölcsi szabályokat és meggyőződések nem gyárthat, mert azok már adva vannak, megint az objektívnek abban az értelmében, hogy minden szubjektum számára szükségszerűen érvényesek. A tudomány feltárhatja és tudatosíthatja a szabályokat és szabályrendszereket, pontosíthatja mibenlétüket, természetesen kidolgozhatja a legkülönbélebb terapeutikai eljárásokat, és előírhatja a szabályok helyes használatának feltételeit. Ha ez utóbbit mégsem teszi meg, akkor számíthat rá, hogy feltárt törvényeit nemcsak a társadalmi terapeutikában, hanem kolosszális gattetekre is felhasználhatják. Értékelés és előírás nélkül ugyanis a legfontosabbat nem tudjuk megmondani: milyen célt és célirányt óhajtsunk? És mi a kiválasztott célérték leghelyesebb eszköze? Végül Somló arra a következtetésre jut, hogy az erkölcsszociológia, mint minden tényleíró empirikus tudomány, jellegét tekintve kauzális elméleti rendszer. Az etika viszont csak normatív lehet.

Azt várnánk ezek után, hogy Somló a kantiánusokat dicsérni fogja, de ha lehet, még jobban elmarasztalja őket. Meggyőződése szerint a kortárs kantiánusok egynémelyike kantiánusabb magánál Kantnál. Feltevése szerint sem az akarat, sem a szándék kanti fogalmát nem értették meg, és kiváltképpen elfeledkeztek arról, hogy az erkölcsi autonómiát és szabadságot a gyakorlati ész követelményeivel korlátozta. „A szubjektív jó akarat egymagában e felfogás szerint sem biztosítja az akarás erkölcsösségét. Hozzájárul még az akarat ésszerűségének követelménye. Csak ha általános törvénynek tekinti magát az akarat, válik kategorikus imperatívusszá, az erkölcs parancsává. Általános törvénynek

pedig csak úgy tekintheti magát, ha megfelel a gyakorlati ész helyes működésének. A logikai normára való utalás már a heteronómia jellegével bír az etikai norma szempontjából. A konkrét akarat, amely magát általános törvénynek tekinti, lehet erkölcsstelen, ha ez a felfogás téves.”³²

Még tarthatatlanabb, ha az erkölcsös cselekedetet csak a helyes intencióból vezetik le. Ez még a Kant autonómiáján is túlmegy, mivel még az ész normáihoz sem viszonyít. De ez a túlzó elmélet is végeredményében heteronómiát rejt magában, mert a helyesség fogalma szükségképpen kifelé mutat a szubjektumból. „A helyesség fogalmában benne rejlik az értékelésnek a szubjektívtól való függetlensége, azaz objektivitása, tehát szükség-szerűsége. A helyes akarat tehát semmi egyebet nem jelent, mint a tényleges akarat kongruenciáját egy rajta kívül fekvő normával... már a helyesség fogalma kizárja a tiszta autonómiát, olyannyira, hogy a helyesség nem is jelent voltaképpen egyebet, mint éppen a tiszta autonómia ellentétét, az autonóm akarat egybeesését, kongruenciáját valamivel, ami már nem az. Már a helyesség fogalmával bevezetjük a heteronómiát.”³³

Somló tehát elutasítja az erkölcs teljes autonómiáját, mégpedig két szempontból: először is az erkölcsi szabály — mint látni fogjuk, az értékítélet is — alá van rendelve a logikai igazságértéknek; másodsor azért, mert a szabály, amely megmutatja, mi a helyes és helytelen, nem az egyénben van, túlmutat a szubjektumon.

Somló szerint ez mégsem jelenti azt, hogy az erkölcs fogalmában csak heteronóm elemek vannak. „Ahol valamely szabállyal szemben akármilyen motívumból fakadó pusztá engedelmisséggel van dolgunk, ott még nincsen erkölcsös cselekvés.”³⁴ Tehát az erkölcsnek belső közvetítőkre van szüksége, ami persze nem jelenti azt, hogy az erkölcs egybeesik az autonómiával. A kérdés elméleti megoldása tehát a következő: „...egy cselekedet erkölcsössége mindig egy individuális helyességi érzélem ítélete kell hogy legyen. Minthogy azonban minden ilyen érzélem egyúttal egy arra vonatkozó megegyezésnek is bizonyítéka, ennél fogva az erkölcsi autonómia parancsa minden egyénnel szemben mint kívülről jövő parancs is fellép. Az erkölcsi autonómia sohasem fordulhat elő heteronómia nélkül. Tiszta autonóm erkölcs tehát éppoly kevésbé lehetséges, mint tisztán heteronóm. Az autonóm erkölcsi parancsnak tartalmilag mindig egy pozitív erkölcsi szabállyal kell egybeesnie.”³⁵ Íme az eredeti megoldás, ami erkölcsfilozófiai kiindulópontnak kitűnően megfelel, különösen akkor, ha tudjuk, hogy Somló „megegyezésen” egyáltalán nem konvenciót ért, hanem az egyéni és társadalmi elvárások egybeesését, kongruenciáját. A „megegyezés” nem is esetleges, hanem az erkölcs lényegéhez tartozik, és az okfejtésből kideríthetjük, hogy lényegében az egyéni és társadalmi tartalmak megfeleléséről van szó. Az erkölcs tartalma mindig egy pozitív erkölcsi tartalom, és azt a megállapítást, amit a fenti szövegben láthattunk, vagyis hogy az autonóm erkölcsi parancsnak mindig egy pozitív — tehát általánosan érvényes — erkölcsi szabállyal kell egybeesnie, így egészíti ki Somló: „Az egyéni helyeslés érzelmi ténye egyúttal mindig egy szociális értékelést fejez ki. Az egyéni helyesség érzése csak indexe egy szupraindividuális értékelésnek, amely a feltétlen érvényesség igényével lép fel... Erkölcsös tehát mindaz, ami a cselekvés egy normájának megfelel, amit (a csoporttal egyezőleg) feltétlenül helyesnek érzek... Nincs más erkölcs, mint valamely pozitív morál!”³⁶

³² *Kauzális vagy normatív etika?* 126.

³³ *I.m.* 127.

³⁴ *A jog érték mérője.* 11.

³⁵ *Uo.*

³⁶ *I.m.* 10—11.

Ez még akkor is nagyszerű gondolat, ha a kolozsvári filozófus nem tisztázza a csoport fogalmát, és a norma eredetét a pozitív moráléval együtt a szociológia körébe utalja.

Ha az erkölcs társadalmi képződmény, akkor koronként és társadalmi csoportonként megosztott, Somló szerint ez mégsem vezethet az erkölcs relativista felfogásához. Az erkölcs valóban nem feltétlen, mert a normák tartalma csak bizonyos feltételekhez kötötten jelenhet meg, így a konkrét normák nem jelentenek „abszolút kauzális szükségszerűséget”, de az erkölcs lényege — normativitása — és alapvető funkciója — szabályozó-értékelő működése — mindaz, ami megkülönbözteti más szociális és tudati jelenségtől, maradandó, sőt az akaratlagos cselekedetek körében abszolút. Érvényessége vagy legalábbis „érvényességi igénye” elégséges alapot nyújt arra, hogy a jog helyességének mércéje legyen. Az tény és való, hogy minden csoporton belül a helyes jog értékmérője a csoport pozitív erkölce, ha pedig rangsorolni akarunk a csoporterkölcsök között, lényegében egy pozitív morált értékelünk egy másik pozitív erkölccsel. De ez mit sem változtat azon a tényen, hogy a jog értékmérője az erkölcs, s csak közvetítésével tehetjük tudatossá, hogy valamely jogpolitikai döntés vagy, jogszabály hogyan viszonyul a felsőbb értékpremisszákhöz és értékaxiómákhoz. De sem a pozitív morál tételeihez, sem az erkölcsi vezéreszmékhez, tehát lényegében a mércéhez nem nyúlhatunk, mert „A jog értékelésének mértékeit ... nem a jogbölcselet produkálja racionális úton, hanem azok minden jogbölcselet előtt már érzelmileg adva vannak, s a jogbölcselet is alkalmazhatja azokat.”³⁷

*

A fentiekben tehát láttuk, hogy az erkölcs nem jelent abszolút értéket, csupán általános érvényességre törekszik. Somló szerint az erkölcs tartalma — lévén az a társadalmi tényezők függvénye — nem elégíti ki a feltétlen érvényű érték összes kritériumait. Ezek a jelentéskritériumok Somló szerint a következők: 1. *Mindenki számára érvényes*, „tehát nincsen az azt alkalmazóban rejlő szubjektív feltételekhez kötve, hanem az egyes alkalmazótól függetlenül érvényes”; 2. *Minden lehető dologra érvényes*, „... a feltétlen érték független még az értékelendő dologtól is”; 3. *Minden képzelhető feltétel mellett érvényes*.³⁸

Az erkölcsi érték csupán az első feltételnek tesz eleget, ezért nevezte el Somló — a szó jelentésének második értelmében — *objektív* értéknek az egyéni „kellemességi” értékekkel szemben. Az utóbbiakat nevezi *szubjektív* értékeknek. Somló szerint a szó legáltalánosabb értelmében csak akkor beszélhetünk abszolút értékről, ha a három jelentés együttesen jelen van. Windelbanddal és Rickerttel ellentétben hangsúlyozza, hogy *abszolút érték* csak egy van, mert ha több léteznék, akkor nem lehetnének minden képzelhető feltétel mellett érvényesek. Ez az *egyetlen* abszolút érték: az *igazságérték*. A többi értéknek, így az objektívként felfogott erkölcsinek is, már a fogalmában rejlik, hogy „egy fölötté álló abszolút értéket posztuláljon” és magát ennek alávesse.³⁹ Az erkölcs az igazságérték alárendelt esete.

Az igazságérték logikai sajátossága az, hogy a tagadása ellentmondást tartalmaz, mert az egyedüli érték, amelyet nem lehet tagadni anélkül, hogy el ne ismernők. Az a szkeptikus tétel, hogy „semmi sem igaz”, lényegében az igazságérték elismerése: „*igaz*, hogy semmi sem igaz”. Ha nem ismerjük fel ennek az értéknek feltétlen és mindhárom jelen-

³⁷ *I.m.* 13.

³⁸ *Az érték problémája.* 5.

³⁹ *I.m.* 17.

tésében megnyilvánuló értelmét, akkor Somló szerint az értéktan az ellentmondások kibonthatatlan szövevényévé válik. Az abszolút érték igazságértékként való felfogásával Somló az ismeretelmélet központjába vezet el bennünket, és hogy kétségünk ne támadjon, ki is jelenti: „értékelni és megismerni egy és ugyanaz”, „az abszolút érték és az ismeretelmélet alapproblémája ugyanarra a kérdésre vonatkozik”. Az alapprobléma pedig Kant óta azt jelenti, hogy megállapítjuk azokat a határokat, amelyeken túlmenni nem tudunk. Az érték problémájának tehát lépcsőről lépésre ezekig a határokig kell visszamennie, hogy végül is konstatáljuk, hogy az igazságérték az a végpont, amelyen túlmenni nem lehet.⁴⁰

Ebből az elméleti perspektívából világosan következik, hogy Somló nem fogadhatja el a német axiológusok hármias felosztását. Meggyőződése, hogy Windelbandnál — és az őt követő magyar Böhm Károlynál is — a logikai, erkölcsi és esztétikai értékek megkülönböztetése indokolt, de egymás mellé rendelésük hibás, mert az három végpontot és végcélét feltételez, ami logikai ellentmondáshoz vezet. A formális szempontok mellett azonban felhívja a figyelmünket egy lényeges elemre. A hagyományos filozófia átvette a pszichológiából a lélek hármias felosztását. Az axiológia éppen a hagyományos filozófiák tagadásaként született meg, ezért paradoxálisnak tartja, hogy éppen ezt a pszichologizáló eljárást nem tették kritika tárgyává. Rickert megpróbálta, de neki sem sikerült. Közben Somló észre sem veszi, hogy ő is hagyományos filozófiai megoldásokat érvényesít: az Egy, a mindenek fölött álló, feltétlen Elv parmenidészi-platóni gondolatát. S bár igaza van, hogy az elméleti és gyakorlati pszichológia eredményei nem lehetnek az értékelmélet előfeltételei, sem magyarázó elvei, végül is az értékek sokkal merevebb gondolati rendszerét alkotta meg, mint Windelband. Nem is beszélve arról, hogy az esztétikai értékekkel nincs mit kezdenie. Azt ugyanis még be tudja bizonyítani, hogy az erkölcsi meggyőződés végső soron a megismerés eredménye vagy legalábbis a tapasztalat igazságba foglalt párlata, de az esztétikai értékről ezt nehezen tudná elhitetni. Természetesen megpróbálja ezt is: átvitt értelmű értékelésről beszél, mert ha egy művészi alkotásról azt mondjuk, „jó” vagy „helyes”, akkor az alkotó erkölcsi meggyőződését és olykor maga előtt is rejtett erkölcsi álláspontját értékeljük. Somlónál az esztétikai értékvilág feloldódik az etikumban. Ha még azt is hozzátesszük, hogy az értékelés talaja lehet ugyan egy elemi érzélem, de az erkölcsi értékelés a teljes tudatosság, a felismert erkölcsi érték jegyében jön létre, akkor azt kell mondanunk, hogy Somló számára esztétikai érték nincs is, tehát az értékek egyik legjelentősebb birodalmát kiejtette gondolkodásából, ami a német axiológusoknál és Böhm Károlynál nem történt meg.

Úgy vélem, a kolozsvári gondolkodónak ez a beállítottsága is tudományközpontú gondolkodásából fakad. Amit nem lehet a tökéletes racionalitással, az értelem kategóriáival megmagyarázni, az csak kvázi-filozofálás lehet. Jellemző, ahogy Bergsonról nyilatkozik egyik levelében: „...a művészi nézés filozófusa ő, nem a tudományos, és ezért nem is jó filozófus. Mert míg a művészi nézés a tudományos nézésből kifolyólag helyet találhat, addig a művészből kiindulólag nem. Ezt tehát nem lehet legfelsőbb princípiummá tenni.”⁴¹

Racionalista beállítottságából fakad tartózkodása minden szubjektívizmustól, a racionalitástól eltérő minden megoldástól. Rickertnél, az egyébként „jó”, sőt az axiológu-

⁴⁰ *Im.* 10—11.

⁴¹ Levél Moór Gyulához. Kolozsvár, 1914. február 10. OSzK Kézirattár. Levelestár. A levél stílusán érezni, hogy akkor már Somló kizárólag németül írt: az „alaptanon” németül dolgozott, a *Naplóját* is németül vezette ebben az időben.

sok között általa legnagyobbnak tartott filozófusnál az zavarta, hogy nem az elméleti, hanem a gyakorlati ész állította a filozófia élére, mert — Windelband hatására — mérhetetlenül kitágította az erkölcs központi kategóriájának, a kötelességnek és az ebből származó lelkiismeretességnek a szerepét: „logikai lelkiismeretről” beszél, amely az erkölcsnek csupán egy sajátos alakja, és a kötelességtudat éppoly a priori előfeltétele az igazságértéknek, mint a konkrét, egyedi kötelességeknek. Rickert Windelbandhoz hasonlóan állítja: „Senkivel sem tudnánk logikailag és tudományosan tárgyalni, aki az ész törvényeinek érvényességét tagadná, és senkivel sem tudnók magunkat erkölcsileg megértetni, aki minden kötelességet tagadna.” Somló szerint ez így helyes, de figyelembe kell vennünk még azt a körülményt is, „hogy nem tudnók magunkat erkölcsileg megértetni olyasvalakivel sem, aki az ész törvényeinek érvényét tagadná, míg viszont aki minden kötelességet tagadna, logikailag és tudományosan azért még mindig tárgyalhatnánk.”⁴²

Világos, az igazsági értékelés és vele együtt az ismeretelmélet kerül Somlónál „minden más esetleg elismerendő filozófia elébe”, ebben a korszakában és a következőkben is.⁴³

Ha a megismerés az abszolút érték alkalmazását jelenti, és ebből következően megismerni és értékelni ugyanazt jelenti, akkor érthető, hogy Somló nem fogadhatja el az *ítélet* és *megítélés*, az *egzisztenciális* és *értékelő* ítéletek windelbandi megkülönböztetését sem, mert ez a megkülönböztetés indokolatlan szakadékot teremtene a társadalomtudományok és természettudományok között, nem is beszélve arról, hogy megszakítaná a filozófia—tudomány kölcsönhatását. Ezt elkerülhetjük, ha a windelbandi osztályozás helyett a logikai kijelentések abszolút és nem-abszolút felosztásával élünk.⁴⁴

Minden kijelentés, amely létezését fejez ki, az igazságérték alkalmazása, ám a létezés mindig valaminő individuálissal kapcsolatban állítjuk vagy tagadjuk. A sajátos létezés tartalmi meghatározottságát az ismeretelméletnek mint tovább le nem bonthatóknak el kell fogadnia, vagyis tényként kell elismernie vagy adottnak kell ítélnie. Eddig nem különbözik Somló véleménye a windelbandi felállítástól, sőt minden értéket az „adottság” kategóriájába sorol, más szóval nála az értéknek is ontológiai státusa van: létezik mint szubjektívre vonatkoztatott „tárgy”, amit formális logikai eszközökkel szinte lehetetlen meghatározni. Ilyen meghatározást nem is találunk Somlónál, hanem működésében, az értékelések folyamatában próbálja megragadni az érték minőségi jegyeit. De azt már visszautasítja, hogy az „adott” levezethetetlen és a tartalmi kérdések eredete nem ragadható meg a racionalitás eszközeivel. A konkrét, tartalmas értékek eredetének ténye ugyan kívül esik az axiológiai tudáson, de a formális elv individuálisra való alkalmazása már tartalmi kérdések felé mutat. A formális igazságelv alkalmazása is tartalmi kérdést, konkrét létezését érint, mert bárhogy értékeljünk, egyúttal mindig a létezés igazságát is kifejezzük. Somló három kijelentést — ítéletet — hoz fel példának: „Ez a dolog fehér” — a dolog és a hozzátartozó tulajdonság létezését juttatja kifejezésre; „Ez a dolog (erkölcsi szempontból) jó” — a dolog létezésének konstatálásához még hozzáfűzi az objektív erkölcsi ítéletet; „Ez az étel jóízű” — megállapítja a dolog (az étel) létezését és hozzáfűz egy csupán szubjektíve érvényes, kellemességi állítást. A második és harmadik kijelentés

⁴² *Az érték problémája*. 37.

⁴³ Uo. A harmadik korszakban ugyan Somló a Sollen különböző árnyalatainak elemzésével megpróbálkozott az elméleti és gyakorlati ész szintézisével, de a Sollen-struktúrákat akkor is a feltétlen — a megismerő kijelentés — alá rendelte.

⁴⁴ *I.m.* 20—21.

tehát összetett értékelés: az abszolút igazságérték mellett tartalmaz egy nem-abszolút értékelést, de mindhárom változattal kifejezzük valaminek a létezését. A nem-abszolút nyelvi kifejezésre juttatásával tehát mindig egyúttal egy abszolút értéket is kifejezek. Wundeiband úgynevezett egzisztenciális ítélete csupán egy ítéletet, az abszolút értékítéletet foglalja magába, „értékítélete” az abszolút mellett egy nem-abszolút értékelést is magába foglal. De a kérdés tisztán formális szempontból is megközelíthető: amikor egy logikai forma és levezetés érvényességét vizsgáljuk, akkor is normákat alkalmazunk, tehát végső soron a logika művelője is értékkel.

A két ítélettípus szembeállítását teljesen felesleges Somló szerint, sőt azzal a veszéllyel fenyeget, hogy elszegényíti az ismeretelméletet és az értékstanban felerősíti a racionalizmustól idegen elemeket. Somlónak igaza van: a német axiológiában valóban érvényesülnek irracionalista tendenciák. Ezt Husserl is megállapította és még Somlónál is hevesebben elutasította, de tőlük eltérően ezt nem tartjuk „mindenképpen elvetendőnek”, mert hozzájárult a szubjektum árnyaltabb megértéséhez, sőt a különböző kutatási területek logikai sajátosságainak finom elemzése még a formális tudomány fejlődésére is termékenyítően hatott: újra felhívta a kutatók figyelmét a kontingens igazságok és a modális logikai levezetések jelentőségére. De maradjunk Somló gondolatmeneténél.

Végül is miben látja az erkölcsi érték sajátosságait?

Már láttuk, hogy az erkölcsi helyeslés lelki életünk másra vissza nem vezethető ténye, amelyet meg kell különböztetnünk minden más lelki tevékenységtől, az akarástól is. Ha a nem-abszolút erkölcsi ítéletek konkrét tartalmától eltekintünk, akkor nem marad egyéb, mint az objektíve érvényes értékelés lelki tevékenysége. Ezt összekötve az igazságértékkel — a megismerés végső elvével — nyerjük el az erkölcsi értékelés *formális* elvét.

Ha viszont tartalmi jegyeket keresünk, vissza kell térnünk az akarathoz. Somló újra empirikus tényből indul ki: öntudatunk megfigyeléséből, ami azt mutatja számunkra, hogy az erkölcsi érték és értékelés ugyan nem az akarathoz fakad, de csakis az akarás közvetítésével nyeri el konkrét tartalmát. De Somló még itt is korlátoz. Az erkölcsi helyesség olyan mértéket jelent, amely mindenki számára érvényes (objektív), de azt fogjuk tapasztalni, hogy „az emberi akarás világának” igen korlátozott területe az, amelyben az erkölcsi érték érvényességet követelhet magának. Az a benyomás, hogy ez az érték minden emberi cselekedetre érvényes, csupán látszat. „A cselekedetek csak annyiban felelnek meg ennek az értéknek, vagy állnak vele ellentétben, amennyiben a cselekedet fogalmában az akarati *elhatározás* fogalma már benne rejlik. Ha ettől az akarati elhatározástól eltekintünk, akkor a cselekedetben nem marad semmi, amit még erkölcsösnek vagy erkölcsellenesnek tekinthetnénk.”⁴⁵

Somló tehát újra eljutott a teljes tudatosság fogalmához. Meg is mondja, hogy sem az ösztönösre, sem az úgynevezett szokáserkölcsekre nem alkalmazható az erkölcsi mérték, pedig éppen az utóbbiról volt mondanivalója első korszakában.

Mindent összevetve tehát nem akármilyen akarás, hanem az elhatározó szándékot is magába foglaló akarat tölti meg tartalommal az erkölcsi értékelést.

Ám az így felfogott akarások nem egyforma intenzitásúak. Bár ez mit sem változtat magán az értékelés tényén, tehát bármilyen erősségű az akarás, az erkölcsi értékelés létrejön, de más vonatkozásban az erősség döntő lehet, mert ez befolyásolja a tartalmi értékelés erősségét és minőségét, pozitív vagy negatív jellegét. Somló példái meggyőzőek, lássunk néhányat. Ha az egyik akarás véghezvitelének abbahagyása, intenzitás-

⁴⁵ *I.m.* 15.

csökkenése eszköze egy másik keresztülvitelének vagy megakadályozásának, az mindenféleképpen beleszól az erkölcsösség minőségébe. Az ígélet megtartása kétségtelenül erkölcsi érték, egyenesen erkölcsi kötelesség. De adódhat olyan helyzet, amikor az ígélet megtartása egy gaztettet segíthet elő; ha ezt mégis meg tesszük, akkor nyilvánvalóan nem hivatkozhatunk az ígélet-kötelesség teljesítésére. Más példa: a hazugság minden körülménytől eltekintve erkölcsi helytelenítést von maga után, de erkölcsi helyeslést válthat ki, ha egy olyan akarás *eszköze*, amelynek véghez nem vitele sokkal erősebb helytelenítést vonna maga után. Teszem azt, ha egy jótettet csak ártatlan hazugság árán lehet megvalósítani. Tehát az egymással ellentétben álló és egyaránt pozitíve és negatíve értékelt akarások esetében az intenzitás dönti el, hogyan fogunk cselekedni és értékelni.

Ezek után felteszi a kérdést, hogy vajon a cél szentesíti-e az eszközt. Somló szerint lehetséges olyan cél, amely szentesíti az eszközt. De hogy mi tehető céllá és eszközzé, azt a mérlegelő okosság döntheti el, „a nem egyforma intenzitású akarásokra vonatkozó nem egyforma intenzitású értékelések”.⁴⁶

Az erkölcsileg értékelt akarások tartalmi egymással okozati összefüggésben állnak. Ha az okozati összefüggések felismertek, akkor az eszköz akarása egyben a következmény akarása is, tehát az erkölcsi értékelés az eszköz-akaratot kívül a következmény-akaratot is magába foglalja. Somló szerint ez súlyos felelősséget ró ránk, mert a következménnyel az erkölcs már kilép a belső világból, s ilyenkor már nemcsak az egyéni akarás, hanem a cselekedet másokra való hatása is a megítélés tárgyát képezi.

Az intenzitás és kauzalitás összefonódásának igen jelentős szerepe van a belső értékrendek kialakulásában. Ebben a vonatkozásban Somló indokoltan tartja, hogy megkülönböztessük a közvetett és a közvetlen értékeléseket. A közvetett értékelés úgy jön létre, hogy a közvetlen erkölcsi értékelés az oksági viszonyok segítségével kiterjed olyan akarásokra is, amelyek nem voltak az értékelés tárgyai. De a közvetlenül értékelt akarások is különböző intenzitásúak, így aztán minden lehetséges akarás egy etikai rendszerbe sorolódik. Ennek élén azok az etikai tartalmak állnak, amelyek a legerősebb intenzitású értékelést váltják ki, mint például a kötelesség, lelkiismeret, tehát az erkölcs fő elvei. Az értékelés-intenzitás különbségei és az okozati sorok egy meglehetősen bonyolult tartalmi értékrendszerhez vezetnek el Somló Bódogot. S végül újra kilép az egyéni öntudat köréből, és megállapítja, hogy a tartalmi erkölcsi értékelések társadalmi tényezők függvényei. Azt is leszögezi, hogy társadalmon nem az egyetemes emberiséget értjük, hanem az „értékelő csoportok sokaságát”. Hogy hány ilyen csoport van és hogy milyen azonosságok és eltérések vannak erkölcsi értékeik és értékelésük között, az már nem az értékfilozófia, hanem a szociológia kérdése. Somló nem foglalkozik velük, de kétségtelenül hozzájárult a jog elméletének axiomatikus megalapozásához, ami lehetővé teszi nemcsak a jogásznak, hanem a cselekvő embernek is, hogy rendszerbe foglalja a legkonkrétabb értékeléseket. Természetesen központi kérdés maradt számára a jogász tudatossága és annak a képességnek a kialakítása, hogy a gyakorlati döntéseket — jogszabályok megfogalmazásában és alkalmazásában — mindig értékpremisszákhöz viszonyítsa. Filozófusként is, tanárként is ez a cél vezette.

Balázs Lajos

A halál előjeleivel kapcsolatos hiedelmek Csíkszentdomokoson *

Akár szűkebb, akár tágabb értelemben vesszük számba az emberi élet főbb állomásaihoz fűződő szertartásos szokásokat, a temetkezés az utolsó helyre kerül.

A csíkszentdomokosi lakodalmi monográfiánk¹ szertartásait, szokásmozzanatait, Arnold van Gennep ritusmodellje szerinti² csoportosításait a temetkezés szokáskörének leírása során is követni óhajtjuk, mivel az átmeneti szokások tagolódására továbbra is alkalmasnak találjuk, azzal a megjegyzéssel, hogy az átmenetek határvonalait talán rugalmasabban értelmezzük. A házassági, temetkezési szokásokban egyaránt érvényesülő stádiumokat Dömötör Tekla magyar szóhasználatára szerint három fő rész köré csoportosíthatjuk: „Az első fázisban történik a régebbi állapotból való kilépés, ezt követi egy átmeneti állapot, amelyben az egyén mintegy a két állapot között lebeg, míg a harmadik stádium az új állapotba való befogadást fejezi ki.”³

A. van Gennep az átmeneti ritusokat kívülről megjelenő segéderőknek tartotta; nélkülük az egyén nem lenne képes a helyzetváltozások végrehajtására. Ennek értelmében — írja Fejős — szokták az átmeneti szokásokat olyan hídfőként értelmezni, amelynek az a rendeltetése, hogy elvezessék az embert egyik életkori szokásból a másikba.⁴

* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1992. évi honismereti-helytörténeti pályázatán II. díjat nyert pályamunka.

¹ *Nunta secuiască din Sîndomonic*. Kézirat, 200 lap terjedelmű doktori értekezés 1976-ban. *Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson* című, 600 lap terjedelmű monográfiám 1984-től vár kiadásra. A téma köréből eddig megjelent dolgozataim: *Próbálkozás a székely és a román lakodalmi szokások összehasonlító vizsgálatára*. Művelődés (a továbbiakban: M) XXVIII(1975). 4. sz. 26—27. *A csíkszentdomokosi lakodalmi percc*. Népművelési Dolgozatok (a továbbiakban: ND) 1976. 142—146. *Párválasztás régen és ma Csíkszentdomokoson*. M. XXX(1977). 4. sz. 32—34. *Ágsírató*. Uo. XXXI(1978). 8. sz. 24—25. *Adatok a csíkszentdomokosi lakodalom egykori hiedelemvilágához*. Acta Hargitensia (a továbbiakban: AH) 1980. 245—254. *Párválasztás Csíkszentdomokoson*. ND. 1981. 129—137. *A párválasztás kritériumrendszere Csíkszentdomokoson*. Korunk Évkönyv 1982. 147—160. *Lakodalmi ujjogtatások*. M. XXXV(1982). 5. sz. 36—37. „Tényleg férjhez mentem egy Lajos nevűhöz...” *A hiedelemtől a szórakozásig*. A Hét (a továbbiakban: H) XIII. (1982). 8. sz. Egyén és közösség viszonya a lakodalomban = *Lakodalom*. Debrecen 1983. 207—220. *A csíkszentdomokosi lakodalom szereplői*. M. XXXVI(1983). 5. sz. 29—31; 6. sz. 33—34; 7. sz. 34—35; 10. sz. 34—36. „Én vagyok a gyöngyvirág, kell nekem a rózsza.” *Csíkszentdomokosi párosító játékok*. Tett (a továbbiakban: T) 1983. 1—2. sz. 27—29. *Mit ér meg egy menyasszony? Csíkszentdomokosi lakodalmi találós kérdések*. Hargita Kalendárium (a továbbiakban: HK) 1983. 152—154. *Új falu — új szokások* (a megjelentetés lehetősége végett a szerkesztőségtől adott cím, eredetileg: *Lakodalom nélküli házasság. Egy szokás szankciórendszere*) Korunk (a továbbiakban: K) XLIII(1984). 763—767. *A gyászruha mint rituális kellék a csíkszentdomokosi lakodalomban*. T. 1984. 2—3. sz. 27—34. *Az irogatás és perefernumvitel egykori szokása Csíkszentdomokoson*. HK. 1984. 142—145. *A lakodalom mindenese*. T. 1984. 1. sz. 38—40. *A lakodalom hangjai*. Uo. 1986. 3. sz. 29—32. *Színpadra vitt népszokások = Néphagyományok új környezetben*. Tanulmányok a folklórizmus köréből. Buk. 1987. 147—161. *Levél Székely Jánosnak bábakalács-“ügyben”*. H. XVIII(1987). 36. sz. *A fenyő — dísz és jelkép*. T. 1987. 1. sz. 56—58. *Házassági körzetek*. Uo. 2. sz. 54—59. *A hozomány*. Uo. 1988. 1. sz. 20—23. *Szépség — párválasztás*. Uo. 3. sz. 30—31. „Ért búza vagyok” Uo. 1989. 4. sz. 30—35. *Bíró Zoltánnal: Két szerep — egy személy*. M. XXXIX(1990). 9. sz. 35—45. *A gyermek a csíkszentdomokosi lakodalomban* = *A Duna menti népek hagyományos műveltsége*. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Bp. 1991. 489—497. *A ház szerepe a lakodalomban*. M. XL(1991). 2—3. sz. 51—53. *A csíkszentdomokosi lakodalom hiedelem-hálózatának vázlata*. Uo. 7—8. sz. 31—32. *Rituális tárgycsere a csíkszentdomokosi lakodalomban*. Honismeret XX(1992). 4. sz. 47—50.

² Gennep, Arnold van: *Les rites de passage*. Étude systématique des rites. Paris 1909.

³ Dömötör Tekla: *Az emberi élet fordulóihoz fűződő népszokások = Magyar népszokások*. Bp. 1972. 48.

⁴ Fejős Zoltán: *Az átmeneti ritusok*. Ethnographia. XC(1979). 412.

Az átmeneti szokások mechanizmusait, lépésről lépésre történő előhaladásukat a hiedelemrendszerek óriási hálózata veszi körül. Maga az egyén is olykor, éppen mert ezek az események rá irányulnak, kiemelkedő szerepet játszik a hiedelmek és tilalmak rendszerében, más szóval „rendkívüli állapotba jut az egyén, mielőtt a közösségben betöltött új státusát elnyerné; halotti rítusok esetén, mielőtt végleg megszűnnék a közösség tagja lenni és a »halottak közösségébe lépne«”.⁵

Az átmeneti szokások, esetünkben e temetési szokások teljes vonulatából, bármennyire is összegyűjtöttük a csíkszentdomokosi szokásanyag jelentős anyagát, ezúttal csak az elválasztó (prelimináris) rítusok egyikével próbálkozunk foglalkozni. Örömmel tesszük ezt, hisz a hazai magyarság viszonylatában néhány, a Kriza János Társaság 1992. májusi vándorgyűlésén elhangzott előadáson kívül nyomtatott tanulmányról, könyvről, az erdélyi temetkezési szokásokról, a halálszemléletről alig tudunk⁶, mivel annyira tiltott kutatási terület volt, akárcsak a tőle elválaszthatatlan vallási néprajz. Nem véletlen, hogy a halál problematikáját Bálint Sándor, Kardos László és mások a vallásos néprajz tárgykörébe is besorolták.⁷

A halál előjelei ugyan nem tartoznak szorosan a temetés szokáskörébe (talán, ha nagyon szigorúan értelmezzük A. van Gennep modelljét, még oda sem sorolhatók be, annál is inkább, mert az idő függvényében távoli és közeli jelentkezései lehetnek), mégis szükségesnek tartjuk velük foglalkozni, hisz szerves részei a halál körül kialakult sajátos kultúrkörnek, vagy ahogy Kunt Ernő fogalmaz, részei a magyar parasztság halálképének.⁸

Távlati célunk Csíkszentdomokos paraszttársadalmának a mulandósághoz, halálhoz, túlvilági léthez való viszonyát vizsgálni, az élet és halál, az élő és holt közötti viszonyt értelmezni. Ez indokolja, hogy kutatási tervünk és munkánk (újra a lakodalmi szokások gyűjtési gyakorlatára kényszerülünk hivatkozni) jóval túlnő a temetés szokáskörén: két ellentétes irányban halad, ha a temetést valahol egy hosszú eseménysorban középen álló szokásnak tekintjük. Tudnunk kell, mi történik az emberi lélekben, tudatban, a közösségi viszonyrendszerben a halál beállta előtt, és azt is, hogy mi történik utána; dramaturgiai szóhasználattal élve, célunk végigkövetni a halál miatt bekövetkezett közösségi egyensúlybomlás előzményeit, a végkifejletet és a feszültség feloldásának rövidebb-hosszabb folyamatát.

Kunt Ernő is figyelmeztet, hogy „a halálra vonatkozó ismeretek ne szűküljenek le pusztán csak a haláleset körüli tennivalók körére, hanem az egész kultúrát behálózzák, illetve az emberi élet valamennyi vetületének kulturális megfogalmazásában vonatkozási alapul szolgáljanak”.⁹

A halál előjelei szerintünk több szempontból is értelmezhetők. Az első szempontot az átmeneti szokások társadalmi lényegéből adódóan a bizonytalanság távlata és az ebből születő társadalmi kíváncsiság táplálja. Az emberi kíváncsiság — megtudni, mit hoz a jövő — különösen felfokozódik akkor, amikor az egyén vagy a közösség sorsa — többnyire belátható időn belül — minőségi fordulat, változás elé tekint. Mint láttuk, a születés, házasság, temetés szokásait A. van Gennep óta átmeneti szokásnak nevezzük, mert a három esetben lényegesen megváltozik az egyén társadalmi státusa.

⁵ Pócs Éva: *Élet és halál — Magyar néprajz* VII. Bp. 1990. 628.

⁶ K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kvár 1944. Nagy Olga: *A halál az élet rendjében*. K. XLI(1982). 342—349. Nagy Ödön: *Az egyház szerepe halottas szokásaink alakításában = Népi vallásosság a Kárpát-medencében*. Veszprém 1991. 179—184.

⁷ Vö. *Előmunkálatok a Magyarországi Néprajzhoz* 10. Bp. 1982. 1.

⁸ Kunt Ernő: *Az utolsó átváltozás*. A magyar parasztság halálképe. Bp. 1987. 10—109.

⁹ Kunt Ernő: *i.m.* 39.

Mikor és milyenre? — ezek a kérdések egyértelműen foglalkoztatják az egyént és hozzátartozókat minden életforduló bekövetkezése előtt.

Ki lesz a jövődöbéli, hogyan fognak élni? Milyen lesz az újszülött; legalább a neme? Ezt már a lakodalom során próbálják sok jeltől megjósolni. A házaseset sok kérdését, vonatkozását tudni akaró pártudakoló (ún. szerelmi) jóslás több mint száz változatát gyűjtöttük össze Csíkszentdomokoson. Ki, mikor, hogyan hal meg? — számtalanszor fogalmazódik meg az életnek főleg a veszélyeztetettebb időszakában. Más szóval az átmeneti szokások magukban hordják az átmenet izalmait, az ismeretlen jövő feszültségeit, a félelmet és a kíváncsiságot.

A második szempont az előbbinek inkább származéka, a halál, az elmúlás gondolatával való egyéni vagy egészen kisközösségi (családi, házastársi) pszichés jellegű foglalkozás. Nagy Ödön bizonyára lelkeszi tapasztalata alapján mondja, hogy „a halált nem lehet megszokni. Ma is és minden időben érvényes a halálfélelem...”¹⁰ A felgyűjtött élettörténetek, illetve haláltörténetek ezt a jelenséget is igazolják.

A halál előjelei azért is jelentkezhetnek, mert magát az elmúlást folyton ébren tartja a keresztény ember egész hitvilága, mindennapi lelki, erkölcsi élete, hisz éjszakai pihenőágyát is „földi koporsó”-nak tartja. Ez utóbbi két helyzet — a pszichikai és a vallásos — nyilván szorosan összefügg. A különbség köztük a hangsúlyok arányában, és mint adatközlőim vallomásaiból kikövetkeztettem, az egyén érzékenységi fokában található. Más szóval a halálhoz és az elmúláshoz való viszony minden közösség kultúrájának szerves része. Szerintünk kultúra kérdése az, ahogyan a halálra készülnek; ahogyan fogadják, kezelik a halál eseményeit; ahogyan felvigyáznak a haldokló lelki gondozására; ahogyan a halál és temetés tárgyi-személyi környezetét előkészítik; ahogyan lelkileg megélik az eseményt; ahogyan a végtisztességet megadják az örökre távozonak.

Mivel az elhalálozás és temetkezés folklórisztikus kultúrképének csak egy — kezdő — jelenségét tárgyaljuk, nem térhetünk ki a falu részletesebb ismertetésére, hagyományörző vonatkozásaira, ami a jelenség monografikus leírása esetén elmulaszthatatlan követelmény. Kutatási módszerünkről is csupán annyit, hogy a már korábban kialakult gyakorlatunkhoz és elvünkhöz híven, amely szerint népi kultúránk egy területéről sem lehet nemzeti szintézist készíteni kimerítő helyi monográfiák nélkül, csak az innen-onnan történő adat „felcsippentése” alapján, Csíkszentdomokoson 1990-től végzünk folyton visszatérő gyűjtést. Faragó József értelme, amely szerint a korszerű folklórkutatás „csakis a határtalan gyűjtés elmélete és gyakorlata alapján remélhető”¹¹ — számunkra vezérelv ma is. Ennélfogva terepmunkánk két fő irányban bontakozik ki: először is a legapróbb részletekig elmenő kérdezés, beszélgetés irányában, elsősorban a szokásokat gyakorló középkorú adatközlőkkel, aztán az idősebbekkel és a fiatalokkal. Ez utóbbi két korszak tudásának folklórisztikai megítélése, tapasztalataink szerint, téves. Túl sokat várnai: az előbbtől (ez a folklórkutatás szemléletére is visszajelez, ti. arra, hogy a folklóralkotásokat a múlt relikviájának tekintik csupán); és túl bizalmatlanok ez utóbbiakkal szemben. A népi kultúrában — ha nem is gondolhatunk minden területére — vannak szerintünk érdekelték és kevésbé érdekelték. Ez az ítéletünk az emberi élet fordulóihoz kötődő szokásokra mindenképpen érvényes, mivel ezek közösségszabályozó szokások. Mind a születés, mind a házasság, mind a temetkezés lefolyásának az idősebbek (úgy 70-től fölfele) inkább csak passzív szemlélői, tudásuk egyre hézagosabb; a 30 évet meghaladóké

¹⁰ Nagy Ödön: *i.m.* 180.

¹¹ Faragó József: *A folklórgyűjtés mennyiségi és minőségi határai*. K. XXXVIII(1979). 923.

viszont egyre gyarapodó, mert a szokásvezetésbe, -vitelbe való belenevelődés, a gyakorlás kényszere számukra folytonos kihívást jelent. A kultúra váltásának és továbbvitelének eme társadalmi jelenségéről, amely nem intézményesített, de mégis vannak tökéletesen működő mechanizmusai, a lakodalomról és párválasztásról közölt tanulmányaimban többször is szóltam.

Kutatási módszerünk másik iránya magán a szokáson, a temetésen való közvetlen, személyes megjelenés (pl. újsághirdetés alapján), az ottani megfigyelés, jegyzetelés, hangfelvétel, fényképezés (15 év alatt 25 lakodalomban vettem részt), valamint a folklórisztika határtudományainak (szociológia, lélektan, sőt az orvostudomány) eredményeinek felhasználása.

Ezek előrebocsátása után időszerű megfogalmazni: szoros értelemben mit értünk „a halál előjelei” fogalom alatt?

A haláljósítás, a halál előjelei természetesen a népi hiedelemvilág szerves részei. „Nem testi tünetekről, szimptomákról van itt szó” — állapítja meg Kunt Ernő,¹² bár annyival kiegészítjük, hogy nem is egészen függetlenek ezektől, mivel bizonyos előjelek, jósítások a véget elővetítő kóros tünetek és elváltozások előhaladásával felfokozódnak. A *Magyar néprajzi lexikon* szerint „az emberi élet hosszúságát vagy a halál bekövetkeztét jelző előjelek”.

Jung Károly felveti a haláljósító jelek, cselekmények, események, álmok tipologizálásának kidolgozását¹³ a jugoszláviai magyarság hagyományvilágának összefüggésében, de nyilatkozata szerint nem vállalkozik az ötlet megvalósítására. Ennek ellenére felvázol „egy lehetséges rendszert”, melynek alapján időhöz és eseményekhez fűződő jelenségek vagy éppen ezektől független álmok és jelenségek képezik. Kunt Ernő viszont a halált közvetlenül megelőző, majd kísérő, illetve azt követő jelek rendszeréről beszél,¹⁴ az emberi kor függvényében viszont mindketten már az újszülöttre vonatkozó haláljósító jelekből indulnak ki. A *Magyar néprajzi lexikon* is nagyjából ezt a képletet követi, és szemelvényesen számba veszi azokat az alkalmakat, jelenségeket, amelyek a halál bekövetkeztét jelzik.

Csikszentdomokosi tapasztalatunk, amely a párválasztás és a lakodalom, illetve a temetés szokásvilágával kapcsolatos óriási arányú hiedelemanyag rendszerezése alapján alakult ki, úgy véljük, hogy a halál, az elmúlás gondolata nagyobb nyomatékkal a párválasztás alkalmával fogalmazódik meg, a lakodalom szokásmozzanatainak több pontján jelen van, és végigkíséri az élet minden jelentős eseményét. Éppen ezért a továbbiakban a halál előjeleinek számbavételét a már említett eseményekkel kezdjük, viszont tipologizáló szempontként az előjel megnyilvánulási formáját tartjuk fontosabbnak, mindvégig élettörténetekkel illusztrálva, ahol erre lehetőség van. Így részben kerüljük a Jung és mások által alkalmazott szentenciózus ízű sztereotíp jelenségek felsorolását, mivel úgy gondoljuk, hogy a tárgykörhöz tartozó hiedelemjelenségek és maga a kultúrkép úgy nyernek mélységet, ha az értelmezés magából a rendszerből fakad; ha olyan magyarázza meg, aki egy-egy eseményt közvetve vagy közvetlenül átélt. Közlésünk és szemléletünk szerény értékét abban látjuk, hogy az egész magyarlakta területről jelzett, tehát általános érvényű

¹² Kunt Ernő: *i.m.* 103.

¹³ Jung Károly: *Halál és temetés. Az emberélet fordulói.* Szabadka 1978. 119. és *Haláljósítás és a halál előjelei a jugoszláviai magyarság hagyományvilágában.* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Bp. 1982. 224.

¹⁴ Kunt Ernő: *i.m.* 103.

haláljelző jelenségek változatait Csíkszentdomokoson megrázó élettörténetekben, elmúlástörténetekben fedeztük fel.

A pártudakoló jóslások, amelyeknek alkalmi ugyancsak mintegy nyolcvanlapnyi kéziratra rúgnak, két tematikus csoportja arra keres választ, hogy milyen lesz a menyasszony, vőlegény házaselete, illetve, hogy „koszorús vagy botlott menyasszony lesz-e a jövődöbeli”.¹⁵

Bár a kérdések céliránya az „élő élet”-re vonatkozik, az alábbi jóslási variánsokban jelentkezik a halál esélye, lehetősége is.

„Este egy pohárba a tojás sárgáját fehérje nélkül beléteszik, s akkor merített patakvizet öntenek reá. Reggel, amikor a nap kisüt, a nappal szembe fordítsák. Ha feljő s reatpad a pohár falára, akkor annak a leánynak vagy legénynek nyomorult lesz a házaselete, *vagy meg fog halni?*” (11. sz. adatközlő).

„Mikor az esztendő végződik s harangoznak, a harangszó alatt egy pohárba akkor merített patakvizet töltenek. Veszünk egy tojást, a kezünkkel eltörjük és beléeresszük a pohárba úgy, hogy ne menjen szét a sárgája. Reggel, amikor a nap feljött, nézzük meg a napnál, és akkor kitűnik, hogy a leány koszorúsan menyen-e férjhez vagy elszóktetik. Ha tojásnak a sárgája lemenyen a fenekire, s a fehérje reáhurkolódik, akkor a leány nem megy koszorúsan férjhez, vagy abban az esztendőben meg is halhat. Ha a tojás fehérje a víz tetejére felgyöngyözik, akkor a leány koszorúsan menyen férjhez” (12).

„Szent András estéjén akkor merített patakvízbe beléütik a tojást, vigyázva arra, hogy a sárgája ne menjen szét. Reggel megnézik, és ha a sárgáját béburkolta a fehérje, akkor a leány nem koszorúsan menyen férjhez, vagy *abban az évben meghal*. Ha a tojás sárgája feljő a fehérje tetejére, akkor a leány koszorúsan menyen férjhez és boldog lesz az élete” (8).

Arra is találtam példát, hogy a jóslás beteljesedett: „Patakvízbe tojást üttek. Édesanyámnak koporsó jött fel, s *az anyja meg is halt*. Így ő nem mehetett férjhez abban az évben” (24).

Az előrejelzések a lakodalom hiedelemvilágának rendkívül jelentős részét képezik. A szorongás, a bizonytalanság táptalaja a babonás reflexeknek; fokozzák az érzékenységet minden iránt, ami a fő eseménnyel egy időben, többnyire véletlenszerűen történik.

Tulajdonképpen előjelekről van szó — a folklorisztika így nevezi —, és a jóslásnak abba a kategóriájába sorolják, hogy az ember bizonyos jelenségeket, cselekményeket valamilyen más esemény bekövetkezésének jeleként értelmez.¹⁶ „Ezekből hiányzik a tudatos emberi előkészítés, és csak a spontán előkészítésre támaszkodnak.”¹⁷

A jelenséget a feltételes reflex mechanizmusának modellje szerint is értelmezhetjük: azonos jelek (előjelek) majdnem mindig azonos vagy hasonló szellemi, lelki reflexeket váltanak ki, s ezek legtöbbször sztereotíp ítéletek, előrejelzések formájában fogalmazódnak meg. Analógiánkat látszik igazolni, hogy bizonyos előjelek a szokássorozat más és más mozzanataiban jelentkezhetnek, de mindig azonos/hasonló értelmezéseket, érzelmeket, „reflexeket” váltanak ki. Ez a megállapításunk, úgy tűnik, érvényes a szorosabb értelemben vett halálelőjelek értelmezésére is.

A lakodalom során megfogalmazódó előrejelzések, jóslások természetesen az új pár „milyenségi” jövőjére utalnak, ennél fogva pozitív és negatív tartalmú típusokba soroltuk

¹⁵ Csíkszentdomokoson elméletileg ez azt jelenti, hogy szűzen megy-e férjhez a menyasszony vagy nem; gyakorlatilag pedig azt, hogy terhes-e vagy sem.

¹⁶ *Magyar néprajzi lexikon* I. Bp. 1977. *előjel* címszó.

¹⁷ Ua. II. Bp. 1979. *halál előjelei* címszó.

be; ebből nyilván az következik, hogy a halál távlati esélyére is utaló előrejelzések ez utóbbi típusból kerülnek ki.

„Perefernum vitelkor ha valami leesett, az ágy kikapcsolódott, az nem volt szerencsés. Erre sok eset van. Ott van a Hidas Jóska esete is. A menyasszony ágya szétesett, pont a néptanács előtt, és mi mondtuk, hogy térjünk vissza, mert nem lesz jó belőle. Egy év se telt el, s Jóskát *meg es ütték*” (17).

„Halottas menettel találkozni: az rosszat jelent, szomorúságot, szerencsétlen házasságot. *Valamelyik özvegyen marad*” (3).

„Halottas menettel nem jó találkozni. Nem szerencsés, ha halott van a szomszédságba vagy rokonságba. Egy pár olyan volt, itt nem messze, s az ember három éve nem tud felkelni. Megjósolták még akkor. Egyesek azt mondták: »Oh, nem kell mindenre adni!«, de ugye hogy nem szerencsés. Vót igaz benne. *Úgy kell meghaljon*” (19).

„Halottas menettel se jó találkozni. S mikor halott van közel a szomszédba, az se. Úgy ötödik-hatodik házig, legalább tízig ha halott van, a má nem jó. Jobb elhagyni a lakodalmat, ha szomszédba közel halott van. A halottat el kell temetni, ha meghalt, de a lakodalmat el lehet hagyni. Most is félnek ettől” (15).

„Több pár esküvője sem szerencsés. Mer az áldás megoszlik. Ha az esküvő párok idegenek, nincs benne semmi. De ha testvérek, egy családból valók, a szülők egyszerre rendezik két-három gyermekiket, bizony mondják, hogy nem szerencsés, mivel meg is történt. Hármás lakodalom volt: két leány s egy fiú. S nemsokára a fiú a *bányába meg is halt*. Azután is elmondták sokszor a népek, hogy mégiscsak volt valami benne, hogy három testvér együtt esküdt, s nem szerencsés. Régebb is tartották ezt, máma is be van teljesülve” (25).

„A koszorú a menyasszony fejéről ha megcsúszik vagy leesik, vagy válást, vagy *valamelyiknek a halálát* jelenti” (16).

„Ha a vőlegény leejti a gyűrűt, *a felesége meghal*” (16).

„Ha a gyertya feldől, *az egyik meghal*” (7).

„Koszorú, slájer ha meggyúl: szerencsétlenség, *halál lehet belőle*”. (2).

„Egyszer egy helyen a ruhagyertyák égtek, amikor a menyasszony köszöntött bé az új házba. A gyertyákat a két leányka fogta az ajtónál. Amikor lépett bé a menyasszony, a leánykák is léptek bé utána. Erősen sokan voltak ott. A gyertya lángja belékapott a fátyolba, a haja es eszeégett a menyasszonynak. Alig tudtak rajtakapni. »Nem, nem, nem lesz jó. Ez nem lesz jó! Kuttya gyilkos teremtette!« — mondtuk, hogy hát ne, a leányka ejtette el a gyertyát véletlenül, de »nem, nem, nem! Nem lesz jó!« — csak mondták. S esztendő múlva, két karácsony közt *az urát a fa megülte*. Ugye, leégett volt a fátyla s a haja” (6).

A halál tulajdonképpeni előjeleinek tipologizálásában a már jelzett történések sorrendje (születés, házasság), illetőleg az elmúlás eseményeihez viszonyított idő nem igazít el egyértelműen. Megállapításunkban elsősorban egyik adatközlőnk volt segítségünkre; szemléletét vagy magyarázatát elfogadni kötelességünk, hisz folklórkutatási hivatásunknak mondunk ellen, ha folyton azt magyarázzuk bele a jelenségekbe, ami nincs, vagy amit szubjektíve elvárunk.

„Semmi sem jelzi az időt — mondja Nagy Lajosné Ferencz Rozália —, hogy ki mikor hal meg. Azt nem, az időt nem. Mert úgy tanította az Úrjézus, hogy sem az időt, sem a napot, sem az órát nem tudhassa senki. A halál pillanatát s óráját. Hogy közeledik, azt biztosan jelzi. Azért kell örökké készen legyünk. Imádkozni kell s dolgozni. Semmi különös nem kell ahhoz. Az Úrjézus ezt a kettőt parancsolta. Én 83 éves vagyok, de min-

dennap imádkozom, s valamit örökké dolgozok. Este bár ennyit mindenki mondjon el: Jóistenem, hálám legyen a mái napért, s öröj meg a setét éjszakának es idején minden különös bajtól. Ez elég a Jóistennek. Met akkor hiszi a Jóistent. Reggel, amikor felkel az ember, vessen keresztet magára, s mondja: édes Jóistenem, segíts meg a mái napra! Ennél több nem kell. A hitünköt evvel megvallottuk” (20).

A fentiek után a halál előjelrendszerének felvázolására a jel megnyilvánulási formáját választom vezérelvemmé, viszont sietek megjegyezni, hogy teljesen egyértelmű megnyilvánulási formát ritkán találni, tekintettel az élet- és halálhelyzetek nagy változatosságára, az emberi személyiség érzékenységi fokának nagy különbözőségeire. Mindezek ellenére joggal beszélhetünk egy sajátos haláljelző kultúrképről.

I. Aki megérzi és akinek megjósolják a halálát

„Hallottam olyanról, hogy mondta, én úgy érzem, meghalok. Úgy készüljete, hogy én most meghalok. Valahogy a gyengeségiből érezte? Nem tudom! Beteg nem volt!” (10)

„Amikor édesapám meghalt, má szolgáltam egy üzletbe, itt a másik utcába. Szombaton a testvérem odajött, mézárosok es voltak ott, ahol laktam, disznóhóagért, hogy jeget tegyenek belé, met azt mondták, attól gyógyul meg. Ez volt pénteken, s vasárnap hazakéreztem, hogy nézzem meg édesapámat. S mondom, mit csinál édesapa? Azt mondja: »Én fiam, hanemegyek, mind itt hagylak sorra.« Mi kilencen voltunk testvérek. Ez volt vasárnap, s hétfőn má meghalt.

Mondtam neki, hogy ó, nem hal meg, édesapa! »Nem, fiam — azt mondta —, nyugodjatok belé, látom én, hogy meg kell haljak.« Ő ezt megérezte” (5).

„Meg lehet érezni. Amikor má közeledik a halál, akkor olyan furcsa lesz az ember, olyan ragaszkodó az emberhez: úgy kéri az imát. Ebből má aztán tudjuk, hogy ő érzi, hogy hal meg. S azért ragaszkodik. Kéri a hozzátartozókat is, hogy híjjanak ide valakiket, hogy imádkozjanak. Ebbe nyilvánul meg ez a ragaszkodás, s az, hogy készül” (20).

„Jött ide egy öreg szomszéd néni, Rózsi néni. Egy bánatos szívű öregasszony, s azt mondja neki Márton, itt lakott a szomszédba: »Maga elkészült-e, Rózsi? Met én elkészültem.« Azt mondja az öregasszony: »Menjen el, Márton, hát maga még tölem fiatal!« »Mindegy, de én má elkészültem!« Akkor hanyat vágódott, úgy a szeme elfehéredett, s csak annyit mondott: »Reám ne haragudjatok»” (22).

„Az uram tíz évig volt beteg, s egyszer azt mondta: »Meghalok.« Persze hogy meg, hát én es meghalok, jó, hogy nem maradsz meg. Mindenki meghal — én ezt válaszoltam neki. De ő azt mondta, nemsokára meg fog halni. Erezte, hogy közelebbről meg fog halni. S úgy is történt” (26).

„Volt itt egy szomszédasszonyom s mondta, hogy amikor az öccse halt meg, legény volt, saját magának fogta a pulzust, s mondta eccer, na... most... most... most... (csökkenő hanggal), s akkor úgy kilobbant. Albét Jóskáné mesélte vót az öccsiről, ők ott voltak mellette, s látták, hogy saját magának nézte, s mondta: na, nincs sok hátra” (10).

„Azt mondják, hogy a beteg, mikor olyan kötöződő, akkor nemsokára hal meg. Ebből az ágyból a másikba kíváncsodik, vagy le a födre, még a födre se. Például nénémnek egy fia úgy halt meg, fiatal ember volt, hogy kérte az édesanyjától a tiszta lábravalót, pedig nem volt piszkos, ami rajta vót, s leült az ágyra, s le is feküdt, hogy ő felhujza. S utána hamar leszállt, leült a födre, s abba a helybe múlt ki. A földön múlt ki! Úgy jött neki, hogy ő az ágyba nem marad. Mondta a testvérem neki: »Mét ültél le oda, Tibi? Ott nem jó helyt vagy!« S erre eresztette hátra a fejét, s úgy múlt ki” (20).

„Nagyanyám is úgy múlt ki, hogy megérezte. Reggel azt mondta: »Jere, Márton fiam, vigyetek hátra az ősbé, met én ma meghalok, s ott akarok meghalni!« Hamar ágyat csináltak, lefektették. »Iszik-e teát, valamit?« »Semmit!« Úgy, ahogy vót, hármat nagyot szuszogott, s kész, be volt fejezve” (22).

„Csak édesapámról tudok beszélni. Utolsó napján is kiment a szükségit végezni. Béjött, s azt mondja nekem: »Jere, Erzsi, beretváljal meg, me én ma meghalok.« Én mondtam: Jaj, édesapám, mit beszél? Azt mondja, »Én érzem.« Leült, fogott egy ceruzát, s azt mondta, »Írnék én nektek még valamit, de nincs erőm már. Értsétek meg édesanyáddal egymást, s tük osztozzatok majd.« Ez így elmúlt. Egyszer csak elkiáltta magát délután, hogy »Jaj, hogy fáj a hátam! Belészúrt valami! Nézzétek meg!« Odamentünk, néztük, sűröltük. Estefelé rábújt az ágyra, ült a széken, s mintha fordult volna le. Kértem édesapám: »Maga ilyen rosszul van?« S azt felelte: »ígyen.« Nem azt, hogy igen, hanem, igen. Nézem, hát a szeme elhártyásodott. Kiáltom Ignácot: gyere hamar, édesapa hal meg! Alig tettük le, tíz perc múlva meg es vót halva. Ő megmondta, hogy »Ma meghalok!« S meg es halt. Ő megérezte.

Az ember megérzi, hogy meg fog halni. Az biztos. Előre. Ugye, édesapám aznap reggel kérte, hogy borotváljam meg, met aznap meghal. Meg es mondják a családnak” (22).

„Nagyapámék készültek egy lakodalomba. Ők voltak a násznagyok. Akkorra csináltattak új csizmákat, olyan rövid szárúakat, olyan vót a divat. S akkor azt mondja nagyapám: »Na, most idáig nem ettünk együtt a gyermekekkel — met a gyermekek külön ettek, s a nagyok külön ettek, külön asztalnál —, de most gyere, Márton, s mindegyik üljön ide, s együnk együtt, met azt hiszem, többet nem fogunk együtt enni.« Ennyit mondott tátá. S akkor mikor elvégezték az evést, azt mondja: »Mielőtt elmennék, tegyük bé a tehéneknek az áztatottat.« Ahogy tették bé a csebreket, tátám új csizmájának a talpa végig hátrament, hátraszakadt. S mikor jöttek ki az istállóból, édesapámnak azt mondta: »Na fiam, megnyugtatlak, hogy a mai nap meg fogok halni. Jól vigyáztatok magatokra, ha építeni akarsz, ide hátul, a kertbe építs magadnak.«

Hamar nekiálltak, s ott visszazegezték a talpat, felültek a szekérre, a szomszéd ember is. Tátá vitte a puskáját is, met amúgy vadászember vót, met olyan vót a szokás, hogy felhúztak egy nagy-nagy karót a lakodalmas háznál, s arra felkötöttek egy bokályt, s azt a násznagy le kellett onnan lőjje. Csak akkor engedték bé a szekérrel. De az útról kellett lelőni! Nekiállott tátá, elveszi a puskát, s próbálja. Nem sikerül. A puskája nem sült el. Mondja a másiknak: »Nézd meg, te, hogy jártam én!« »Még próbáld meg« — mondja a másik hátra. S még megpróbálja. S nem. S úgy odavágta a puskát a kocsí ódaiához, s mondta, hogy: »Ez velem még ki nem babrált soha, csak most!« Akkor azt mondja a másik, hogy: »Add csak ide, én lelövöm.« Tátá eláadja a puskát a másiknak, s mondja,

hogy: »vigyázz!« »Ne búsulj!« — mondja nagy böcsön a másik. Az is megpróbálja, s nem. Még egyszer, s nem. Nekiállott, s így a földhöz csapja a csövivel a vállán hátrafelé. S ahogy odacsapta, abba a helybe eldőrdült a puska, tátának a golyó a homlokán bé s hátul ki. Abba a helybe hanyatán vette magát, s kész vót. Kellett hazajöjjenek.

Na így vált bé tatámnak a jóslata, hogy a talplemenés a csizmájáról nem hozott jót. Ő meg es érezte s meg es jósolta magának a halálát” (22).

„Nekem megjósolták, egy szomszédasszony, hogy na, az urad, az első emberem, Albert János, mikor elment a háborúba: »Na meglátod, Erzszi, a te urad soha vissza nem tér, s az enyém se.« S há mikor eltelik a nyóc hónap, jó egy szomszéd ember, s azt mondja: »Erzszi, elhoztam az uradnak a halálcéduláját.« S mondom: menjen el, az Istenért, ne beszéljen ilyent! Még most es őrzöm azt a dobozkat a cédulával. S a szomszédasszonyom ura se jött haza. Az oroszok Beszterce Naszodián [sic] elfogták, egy vizes bunker elé állították s meglőtték. Az én uram tizenegy lövést kapott a fejibe. 1944 karácsonya előtt. Hogy miből jósolta meg, nem tudom, de megjósolta” (22).

II. Az álmok jelzései

Olyan álmokkép van-e, hogy biztos halált jelent? — kérdeztem adatközlőimtől.

„Van! Nem jut most eszembe, de tudom, valaki egy éjjel megálmodta, hogy másnap az ura meghal. Sándor Árpádné, most már tudom. Elmagyarázta nekünk a mezőn, hogy álmába látta az urát fényes tisztába felöltözve, fehér ingbe s fehér gatyá rajta, s minden; s úgy ki volt beretválkozva. S mondta neki hogy: »Te most hova készültél?« »Meglátod holnap — azt mondta. — Lakodalomba menyek, jó helyre.« S ő sírni kezdett, hogy: »Hát akkor csak te mész, s én nem?« Mire az ura azt mondta: »Te maradsz s én menyek!« Mikor annak két napja volt, az ura elment: meghalt. Nem vót beteg, hanem ment a lóval s szekérvei. A szekér felborult, s az ura abba a helybe meghalt.

A jel az volt: felöltözött különlegesen: fehér ingbe, gatyába s fehér harisnyába. Ezt mindenki így értelmezi. Az álomlátásnak nagyot adnak” (5).

„Azt leszűrtük, hogy tényleg az álomlátásban is van valami. Volt, amikor egészen beteljesedett, amikor csak félig.

Egyszer álmodtam, hogy jöttem Gál-kútról le, hoztam valami nagy hátibatyut, s akkora nagy volt a víz, hogy nem tudtam keresztüljöni. A hidat is mozgatta a víz, a deszkák lobogtak rajta, de én csak keresztül akartam rajta mindenképpen menni. Addig, hogy lebújtam s átalmásztam, s mikor átálértem, leültem egy nagy kőre pihenni, met elfáradtam. S ahogy ott lihegtem, csak azt vettem észre, hogy egy nagy kígyó jó a nyakamon keresztül, s hát így, a bal mellem bimbójára reakapaszkodik. De az olyan erősen fáj nekem. Szipta. Ott állott a kő mellett egy ember, s kiáltottam neki, hogy szabadítson meg. Az egyet nem mozdult, csak állott. Csak kértem az Istent, hogy jaj, eszen meg ez az állat! Aztán az ember is megmozdult, s a lábával az oldaláról lesuvasztotta azt a kígyót s nyomta. S én megfutamodtam az országútjára, de a vérem folyt.

Aztán amikor az álomból helyrejöttem, olyan ijedséggel ébredtem fel, hát, jaj, mondtam el hamar édesanyámnak, met ő es olyan volt, ő es elmondta nekem az álmaim, amit látott, s én is. S mondom neki, nézze meg, hogy jártam! S azt mondja: »Ó, te fiam,

meglátod, nagy beteg leszel. Ejjsze túl se éled!« Akkor lettem agyhártyagyulladásos. Elvittek az orvoshoz, s azt mondta Éltés doktor: »Isten nyugosztalja, fiam, itt mentség nincs, itt meg kell halni.«

Hazahoztak, édesanyám reszelt tormát, forró tejjel leforrázta, s a hátam gerincire végig reatette. De én má nem tudtam a világról. Három hétig egy sötét szobába vótam benn. S ezt így csinálták, s még tettek jeget is a gerincemre. Tizennyóc éves vótam akkor, s megmenekültem” (22).

„Az öcsém... az most karácsony előtt halt meg (1991). Fonyakolt [ti. gyengélkedett], a lábai dagadtak, de nem kellett vóna még meghaljon, de... S bémentem, me járogattam, s aszondja: »Gyere, me édesanyám az éjjel álmomba itt vót. Ide, az ágy végihez állott, s azt mondta: Ágoston! Elvégezted-e a dolgodot? Met neked most kell velem jere.« S ó, mondom, nem telik bé mindenféle álom. Beszélgetünk, felkelt, úgy az asztal mellé ült, így, s egyszer csak úgy, észre se vettem, a fia szökik oda, hogy »Édesapám, mi van magával?!« S én es nezem, Jézus Mária, s hát meg van halva. A fejit egy kicsit félrefordította, s kész.

Na ugye, azon az éjszaka megálmodta. Ritka, melyik álom bé nem teljesül” (23).

„Az álmokból? De még hogy meg lehet tudni!

Mondta az én férjem: »Meghalok én ebben az évben, meglátod, hogy én ebbe az évbe meghalok, met éjjel álmomba édesanyámmal kaszáltam. Kaszáltunk ketten, s meglátod, ez nem jelent jót. Engem ebben az évben elviszen.« S akkor az öccse, ahonnan most eljöttem, hogy tetszett jöni, a bányába dolgoztak, s az el nem sült trikre [ti. robbanószer] ráfűrtak, s szemberobbant, s elvesztette mind a két szeme világát. Az egyik szeme má ott a bányába kifolyt, s a másik úgy megtelt kavicsal, nem tudták megmenteni. S azt es mindig látta álmába. »Hogy Lázárral együtt dolgoztunk, együtt vótunk, erdővágni, erdővágni vótunk. Meglátod — aszondja —, elviszen. Ebbe az évbe.«

S akkor még nagyon jól érezte év elején magát, s ősszel meghalt” (1).

„Az álomból meg lehet. Én má azt tapasztaltam saját magamon, amikor régebb vótak a kenderek, s abból sok jó ötözetet csináltunk, s amikor kendert láttam kiterítve az udvaron, akkor, ha senki se beteg, akkor is közeledik a halál a családhoz. Anélkül, hogy tudná az ember, hogy kihez. Például nekem egy fiamot huszonnégy éves korában a kocsi elütte. Senki se vót beteg a háznál. Senki se. S hát egy éjen álmomba azt látom, az udvarunk bé van teregetve szárogatni, kenderrel. Jaj, Istenem, mi lesz velünk? Mi jó reánk? Valami halál! valaki itt meghal!

Nem vót egy hete, a kocsi a fiamot elütte. Huszonnégy éves vót. Ott van a falon a nagyított képe, tessék megnézni. Olyan finom zenész vót, hogy... 1964-ben történt. November 21-én temettük.

Aztán, amikor fon valaki. Például, amikor az én uram meghalt, ő is véletlenül, lefeküdtem, s hát úgy hordoztam egy guzsaly gyapjat, egy ilyen csavarás fehér gyapjat! A guzsaly es nálam volt s az orsó es, de én csak kötözödtem, nekem csak fonni kellett. Egypár asszon még font, nem tudtam leülni miattuk, de én csak hordoztam, hordoztam. Semmi baja nem vót az emberemnek. Aludtam, s ezt az álmod láttam. Felébredek. Jaj, mondom, be nem jó álmod láttam. Nézem, s hát az én emberem meg van halva. Na, ez olyan tiszta igaz, mint ahogy ma péntek” (20).

„Ezt mindenki így tudja: ha a kendert kiterítik száradni, akkor a családban halálveszély van. A fehér gyapjú fonása is azt jelenti. Ugye én megijedtem, amikor azt álmodtam, me tudtam, mit jelent. S megébredtem. Kötöm az emberemet, ittas állapotba aludt el, kötöm — még máskor is vót olyan ittas —, s mozdítom, hogy keljen fel, s há meg van halva. Tessék elképzelni!

Ő a tornácba vót. Június 18-a vót. 973-ba. Úgy hozták haza, én nem vótam itthon. S akkor én odakinn bétakargattam. Párnát vittem ki a feje alá. Én bejöttem, lefeküdtem, s ezt az álmodt láttam. Fél tizenkettőkor feküdtem le, s egy órákor fel vótam kelve. S ez alatt láttam ezt az álmodt. Nyitom ki az ajtót, gyújtom fel a küsső villanyt, s hát olyan hetykén áll a kalap a fején, ahogy én odatettem. Megyek oda, s há meg van halva.

Ha fehérét lát az ember álmába, ijedség, halál. Akármilyen lepedőt, vagy ha fehérbe lássa magát. Ezért ébredtem héza, me tudtam, hogy valami rossz lesz” (20).

„Például itt van egy sógornőm. Nyolcvanegy éves asszony. Azt mondja: »Meglátod, Juliska, hogy most, nemsokára, itt a családba halál lesz.« S mondom, hogy miért? »Azé — aszondja —, met a házunk előtt vót egy gyümölcsfa, s azon én álmomba láttam, hogy annyi méh, ki vótak oda verve [ti. rajozva] rá vótak oda az ágra rajozva. Na — aszondja —, ez száz százalékos halál. Méheket ha lát, ez biztos!« Mondtam, nem tudom, bár halottam én is édesanyámtól, hogy a méhek... halált jelent, s ha valaki meszel, az es; férfiaknál a kaszálás. Ha halottat látsz álmodban: én például azt tapasztaltam, hogy az betegséget jelent.

Ezt most látta, hogy hazajött Tusnádról. Két napja. Úgy hogy várjuk, mi lesz...” (1)

„Amúgy ha az ember méhrajt lát álmába, hogy a méhek járnak körülötte, az olyan biztos halál, hogy foghassa a markába, hogy ott halál lesz. Aki lássa a méheket, az meghal. Aki álmában méhrajt lát kiverve [ti. kirajozva]. Például ez a fiam, kit mondtam, hogy a kocsi elütte huszonnégy éves korába, azelőtt ejisze két-három nappal, reggel kel fel, s azt mondja: »Édesanyám, olyan nem jó álmodt láttam!« Mondom, mit láttál? S aszondja: »Egy csomó méh volt itt a házba, s engemet mind szurkáltak.« S mondom, jaj te, be nem jó álmodt! Istenem, be nem jó álmodt! Na, rea két-három napra a kocsi elütte” (20).

„Édesanyám a halála előtt többször álmodta, hogy az ablakok közt méhcsalád volt. Úgy zúgtak a méhek, s azt monda: »Meglássátok, hogy ez a betegség engemet elviszen.« S egy másik reggel azt monda nekem: »Jaj, te Erzsi, olyan rossz álmodt láttam. Egy nagy sűrű vízbe beléestem, s vagy két pokrócom es beléesett. Mind akartam kimosni őket, s úgy a víz mind kivitte a kezemből.« S azt monda: »Meglátod, ez engem elviszen.«

Méhet látni halált jelent. Ezt én má többször hallottam. Más is látott ilyent. Sok legyet látni, az es halál. Beléesni egy sűrű vízbe, súlyos betegség vagy halál. Sok pityókát látni, az es halál” (27).

„Például az én álmom. Két héttel ezelőtt azt láttam, hogy itt a hídon túl, az a férfi, amelyiket a tegnapelőtt eltemettek, azt láttam, hogy a háza mellett fehér krizantémot ültettem... Mikor megébredtem, arra következtettem, hogy nemsokára meg fog halni. Nem töt belé másfél hét, és meghalt. Akkor arra az emberre gondoltam, met az ő háza oldalánál ültettem. A fehér: ijedség, s abból következtettem, hogy nemsokára meg fog halni” (26).

„Ha álmában lát az ember egy nagy csokor virágot, a nagymezőn nyög, vagy egy olyan nehéz helyzetben van, vagy meszel, vagy takarít, vagy szemetes a lakás, minnyá arra következtetünk mi itt falusi viszonyba, hogy betegség, halál vagy valami baj ér. Van, aki egyformán értelmezi. Ha kaszál, ültet, szánt, ás, pityókát ás vagy ültet, az mindig valami nehézséget, halált, betegséget, hátramaradást jelent” (26).

„Lát álmában egy medvét. Az föltétlen halált jelent. Vagy lát egy kaszást, vagy olyant, hogy gabonát vet vagy arat, ez föltétlen halált jelent, de nem lehet tudni, hogy közvetlen a családban, vagy rokonságban, szomszédságban következik-e be” (26).

„Ha álmodban meglőnek, az halált jelent. Ha meszelsz vagy szántasz, azt jelenti, hogy a rokonságba valaki meg fog halni” (22).

„Úgy mondják, ha arat valaki, s lefogyassa azt a gabonát, de a legtöbb esetben nem az hal meg, hanem abban a családban, aki arat s lefogyassa, abból a családból valaki meghal. Hát én például emlékszem, me nekem beszélt egy asszony, hogy »Na, a fiam künn vót a mezőn, Csereoldalba, s lefogyatta a gabonát. S én bizony félek, hogy hanemegyéb meghal.« De pontosan az ellenkezője lett, met ő halt meg. Ő látta az álmot, a fia aratott, de mégis ő halt meg. Úgy figyeltem, met ezt direkt nekem elmondta, s akkor, amikor ő meghalt, akkor jutott eszembe, jaj Istenem, ő a fiára gondolt, s épp ő halt meg. Ez az álomlátástól egy félévre esett meg” (10).

„Ha pirosat álmodik, az se jó. Ha tüzet látsz álmodba, az veszedelem, harag. Na, aztán ha szemes gabonát álmodik az ember, az se jó. Ha búzát, rozsot tőtőget, vagy ehhez hasonlót, az könnyhullatás, annak oka pedig lehet a halál. Aztán ha valakinek virágcsokrot adnak álmába, s az szegfű, na, az is halált jelent. Akinek adják, annak nem jó. Arra hat.

A halott ha ad nekünk ételt, álmunkban, ő életet ad, de ha mű adunk enni a halottnak, akkor mű adunk életet neki: valakit odaadunk, akkor valaki meghal a családból. Ha a halott kínál, azt jó elvenni, az élet, de ha mű adunk a halottnak, ugye nem emlékszünk álmunkban, de mégis aztán eszünkbe jut, amikor felébredünk, akkor életet adunk a halottnak. Egy életet ezzel ő elviszen. Például én es adtam. Édesapám kérte, s én adtam. Mikor felébredtem, akkor hát jaj Istenem! — hát édesapám halott! S hamar es meghalt egy gyermekem. Nekem tizennégy született, de nyolc meg van halva belőlük. S az egyikkel így jártam. Hogy édesapámnak adtam, met kenyeret kért. Azt mondta, adjak kenyeret, s adtam, s csakhamar meghalt a gyermekem. Két hétre. Tüdőgyulladásra kapott, s egyszerre meghalt. S az álom akkor jutott eszembe. Na, mondtam, én édesapámnak adtam” (20).

„Én azt láttam egyszer éjjel álomban, hogy mentünk fel Sárosúton, Marosfő felé. S mikor felértem, jól messze fel, jött egy nagy sor katonaság. S elöl volt egy valaki tiszt, egy ilyen nagy fényes szalag volt neki, s kard vót a kezibe. S mikor ért vóna hozzám, akkor a kardval egyet így suhintott, és azt mondta, hogy 38-ba Bíró Györgynek vége lesz. Az én uramot Bíró Györgynek hívták. Harmincnyolc volt, s meghalt. Ez egy olyan jelenés volt álomban.

Pedig tudja-e, hogy mi jó egészségesekek voltunk az első férjemmel. Úgy dolgoztunk, mintha még a világ élnék. Ha éjjel, ha nappal, nekünk nem vót fáradtság. Saját birtokunk vót. Ezt úgy jó öt évvel álmodtam a halála előtt. S elmondtam egy idős néninek, ángyunknak, s azt mondta: »Fiam, tarthatod a kezedbe, hogy meghal az urad.« S mondom, ilyent ne mondjon, ángyi, hát aztán nem vagyunk betegek! »Mindegy, fiam, jegyezd meg: a katonaság halál. S ha neked karddal végighúzott előtted, akkor légy felkészülve.« Én ezt az uramnak nem mertem elmondani soha, nehogy megsértsem, hogy ne, várom a halálát. Tarthatod a kezedbe, így mondta. Vagyis, hogy tartsak hezza. Ez nekem olyan borzalmas álom volt. Akárhová elment, az erdőbe, örökké féltem. Örökké az eszembe volt” (27).

„Például én, most a múlt héten, azt álmodtam, hogy itt a szomszédasszonnyal ketten ültünk egy nagy szekér szénán. S akkor mentünk egy olyan aszfaltúton, s egy nagy híd felett mentünk keresztül. S akkor hát a lónak habzik a szája, de ezt valóban álmodtam, s nem bírnak. S akkor én leszöktem a szekérről, s annak a nagy mélységnek az oldalába beszöktem álmomba, s onnat kimásztam, de hó volt, s alig tudtam kimászni a tetőre. S amikor kimentem, hát az asszonyt, azt az idős asszonyt, nyolcvan valamennyi éves most, hát a fuvaros lefektette, szabályszerűen csinálta azt, amit akart. S másnap reggel az asszonyt megütte a gutta. Így mondták, s én is több rendben tapasztaltam, hogy szekér szénán járni betegség, vagy az, amit mondtam, hogy a férfi elintézi az övét, ez halált jelent. Lehet, hogy meg se gyógyul az öregasszony” (26).

„Például a falu végén Albét Mártonnét, Anna nénét, unokatestvér volt édesanyámmal, őt láttam álmomba, hogy sok fekete fejkendős asszony vót az udvarikon, és a temetkezési keresztek (lobogók) a csűrnek neki vótak támasztva. S ő feljött egy vasárnap, erre a kilenc óras misére jött fel, s olyan erős idő vót, s az ösvényen jött, s elesett; eltörött a karja, s abba beléhalt. Ezt én láttam álmomba, három hónappal a halála előtt” (27).

„Rossz álom az es, ha kimenyen valaki a tetőre, és jó béfelé a lüjtön. Ez arra vonatkozik, aki álmodja. De másnak a halálát is meg lehet álmodni.

Én például álmodtam, hogy arattam a vasúton túl a rozstot, de olyan vékony szálú rozstot. Alulról kezdtük meg az aratást, s úgy mentünk felfelé. Amikor felébredtem, mondom, ej, nem jó álmodtam. Valaki meghal: rokonunk vagy ismerős. És másnap jött is a hír. Egy kicsi fiatal legény, nekünk rokon is távolról, hogy a kőbánya megütte, s halálán van. S úgy volt ott, ahogy megálmodtam, ahogy a rozstot alulról kezdtük aratni felfelé. Dobos Péter vót.

Ha az álomban leszakad a háztető, vagy gerenda, vagy meszelnek, vagy a háztető leomlik, az mind halált vagy súlyos betegséget jelent” (13).

„Például én azt álmodtam három évvel azelőtt — a fiam még élt —, hogy a havasba vótam, s ott egy disznóól vót építve, s egy fiatal fa, de egy fiatal, gyönyörű szép fenyőfa egyszerre leszakadt, a pajtára rea, s az letörött, eszeomlott. Éreztem ebből, hogy a fiammal történik valami” (26).

„Az ember ha egy olyan álmod lát, hogy na, az udvarán kivágtak egy fát, vagy kidőlött egy fa, akkor má biztos, hogy valaki meghal” (23).

„Most ne, a tegnapelőtt vagy azelőtt, itt fejjel mondja egy ember, hogy ő olyan álmot látott, hogy világosság vót, valakik vótak, s őt meg is akarták verni, s akkor ő mind akarta kifűni a lámpát, hogy maradjanak sötétbe, s nem tudta. S azt mondja a feleségem, hogy »Jó vót, hogy nem fűtta ki, me ha kifűtta vóna, a lámpa megaludt vóna, s maga es meghalna.« Ezt az én feleségem mondta. De ezt más is így tudja” (21).

„A szomszéd emberünk, itt elől, olyan meghatóban volt. Székely István sógorom. Egyszer csak azt látom álmomba, hogy annyi sok ember áll a kapujuk előtt, nagy rongyokba, nem nadrágba, és olyan csúnya rongyos tekerés a fejeken, páca a kezikbe, s így könyököltek a pácán. S én, ahogy mentem előre, kérdezem, hogy maguk itt mit várnak? S azt mondják, hogy »Istvánt várjuk!« Jaj, mondom, Istenem, én gyorsan visszajöttem, s úgy álmomba mondom édesanyáméknak, hogy mennyi idegen ember ideelé, s várnak. Istvánt várják. Azt mondja édesanyám erre, hogy »Jaj, jaj, meghal István!« S meg es halt. Ezt álmamban tárgyaltam édesanyámmal. S ejjsze még egy hete sem volt, elvitték Vásárhelyre, megnézték, s azt mondták, vigyék gyorsan, amíg él, vigyék haza. Má halt meg” (22).

„Mi az évekből jósolunk. Mikor a hetvenet elértük, akkor gondoljuk, hogy most má közeledik. Me hetven év után nagyon kevés már a biztos élet.

Egyetlen sógorunk álmában meglátta, s a családjának is leközzvetítette: ebbe az évbe két halottat az udvarról kivisznek. S úgy is lett. Meghalt ő, s rea a fia három hónap közbe. Nem árulta el, hogy mit álmódott, csak azt mondta: »Na Anna, jól jegyezd meg: újév napja van, s én olyan álmot láttam, hogy ebbe az évbe kettő fog meghalni ebből az udvarból«” (14).

„Itt egy legényt megszúrtak. Az anyja mondta: »Ma este ne menj sehova, me valami baj lesz, érzem én. Olyan álmot láttam, de meg nem mondhatom. Megszúr valaki, s beléhalsz.« »Menjen el, édesanyám — azt mondta a legény —, kivágom a belit, aki közel jó hezzám.« Pedig nem volt verekedős, me vénlegény vót már. Elment a táncba, s így a mozsikások előtt megállott; ott verekedtek a többiek, s ő nézte. Egyszer csak egy odalépett, szembeszúrt vele, s úgy ledőlt. Negyed egykor vitték a hírt az anyjának, hogy jöjjenek s vigyék el, met a mozsikások előtt el van esve. Még a kés es ott volt még a mejibe.

Akkor a koporsónál siratta az anyja, Annus néni, hogy »Ugye megmondtam, András, ne mendj el! Szépen kértelek. Én megláttam álmomba, hogy meghalsz, ha elmenz.« Egy dagasztótekenyőbe vitték haza” (22).

„Mikor a vejem meghalt, hát akkor, azon az éjen, azt láttam álmomba, hogy van ott egy tellázi, olyan edénytartó, az öreg házban, s én oda bémentem, s ő olyan ittas volt, s a családjával úgy akart verekedni. Én odakerültem, s hát egy nagy kés a kezibe vót, s avval ölni akart. S én a nagy kést a keziből valahogy kirúgtam, s a tellázi tetejire vettem fel. S az onnat esett vissza, s én esment vettem, s rúgtam tovább. Ő kapott a kés után. S én a tellázi tetejire örökké vettem fel. Úgy az az álom az agyamba úgy megrögződött. S nem-e, azon az este felakasztotta magát! Most se felejttem, mennyit küzdöttem azon az éjen vele: Úgy rúgtam el örökké a nagykést. Ennek februárba öt éve lesz (1986-ban történt). Ez vót pénteken éjjel, álmomban, szombaton reggel felmentem nálok. Ő buszos sofer vót, csak erőst szerette az italt. Ott az ágyon ült, akkor is ittas vót. S mondom, te

Gusztí, hát hogy nem szégyelled magad? »Maga velünk ne foglalkozzék« — ezt mondta. A fejit lesütve, többet nem szólt. S estefelé felakasztotta magát» (18).

III. Túlvilági jelek

Nemritkán összefüggenek az álmok jelzéseivel, mégis külön megnyilvánulási formának tartjuk, különlegességük folytán. Az élők és holtak titokzatos kapcsolata, az élet és halál sejtelmes összefüggéseinek, mélységeinek érzése, számontartása sejlik ki belőlük. Pontosabban az a hit, hogy az élők és holtak kölcsönösen számon tartják egymást, illetve, hogy ez utóbbiak folyton jelét kell adják annak, hogy nem feledkeztek el halottaikról.

„Túlvilági jelek? Hát nem tudom, lehet-e hinni? De hát én hiszem. Sokszor sok minden megtörténik. Mikor az én uram meghalt, azelőtt körülbelül egy félévvel, egy leánytestvérem, amelyik azelőtt má meg vót halva, s hát álmomba jó nálunk, s azt mondja: »Te, meglátod, hogy az urad tégedet elhagy.« Ha el, akkor menjen, mondtam. »De nem úgy — azt mondja. Úgy elhagy, többet nem jó vissza.« Na de hát kihez menyen? »Oda — azt mondja —, ahol mű vagyunk. Édesapám es ott van, s édesanyám es, s urad es odajő.« Nem es tót belé sok idő, s az uram meghót. Ez megtörtént. Velem!» (5)

„A kicsi leánkám, az első, amelyik született nekem, az Albert Jánostól való, az első férjemtől, háromhetes sem vót, olyan édes kicsi aranyhajú leányka vót, úgy szerette mindenki, jöttek a szomszédok örökké nézni... S egyszer éjjel nyög a leányka, s olyan nyüszüke lett. Jaj, mondom édesanyámnak, mi van evvel a leánkával, nézze meg, nem-lesz valami baja. »Ó, ne ijedj meg, nem lesz, ilyen a kicsi gyermek!« Hoztam bé a szobába valamit, s há a virágok az ablakba ide döltek, oda döltek, eldőltek, visszadöltek, s egyenesen megálltak. Mondom édesanyámnak — ő az asztalnál dolgozott valamit —: jöjjön csak, ne, a virágok mit csinálnak! S azt mondja: »Mit, te?« Nézi, s még a szélső virág, ilyen krizántén volt, violaszínű, az még úgy mozgott. S mondom, nézze meg, ide-dőlelött, odadőlelött az egész, s visszaállt. Erre azt mondja: »Meglátod, a leányod meg fog halni.« Még egy órája se vót, a leányka egyet szusszant s meghalt.

Ezt láttam én a szememmel. Én nem gondoltam semmire, csak édesanyám jósolta meg. Jaj, én akkor elkezdtem sírni, s hát egyszer a kicsi leánkának valami sárga kicsi hó-jagocska az orrán lefutott. Hívtam, hogy ne, édesanyám, maga ilyent látott-e? S azt mondta: »Mirigyvel született, fiam, s nyugodjál meg ezen.«

A virágról, amit láttam, hogy mozgott, arról azt mondták, valaki itt járt, aki a gyermekemet várta. Halottjában van az a valaki, az az öreg, s az vitte el. Az adta a jelt nekünk, hogy a virág megmozdult. Utánajöttek azok az elhalt régi öregek. Ezt így magyarázta nekem Kádár Józsefné. S azért adták a jelt a virággal nekünk, hogy vegyük észre magunkot, hogy még van túlvilág is. Én igaz, nem hittem, de így mondták» (22).

„Mi alamizsnát adunk, ugye, a temetés után. Így mondjuk a tornak. Én szoktam főzögetni a torba s lakodalomba. Itt volt nem messze egy öregasszony, s amikor egy alkalommal mentem a halottas házhoz, bémentem héza, s azt mondja: »Ángyi, gondoskodjék a betegekről!« Minden betegnek elmondta a nevét, hogy gondoskodjak azokról a torba. Én mondtam, jó.

Kértem az emberektől a kenyeret, s küldték az ételt, de egy öregasszonyra nem gondoltam, met messzébb volt a ház, hogy az es beteg. S mikor hazakerülök estefelé, azt

mondja nekem: »Jaj, te Tera, te Tera, nem hoztál egy kicsi toros ételt, vagy nem küldtél. De én meg is láttam álmomban« — azt mondja. Kérem; mit látott Róza néni? S azt mondja: »Jöttem ki, ott volt a kollektív iroda nem messze, s mindenkinek osztották a lepényt, de én eleget tolakodtam, de nem adtak!« Szóval nem kapott ő lepényt. De engemet úgy bántott, hogy ő várta tőlem az ételt, s én nem gondoltam reá.

Rá nemsokára hát ugyanannak az asszonynak a fiát megölték. S akkor elgondoltam, hogy Istenem, azzal a tányér levessel meg lehetett volna váltani. Mert az a leves, az alamizsna volt. Ki tudja, ki várta? — így mondjuk mi. Akkor hogyha ehetne, avval meg lehetett volna váltani. Valaki várta azt az alamizsnát, s nem kapott, s elment a legény.

Ez a kiváltás az, hogy például alamizsnát adunk a megholtért s a régebbi megholtakért. Azt a halott várja, mi így mondjuk. Ilyen a mi hitünk. Ha tudtam volna, hogy úgy várja az öregasszony s általa valaki halott, vittem volna levest, s lehet, hogy a legényt így meg tudtuk volna menteni. Tehát akinek járt volna az alamizsna, az nem kapta meg, emiatt akkor a túlvilágból valaki magához hívott evilágból valakit” (14).

„Anyósoméék itt fent laktak a víz mellett. Az én uram teljesen egészséges volt. S egyszer a híd alatt dörgettek nála, de erőst dörgettek. S kiment anyósom, s kiáltották: »György, te!« S mondja anyósom: »Nem itt lakik! A fiam, de nem itt lakik. Az út mellett lakik kint.« S úgy avval elcsendesedett a döngetés. S akkor elment bé anyósom, s lefeküdt. S újra döngettek, s újra kiment, s mondta, nem itt lakik. »Kik vattok?« — kérdezte. S nem látott senkit, pedig kiáltották a György nevet. Ez úgy éjjel két óraker volt.

Ezekről mondják, hogy azok a régi meghalt lelkek várnak valakit. Visszajöttek oda a családdhoz, s várnak valakit. Az anyósom a döngetést az uram halála előtt úgy két évvel hallotta. S az uram pedig mikor a halálán volt, s mindenkitől elbúcsúzott, halkán még annyit mondott: »Jaj, mennyien vannak itt... öregek...«, (27)

„Én láttam egy álmot. Itt a szomszédba Terézéknek lett utoljára egy fiuk, Jóska. Egy éjszaka azt láttam álmomba, hogy hat-hét ember, magasak, olyan ruhába vótak, hogy bé vótak rongyba csavarva, s a fejükön is rongy, s nagy pácákon reakönyökölve néztek bé a kapun Terézékhez. S én ott mentem elé, s kérem: mit várnak, emberek? S azt mondják: »Várunk itt egy gyermeket.« S mondom, hogy itt nem gyermek lakik, hanem emberek. S azt mondja az egyik: »Igen, igen, azt várjuk.« Bémentem Terézhez, s mondom neki, menj ki te, ne, valakik várnak. S Teri kiment, s visszajött, s aszondja, ő nem lát semmit.

Én evvel jöttem ki, s hát csak ott várnak. S azt kérdezi tőlem a leghátussó, hogy »Nem jó ki a legény?« S mondom, hogy ott nincsen legény. Ott egy asszony van, egy ember s egy szopós kicsi gyermek. Erre nem szóltak semmit. Én eljöttem hátra. De ezt mind álmomba láttam. S hát egyszer kopogtat Teréz: »Erzsi néni, Erzsi néni! Jöjjenek — aszondja —, me meghalt Jóska! A szép piros gyermek!«

Elmentek aztán olyan asszonyhoz, aki a halottakkal tudott beszélgetni. Barabás Erzsébetnek hitták, s az azt mondta, heten vártak a gyermekedre. Hét öreg halott, s mind hezátok tartozó.

Én úgy tartom az öreg szülők után, hogy azért jönek el a gyermekért, me nem adnak értük egy kicsi alamizsnát. Nem adnak azokért az öregekért, hogy egy istenfizessét kapjon. S akkor eljönek. S ezt tartás most is: adjatok a meghalt öreg szülőkért, met valamit vagy valakit elvisznek. Úgy is van, hogy egymás után elpusztul a tehene, lova, tinója, a johai elpusztulnak. A farkas elviszi a másikat. S arra reavágják: na látod-e, adtál

vóna az öreg szüleidért, s a kocsmát kerüldet vóna el, akkor az állataid megmaradtak vóna.

Itt van egy szegény család, s a fiatal asszonykának a múltkor is vettem egy kötényre valót, aztán zsebkendőt. Adtam nekik kenyeret, s akkor adtam húsvétra tojást. S az úgy megköszönte. Azt mondta: »Isten fizesse, Erzsé néni.« S ez mindennél többet ér nekem. Nem mondjuk, hogy miért adjuk, csak meggondoljuk, hogy azt az öreg szüleidért adjuk” (22).

IV. Az állatok jelzései

„A bagoly, mikor nyerít. Például a nővéremnek a férje beteg vót, s éjszaka ott vótam mellette, s hallottam, hogy a bagoly rikkantott egyet, s azt mondta sógorom, Isten nyugtassa, hogy »Na halljátok-e? Mikor még kettőt rikkant, nekem mennem kell.« S másodszor es csúful elrikoltotta magát, s másnap délbe meghalt” (23).

„Gondolkoztam, de nem tudom, hogy van az, de volt úgy, hogy a halálbagoly itt csüngedezik, így mondjuk. Ilyenkor ideges leszek, hogy valaki meghal” (14).

„Van egy nővérem, amelyik a férjét nem szerette. Így az szeretetlenül halt meg. Ezt így nevezzük. Amikor a bagoly elcsáfogta magát a háztetőn, szaladt ki a nővérem, hogy »Jaj, vajon az én házam tetején van-e, hogy egyszer szabadulnék meg az uramtól!« Várta vagy az urának, vagy magának a halálát. Az egyiknek. Hogy szabaduljanak meg egymástól. Mert az ura félrejár, ő nem szerette, húsz évvel üdösebb vót a férje. Hitt a bagolyba, s örökké várta” (26).

„Hát ott van Hidas Jóska esete. Ott szembe a nővéreméssel. Ott éjszaka a ház tetejére ment a bagoly, s ott csúnyán, de csúnyán megverte a szárnyát, s elsikolytotta magát. S akkor kiment az ember, s elverte. Ezt a felesége mesélte. S akkor hátrarepült a csűr tetejére, s ott újból a szárnyát csapdosta, de csúful, de csúful sikolytozott. Másnap Jóska elment Karcfalvára a vásárra, s ott megölték” (23).

„Van a halálmadár. A bagoly. Ha megjelenik a csűrön vagy ház tetején, s kezd ott sírni, az es hojza a halált. Az a halál madara: a bagoly. Azt es elkeressük: »Menj el innen, ne jövedölj nekünk!« Ijedtséget okoz, met valahogy úgy megirtózik az ember a hangjától, mikor olyan furcsán csinál. Met nem a rendes hangján jelez, a kutya sem, hanem olyan síró hangon” (20).

„Legjobban a kutya sír s vánköl. A halál előtt egy héttel má megkezd. A kutya úgy érez! Például volt itt egy ember, s a kutya úgy szerette, hogy végigkísérte, mikor temették, s még a templomba es bément.

A kutya sirassa, vannyog, bankol. Olyan keservesen. Akkor má mondják: valaki meghal. Nemcsak arra a házra, hanem arra a szomszédságra es megérzi” (10).

„Ahol kutya van, megjelzi, ha valaki meghal. Az nagyon megérzi. Sír. Azelőtt má kezd sírni. Má három nappal azelőtt. Olyan nyugtalan, mintha valamit keresne.

A bagoly, az es megjelzi. De még hogy megérzi! Az éjjeli bagoly, mikor szól, ha nem abban a házban es, de abba a körzetbe halál lesz. Biztos. Ezt má sokszor tapasztaltuk. Sokszor!

Egy komám szilikózisos vót. S a bagoly ott szólott egy hétig minden áldott este. Ahogy szürküldött, kezdte. A család gondolta, hogy halál lesz, de hogy olyan hirtelen, azt senki. A kórházba vót a harmadik emeleten. A felesége mellette. S hát a feleségit elküldi, hogy beszéljen a doktorral. Az még el se ért az irodáig, hol az orvos vót, s az ember kidobta magát az emeletről, s abba a helybe meghalt. Úgy hogy addig szólott ott a bagoly. Mondta édesanyám: »Meglássátok, itt a tízesen halál lesz! Nem akar menni el, csak örökké itt van! Meglássátok, hogy halál lesz!« S az lett. Mégpedig hirtelen. Mikor lépett ki az ablakon, azt mondta a többinek: »Na, Istennek hagyom magikot!« — s ezért öngyilkosságnak vették” (1).

„Például az én fiam, mikor meghalt, azt mondják a szomszédok, azon az ejjel úgy bögött a kutya, úgy bankolt, hogy erőst. S amikor csinálta a merényletet ... met ugye felakasztotta magát, akkor a kutya annyira sírt. De ugye senki se vót itthon” (26).

„Amikor a kutya elbőgi magát vagy bankol az udvaron, akkor vagy a szomszédnál, vagy a háznál halál lesz. Amikor a kutya elbőgi magát, nem es túrjuk, akkor kimenyen valaki s megszidja vagy megveri a kutyát, hogy hallgasson. Met tudjuk, hogy az veszélyt jelent. Ha elhallgat a kutya, avval a veszély nem háruul el, de méges rosszul esik nekünk, mert tudjuk, hogy nem jót jelez.

Például egyszer, még a vén házban laktunk, a kutya bankolt s szökdösött fel az ablakra, de nem bírta magát. Felébredtünk, s hát akkora tűz van a közelbe, hogy a tőt [tút] is meg lehetett vóna kapni. Úgy hogy a kutya megérzi a halált s minden egyéb bajt” (20).

„Amikor édesanyámnak a veséi felmondták a szolgálatot, akkor nem tudtuk elképzelni, hogy mindig egy bagoly ott tanyázott a csűrbe, örökké még állt ki oda, s ott siránkozott. Mondta Ignác: »Meglátod, ez egy mocskos bagoly, megint valamit reánk hoz. Mindig csak itt kuvikol.«

Akkor vót itt a szomszédnak egy nagy kutyája, az úgy vankolt egész éjjel. Engemet úgy sértett, hogy vége vót az életnek. Mondtam es: te Jóska, add el azt a kutyát, a franc egye meg, úgy bankol örökké. S azt mondja, ő nem tudja, de valakit a szomszédból esment kiviszen. Met így bankolt, mikor Bara Áronné meghalt, akkor es, s mikor az ura meghalt, akkor es. Ez volt egy héttel azelőtt. S hát édesanyám azt mondja: »Olyan gyengének érzem magamot a mai naptól.« S estefelé úgy minden szó nélkül elhunyt. Így azt tartjuk, hogy egy bagoly s egy kutya jövendölte meg az édesanyám halálát.

Most nemrég halt meg Bara Jánosné, egy kilencvenéves öregasszony. Ide hozott egy mellény-bundát tátához, hogy javítsa meg. S azt mondja: »Meglássátok, Ignác, megjavított a bundát, de én nem fogom elhasználni. A bagoly minden este a házam tetején kuvikol.« Az öregasszony elment, s mondom Ignácnak: te, javítsd meg szegénynek, míg még él, hordja. Másnap felvittem a bundát, hogy vegye fel, s hát az ágyban van. S kérdelem: Anna néni, mi van magával? S azt mondja: »Nézd meg, itt kuvikol a bagoly, s én most meghalok.« Nagyhitű volt. S imádkozó. »Nézd meg te, meg kell haljak!« S mondom, ó, ne hitesse el magát. E nem lehet igaz. Estefelé mondják, hogy Bara Jánosné meghalt. Eh, mondom, azt a bagoly mindenit, ha még egyszer idejő, kövel verem el in-

net. Mind kihordta a népet az utcából. Vagy tizenegyen éltünk itt, s most alig vagyunk három család. Mind elhordta” (22).

V. Különleges előjelek

„Ezek a jelek nem jelzik, hogy valaki mennyi időn belül fog meghalni, hanem olyan jeladásnak tartjuk, hogy várják a beteget a halottak” (26).

„Olyant hallottam, hogy leszakadt a gerenda, s mikor annak két hete volt, az asszony meghalt. De akkor nem gondoltak ilyesmire. Azután aztán mondták, hogy lássátok-e, a jel milyen. Az Úristen megjelezte, hogy baj lesz” (5).

„Én meg szoktam érezni, amikor valaki meghal a rokonságból vagy szomszédságból. Abból érzem meg, hogy én nem tudom, valahogy önkénytelenül, mindig halottas ének, a van az eszembe. Éjszaka felébredek, s halottas ének van az eszembe. Akkor má tudom, hogy vaj egy nap, esetleg egy hét múlva, de halott lesz a rokonságba vagy közeli szomszédba, de biztos, hogy halott lesz.

Amikor itt hátul a sógornőmnek a fiát megütte az áram Bányán [ti. Balánbányán], fiatalember vót, akkor odalenn vótam a leányoméknál, s az az ének vót mindig az eszembe, hogy... na most nem jut eszembe, s azt tapasztaltam, hogyha az az ének nem a házba bent, csak az udvarba jut eszembe, szóval kint, akkor távolabbi rokon hal meg. De ha mindig a házba van az eszedbe, s úgy jó még, hogy dúdoljad is, akkor közeli rokon hal meg. Ez biztos. Ezt má én annyit tapasztaltam. Mindig az jut eszembe: »Ó, keserves jajszó, minnyájan meghalunk, / Ifjak és öregek számadásra állunk. / Ó, fájdalom, szörnyű aggodalom, / Halál ellen nincs, nincsen oltalom.« Ez a szakasz mindig, de mindig az eszembe van. Én eleget gondoltam világi énekekre, s mindenre, de mikor mentem ki az udvarra, az a keserves jajszó mindig eszembe vót. S menyek ott Szenttamáson a falu között, s egy motorbiciklis utolér, s aszondja: »Jaj, ángyi, hallotta-e, hogy Tibi meghalt?« Mondom: melyik Tibi? »Hát Albert Tibi!« Hát... mondom, én megéreztem. Met mindig a halottas ének... nem tudtam az eszemből kivetni. Éjjel... éjjel, ha felébredek, halottas ének az eszemben. Hát hogy létezik, mikor este feküdtem le, nem énekeltem, s éjszaka felébredek az eszembe halottas énekkel. Na ez nekem örökké megjelenti a halált. Ezt én má mióta tapasztaltam! Van úgy, hogy muszáj énekeljem... Azután eszembe jutott, hogy a tanár úr elment, hogy még mit akartam mondani. Arról a Zitáról van szó, akinek ma vótunk a harmincnapos miséjén. Tudtam, hogy valaki a szomszédságból meghal akkor es, met azelőtt mind halottas ének járt az eszembe. Ez a Zita úgy járkált le s fel az úton inekciózni, hogy... s Uram, annak a hétnek a végén meg is halt. S én má azelőtt tudtam, hogy meghal valaki innét a szomszédból, met a halottas ének az eszembe vót” (1).

„Ezelőtt még azt is mondták, hogy na, a lámpaüveg elpattant, valaki meghal. Vagy éjszaka olyan furcsa ropogásokat hallottak a házban, abból is arra következtettek. S volt, amikor be is valósult” (23).

„Ha leesik egy kép a falról, az es azt jelenti. Például volt itt olyan eset, hogy olyan álmot látott az ember, hogy ő ma nem menyen munkába, mer meghal. Az ágyba maradt. Leesett a szentkép a falról, s halálra ütte. Pedig a szentképet aznap senki nem mozdította meg” (20).

„Mikor gyermek vótam, édesanyámnak vót egy legelső leánykája. Az meghalt. Mindig azt hallottam, hogy úgy halt meg, hogy a kaszát megfogták — fel vót a műhely szélkoszorújára téve —, s úgy a ház elejibe lependítették. S azon az éjjel meghalt a leánka. Az vót a halálnak a jele. Azt valami szellem csinálta. A leánka haldoklott, s csak azt hallották, hogy a kasza akkorát pendült a ház előtt. Nem leesett, hanem onnat elvették, s oda levágták. Valaki!? Valami!? S akkor kiszaladtak, s hát a kasza. S minnyá halt meg a leánka. Ez úgy 907—908-ba történt. Ezt édesanyám örökké elmondta. Me neki hat gyermeke halt meg, s mindig valami jeleket hallott.

Ezek azt is jelentik, hogy lehet, várnak valamit. Körletünkbe vannak — me így mondják —, körletünkben vannak a lelkek” (26).

„Édesanyámtól azt tanultam, hogy amikor ess s a nap süt, hirtelen halál lesz. Valaki hirtelen hal meg. Megjelzi ez az idő. S így az életben tapasztaltam, hogy napsütés volt, s esett, vagy kezdett esni, s a nap kisütött, s örökké mondtam: hirtelen halál lesz. Már többször tapasztaltam” (1).

„Például, amikor édesanyám elhalt, azon az éccaká én nem voltam fent nálik. Az uram éjjel munkába volt. S hát mintha egy hordót megindítottak volna, úgy recsegett a gerenda. Ez a halála alatt vót. Úgy este kilenckor. Ő ott halt meg, ahol én születtem, de a zajt itt hallottam. Reggel jött, úgy öt órakor a nővérem, s aszondja: »Gyere, me édesanyám az este meghalt.« S mondom, hogy ne, az este mit hallottam! S azt mondta; »Ő jelentkezett. Jelentette, hogy távozik tőlünk«” (26).

VI. A halottak „hívják”, „várják” a haldoklót

Lényegében az előbbi megnyilvánulási formákhoz is sorolhattuk volna az alábbi előjeleket. Döntésünkben az volt az irányadó, hogy több adatközlő is jelezte, hogy ezek többnyire az elmúlás előestéjén jelentkeznek. A típuscímet, kissé alakítva, az adatközlőtől kölcsönöztem. Újabb meggyőző bizonyítéka annak a felfogásnak, hogy a haldokló ismerős, rokoni környezetbe készül, ahol elébe mennek és várják, mint a „vendéget”.

„Például csattan a kályha, ropog az asztal, azt mondják, hogy a halottak jönnek, várják a beteget” (26).

„A fiam súlyos tüdőgyulladásban volt. Én adtam neki a teákat s mindent, de ő csak a halállal küzdött. Csak örökké a halottakat — ugye, édesanyám es meg vót halva — szólította: »Várjon, mamá! Met menyek én es! Várjon, no!« Mind a halottakkal beszélt egész héten.

A haldokló látja a halottakat. Mikor azokat lássa s azokval kezd beszélgetni, akkor közel a halál. Egy jele a halálnak. A halottak megjelennek az ő ágya előtt. Nyitva vót a szeme, nem aludt, hogy azt mondhattuk volna, álmodott. S ilyent má többet láttam. Vót, amelyik a hitvestársát lássa, vagy a gyermekeit. Nem alszik, s mégis lássa a halottakat, s beszél vélek. A halott hívja, s a beteg mondja: »Hát még nem menyek!« S ez azt jelenti, hogy még megélhet. De ezt csak ő hallja, s csak ő lássa a halottakat. A válaszokból lehet következtetni, hogy mit lát s mit hall s kivel beszél. Ha azt mondja: »Menyek!« — azt je-

lenti, hívják s meghal. S ha azt mondja: »Hát még nem menyek!« — akkor még megél. S ez így igaz. Láttam sokat ilyent. S még úgy kapkod utána es, hogy még ne menjen. A kezit es kinyújtja, mintha akarná megfogni a halottját, aki őt hívja” (20).

„Amikor édesanyám múlt ki, akkor is ott voltam. Én es Tera vagyok, s volt egy testvére, ő is Tera. S azt mondja egyszer nekünk, »Tera!« S mondom: tessék, édesanyám! »Nem te, Tera, Bánosi [egy utcarész] Tera itt van-e?« Akkor ment el a testvére épp, s ő tudta, hogy ott van; haldoklott, s tudta. Azt akarta, hogy mondja meg neki, met meg volt halva a testvérinek az ura, hogy ne, az ura ott ül a házba. Mi nem láttuk, de ő látta, hogy ott ül. Látja is, s beszélget is a halottakkal. Terának, a testvérinek a férjét, Szabó Jóskát ott látta” (14).

„Az én uram, mikor halálán volt, s mindenkitől elbúcsúzott, halkán még annyit mondott: »Jaj, mennyien vannak... öregek...«” (27).

„A haldokló mind hívja a halottakat. Mint például anyósom es. Mikor halt meg, az édesanyját, az édesapját, minden rokonát, mindegyiket hívta, szólította: »Gyertek, na! Ne hol vannak! Édesanyám! Édesapám!« Mind a falról szólította: »Ne, mind itt vannak, mind itt vannak!« — mondta. Ez így igaz.

Fazakas Daniné es, Szabó Árpádekkal szemben, most, amikor halt meg, na, az es, mikor haldoklott, mind mondta, hogy »Ne, édesanyám! Édesapám!« S a testvéreit, mindeniket szólította: »Ne, mind itt vannak... ne, mennyien vannak a házba!« Ezeket az utolsó óráiban látta. Ez azt jelzi, hogy mikor a halottakat látta, má ő is szinte ott van köztük. Ő látta, ő már érzi a halálát” (23).

„Például az én boldogult uram, amikor halálán volt, halála előtt egy héttel, a belső szobából kifut a konyhába, a kicsi ágyra felült, s a lábát is, mint egy kicsi gyermek, felhúzta. S kérdem, mét jöttél ki? S azt mondja: »Jaj, te úgy megijedtem!« S kérdem, hogy mitől? S azt mondja, hogy: »Egy sánta fekete macska ki akarta szíjni a véremet!« Menj el, Áron! — mondom. Én a nyáron bent aludtam, s ott még a légy sem tudott béjőni, met szitát raktunk az ablakra is, itt semmi sincs. De ő nem mert béjőni. Mondom a fiamnak, s ő is béjött, s fiókot kihúztunk, s mindent, hogy győződjék meg, hogy itt nincs semmi. S azt mondta, hogy a fekete sánta macskát ő ébren látta. Szóval nem aludt, úgy látta ébren. Utána egy héttel halt meg. Ez neki egyféle látomása volt. Általában macskák jelennek meg a betegnél, s az az ördög. Aztán megjelenik az apa, anya, testvér, s azt a beteg látta, de mi nem. Én se láttam a macskát, de ő látta.

Általában a haldoklóknak eléjőnek az elhaltak, s beszélgetnek is vele. Nem is álmukba, hanem olyan beteg aggyal, magukon kívül vannak, s beszélgetnek. Hangosan mondja: »Édesapám, édesanyám!« Az uram is mondta: »Jaj, édesanyám, jaj, édesanyám! Ne, jó édesanyám! Itt van édesanyám!« Ezt úgy értelmezzük, hogy ott van a halott előtte, s látta, hogy jöttek érte” (26).

„Sok olyan haldoklónál vótam, amelyik beszélgetett a halottakkal. Beszélgetett! Azt mondta, hogy itt van. S megmondta, hogy ki.

Itt vótam a szomszédba Bács Ágostonnit. Ágoston súlyos beteg vót, s egyszer kezdett kacagni. S hát úgy kacag. S azt mondja Erzsi, a felesége: mit kacagsz, Ágoston? »Hát nem látod — aszondja —, mind itt vannak! Nézd meg, mind hazajöttek! Hazajött édes-

apám es, hazajött édesanyám es, itt van a fesső sógorom es! Mind itt vannak körülöttem!«
 »Menj el, Ágoston, te mit beszélsz? Hát a szemed nyitva van! Hát itt senki nincs ebbe a házba« — mondta neki Erzsi. »Te ne beszélj, me itt vannak mind. Nézd meg, mind itt vannak körülöttem!« Nos, erről má tisztába vótunk, hogy ő má a halottakkal foglalkozik, s velek beszélget. Nyitva van a szeme, nem álmába lássa, s akkor es azt mondta... S helybe kellett hagyni. Me mondta: »Na. nézd meg, még a kicsi leányka es, a testvérem, meghalt rég, még az es itt van!« Így mutogatta a kezivel: »Hát ne, mind itt állnak körülöttem, Erzsi. Nem látod?« »Te ne beszélj, Ágoston, ne ejtess kétségbe! Ebbe a házba senki nincs!« Na így, ilyent sok helyen láttam s hallottam, hogy a halni készülők beszélgetnek a halottakkal. Hiába, hogy ébren van, erősíti, hogy ott vannak. Nem tudom, mit mondjak erről!? Én azt mondom, hogy a gondolata neki csak ott jár, a betegségin, s hogy ebbe belehal. S akkor ő, ameddig még az eszin van, mindig, mindig azon jár az esze, hogy volt azokkal, akik héza tartoztak, s milyen lesz velik a találkozás. Én csak azt mondom, hogy ezen tusakodnak, ez jár az eszükbe. Hogy az elhunytak lelkivel találkoznak. Ők ezen vannak csak” (1).

Kunt Ernő írja, hogy „a paraszti halálkép számos megfigyelést, tapasztalatot, hiedelmet, mágikus eljárást ismer arról, hogyan lehet előre kifürkészni vagy elhárítani a halált, illetve milyen jelekre kell figyelni, amelyek figyelmeztetnek közeledésére”¹⁸.

Erre a megállapítására válaszol részben, talán nem is szűkölködve, a fent közölt és a megnyilvánulási forma szerint rendszerezett, olykor néhány szóval is értelmezett gyűjtés.

Viszont ugyanúgy megválaszolásra vár még jó néhány nyitott kérdés: Ha netán az álom a halált előidéző ok, el lehet-e hárítani az okozatot, és hogyan? (Azt már láttuk, mit tesznek a bagoly/halálmadással, kutyával.) Kinek adatik meg a halált jelentő áomlátás képessége? Közli-e áomlátását, hogyan és kivel? Milyen lelki hatást vált ki a közlés a közvetlenül érintettben, a hozzátartozóban vagy éppen az álmot látóban? Ki érti az álmokat, a többi jeleket? A jeleket mennyire értelmezik egyértelműen, mennyire eltérően? Az álom, a jel észlelésétől számítva mennyi időre következik be a halál?

A kérdések egyike-másikára már az eddigiekből is kaphattunk olykor utalást. A teljesebb megválaszolást a továbbiakban is az adatközlőkre bizzuk, ami viszont nyitott marad, az nyilván a kutatás gyengeségeinek, mulasztásainak számlájára írandó. A gyűjtött anyag — és talán ez a szokásgyűjtés nehézségének sajátossága — a rendszerezés, feldolgozás során számtalan új jelenséget, kérdést vet fel, amely folyton visszatérő (évek óta minden anyagi támogatást nélkülöző) terepmunkát kívánna meg.

(Csupán megjegyezni kívánjuk, hogy a vallomások nem követik a fenti kérdéssor szigorú sorrendjét, a kutató kérdéseit pedig legtöbbször a válasz közvetlen tartalmazza, így azokat mellőzzük.)

„Ha régi halottat lát az ember, hogy avval beszélget... az jelzi a halált. Met olyan álmokat lehet látni, hogy az ember nem is hinné, hogy ez így lesz.

Nálunk volt egy olyan asszony, hogy álmában olyanokat látott, hogy aztán álmodta-e, nem tudom, de amit álmodott s amit megmondott, igaz volt. Másoknak is álmodott. Igen. Sokszor még meg is figyelmeztetett.

Volt egy másik öreg néni, odaki lakott, az rendesen mondta: »Te, mondd meg a szomszédasszonyodnak, ügyeljének, mert nagy veszedelem vár rejik!« »Menjen el, Julia néni,

¹⁸ Kunt Ernő: *i.m.* 103.

vajon mi?» S azt mondja: »Hát nem tudom, de olyan álmot láttam velük, hogy veszedelemben lesznek!« Nem tőt belé körülbelül olyan három-négy hét, s két tehenjeket ütte meg az Isten ítéletje. Olyan volt, hogy az álmólátásaiból soknak mondott, s mind igazat. Ha valakit olyant látott, hogy közelvaló szomszédja, megmondta: »Mondjátok meg ezeknek, hogy ügyeljenek!«” (5).

„Mindenki álmodhat mindenkiről: szomszédról, rokonról. Annyi, ha a falu másik felibe lakik is, csak ismerje” (26).

„Szülő es, testvér es, még a nem hozzátartozó es megálmodhatja. Az időt nem tudják meghatározni, lehet holnap es, s akármikor. Az én uramra es megmondták, itt alól laknak, egy szomszédasszony, most az es beteg. »Te — azt mondja —, uradot olyan cifrán s olyan szépen felöltözve láttam, tiszta fehér gyócsingesen« — s hát majdnem-majdnem meghalt! Kelltt futni a papétt, hogy gyóntassa meg, met hát vége az életinek. Ugye ilyen álmok vannak” (5).

„Rokon, de nem rokon is megálmodhatja, s akkor eljő s megmondja, hogy felőletek ilyen álmot láttam, te, vigyázatok. Tartsatok hézza, met ne, ilyen álmot láttam, nehogy beteljesüljön. S azt is meghagyja, hogy ha beteljesedik, mondd vissza, hogy igazam volt-e vagy nem” (22).

„Általában, mikor így esszegyülünk, elmondjuk, ki mit álmodott, s mind úgy vélekedünk, hogy ez azt jelenti, az pedig azt jelenti, hogy nem jelent jót, betegséget, halált jelent, lemaradást, veszedelmet. Úgy egyformán értelmezzük. Van olyan, aki többet tud egy álomról, van, aki kevesebbet. Van olyan es, aki eléveszi az álmofejtő könyvet, s abból kikeresi. Most nemigen van olyan, aki mindent meg tud fejteni fejből” (26).

„Az öregasszonyok régen ezeket mind meg tudták fejteni. A mostaniak nem tudnak annyit” (22).

„Amikor olyan álmot látunk, hogy meszelnek a házban, hogy a gerenda letörik, az biztos, hogy halál. Hamarosan! Ezekből mind arra következtetünk. Met ez má több helyen megtörtént. Én, ha olyan álmot látok, hogy meghal valaki, vagy meszelünk, azt má tudom, hogy ott halál lesz. Ezeket mindenki tudja, s a fiatalok nem hiszik, amíg meg nem történik, nem hiszik. Nekik több a dolguk, nem es törődnek egyébvei, s nem hiszik” (20).

„Az álom azért sokszor bételik. Úgy pillanatnyilag nem es veszi az ember észre, hogy há ebből vajon mi es jó ki. S vannak olyan álmok, hogy úgy elfelejti az ember, de amikor a csapás éri, eszibe jut” (18).

„Én nem álmodtam, hanem az egyik szomszéd azt látta álmában, hogy a hídon, itt nálunk jött keresztül, s a házunknak a cserepei mind hullnak le. S egy másik szomszéd azt álmodta, hogy az istálló tetejire egy nagy lobogó ki vót tűzve, s rengeteg ember fekete ruhában az udvaron. S nemsokára az én fiam meghalt. Ezeket azután mondták meg nekem. Ezeket azon a héten álmodták. Ugye, amelyik akarja, megmondja, s a másik

azután mondja meg. De általában megmondjuk a rossz álmokat. Figyelmeztetjük egymást, de nem örökké készülünk fel” (26).

„Én, amikor Albert Mártonnéval azt az álmot láttam, amit meséltem a tanár úrnak, nem mondtam meg nekik. Valahogy úgy... féltem megmondani.

Nekem volt egy nagynénim, s ő megálmodott sok mindent. S mentek hozzá kérdéssel, hogy ezt s ezt álmodtam, s mit tegyünk. S ő rendesen azt mondta: »Fiam, hívjál eszre es-tére öt asszonyt, s imádkozzatok! De ne adjatok sok alamizsnát! Két pohár italt s kenyeret. S többet semmit.« Így például egy gyermek meggyógyult. Megváltották az imádsággal s az alamizsnával. Me arra es valaki várhatott” (27).

„Itt volt egy szomszéd. Róla álmodtam rosszat. Nem mondtam meg, met nagyon súlyos vót a férfi, s az asszon mindig sírt, neki nem mertem megmondani, de így megmondtam a szomszédságnak, hogy mit láttam. Tehát van úgy, hogy megmondjuk, s van úgy, hogy elhallgassuk. Mikor hogy...” (26).

„Én így elmondtam többnek: vigyázzatok, te, met nem jó álmot láttam nálatok s rólatok. De imádkozzatok. Amikor nem jó álmot látunk, akkor azt szoktuk mondani, hogy imádkozunk álomfejtő Szent Jóhhoz, hogy fejtse jóra minden rossz és gonosz álomlátásainkat. S aztán egy Miatyánkot s egy Üdvözlégyet elmondunk álomfejtő Szent Jóhhoz, hogy múltjék el tőlünk a veszély.

De azért direkt nem menyek el ahhoz a házhoz, amelyikről álmodok, me nem akarok jósló lenni, sem senkit megijeszteni, csak ha látom őket, akkor mondom meg” (20).

„A régi öregektől úgy hallottuk, hogy amikor rossz álmot lát valaki, akkor amikor kinyissa a szemit, ne mondja el senkinek napja feljöte előtt, vessen keresztet, és az álomfejtő Szent Jóhhoz imádkozzék, hogy fejtse jóra az álmot” (26).

„Aki ilyen álmot lát, úgy gyöttri magát... Nem jó! Csak állandóan az forog az eszibe, hogy jaj Istenem, vajon mi jó reánk?! Vajon milyen veszély jó reánk?! Csak ebbe gondolkodik, s ezen öli meg magát, s törődik [ti. gyöttrődik], úgy hogy... S méges aztán csak eljő, amit a Jóisten reánk mér.

A családba elmondom az álmot. A többiek es el, ha rosszat álmodnak, s úgy mondom én es rea, hogy a Jóisten öröjzön meg minden különös bajtól!

Álomfejtő Szent Jóh egy szent a szentek között. S az az álmok megfejtője. Úgy bízunk a Jóistenbe, hogy ő meg tudja fordítani az álmot. Bár nem az ő erejiből, hanem a Jóisten kegyelmiből!” (20).

„Úgy tartották, hogy az álomlátástól három napra vagy három hétre békövetkezik a halál. Örökké úgy reszkettem, mikor valami olyant láttam, hogy Istenem, csak valahogy telnék el az az idő, az a nap! Hogy nehogy valami megtörténjen!” (22).

Az előjelek részaránya

A halál előjelrendszerének egyféle elkészítése után a kutatónak mérlegelnie kell az elmúlás elővetítésében szerepet játszó jelenségek, jelek, formák részarányát, természet-

sen az általunk gyűjtött adatok függvényében és a gyűjtési területre vonatkozóan. A tipologizálás nyilván magán viseli a kutató egyéni szemléletét.

Számbeli megoszlásuk szerint a következő csökkenő sorrendet állíthatjuk fel:

I. Az álmok jelzései: 30. II. Aki megérzi vagy-akinek megjósolják a halálát: 11. III. Különleges előjelek: 9. IV. Az állatok jelzései: 8. V. A halottak „hívják”, „várják” a haldoklókat: 7. VI. Túlvilági jelek: 5.

Összesen 70 halált jelző előjel, közel 30 adatközlőtől. Szent meggyőződésünk, hogy csak azért 70, mert a gyűjtéssel, kutatással megálltunk. Akárcsak a lakodalom világát, teljes mélységében az elmúláshoz fűződő hiedelem- és szokásvilágot sem lehet még egyetlen faluban sem feltárni.

Pusztán ránézésre is egyértelmű a kép: az elmúlás uralkodó előjele az álom. Kunt Ernő, aki összmagyar vonatkozásban vizsgálja a magyar parasztság kultúrképét, hasonló következtetésre jut, bár nem számokban gondolkodik: „A halált közvetlenül megelőző jelek közül igen gazdag a halált jelentő álmok csoportja.”¹⁹ Csupán azért idézzük e kérdéskörben jártas szerző megállapítását, mivel úgy tűnik, hogy általánosan érvényes következtetése a részre is igaz: a mi esetünkben Csíkszentdomokosra, illetve emez fordítva is igazolni látszik.

Hogy miért van ez, hogy a haláltudat ébrentartásában — mert talán ez a fő cél —, a halálhoz való viszony befolyásolásában, alakításában az álmok játsszák a döntő szerepet — nos, ennek értelmezése, úgy véljük, meghaladja a folklórtudomány illetékességét.

Mi azzal tesszük teljesebbé az álmok látásának és értelmezésének, számontartásának fontosságát, hogy számba vesszük az álmok rendkívül gazdag képvilágát és kelléktárát. Milyen elemekből, tárgyakból, tárgyegyüttesekből, élethelyzetekből, jelenségekből állanak össze azok az álmokképek, amelyek közvetve vagy közvetlenül a halálra vagy a halálra is utalnak? A továbbiakban közölt nem teljes leltárunk bizonyára gazdagítja a magyar (esetleg nem csak a magyar) szimbólumrendszert, vagy igazolja a meglévőt.

Kivonatosan a következőket soroljuk fel: elhunyt pálcás öregek gyülekezete valaki háza előtt, s néznek be az udvarra, s az őket kérdezőknek megmondják, hogy kit várnak; átmenés nagy vízen; nyakra tekeredő kígyó, mely a bal mellbimbót szívja; piros vér folyik a testből; álomban meglőnek; meszelés, takarítás, szemetes lakás; szántás; gabonát vetni; krumplit ásni, ültetni; az aratást lefogyni; lámpát kifűjni; medvét látni; kaszást látni; kaszálás; ültetés; verekedés; fehérbe öltözés; fehér krizantém; fehér gyapjú fonása; fehér dolgot látni; fehér lepedőben látni valakit; ölési szándék késsel; kiterített kender az udvaron; kenderszáritás; fonás, méhraj látása; tüzet látni; temető- (gyász-) gyülekezet valakinek az udvarán; szemes gabonát töltögetni; szegfűcsokrot adni valakinek; elhaltnak enni adni; házgerenda letörése; ha az udvaron kivágnak egy fát; élőfa kidőlése; legyet látni; valamilyen tetőről, magaslatról lezuhanni; háztető beomlása; nemi erőszakot elkövetni... és az eltitkolt, „el nem mondható” álmok.

Közel ötven álmokképző elem, eszköz, jelenség; közülük jelentős az analógiás célzatúak száma. Elemzésüket majd a halál és temetkezés hiedelemvilágának összefüggésében kísérelhetjük meg.

*

1. Úgy véljük, hogy a halál előjeleinek csíkszentdomokosi vizsgálatával nem látványosan ugyan, de teljesebbé tettük folklórkutatásunk halálképvizsgálatának ered-

¹⁹ Kunt Ernő: *i.m.* 106.

ményeit. Véleményünket egyrészt Jung Károly szavaira alapozzuk, aki szerint „nincs is tudomásunk olyan alapos kérdőívről vagy irodalmi műről sem, mely kizárólag a haláljós-lás és a halál előjelei kutatását és feldolgozását tűzte volna ki célul maga elé”.²⁰ Másrészt alapozzuk Kunt Ernő munkájára, aki e kérdéskörnek, mint említettük, összmagyar vonatkozásban hatlapnyi értelmezést szentel, kevés szokás-, illetve hiedelemszöveggel, eseménytörténettel. Hisszük tehát, hogy az általunk gyűjtött hiedelemszövegek, amelyek legtöbbször nemcsak tényközlések, hanem sorshelyzetek, értelmezések is, teljesebbé teszik a magyar parasztság halálképéről alkotott felfogásunkat. Jelzik jó néhány jelen-ségről azt is, hogy amiről, mai ismereteink szerint, eddig azt hittük: a magyarság által lakott terület csupán egyikén-másikán ismert, most távoli pontokon is felbukkan. Jelzi, úgyszintén, a formai változatosság ellenére is, kultúránk és világszemléletünk viszonylag egységes képét.

2. Noha az elmúlással és temetkezéssel kapcsolatos szokás- és hiedelemanyag igen kis részét foglalhattuk be jelen dolgozatunkba, a birtokunkban levő gyűjtés is megerősíti azt az általánosan elismert szemléletet, hogy a folklór leghagyományosabb, legkonzervatívabb rétegével van dolgunk. Nagy Ödön — K. Kovács Lászlóra hivatkozva — mondja, hogy a halál előjelei a földkerekség minden népénél megtalálhatók.²¹

3. Mivel a halál előjeleit — szemléletünk szerint — szerves összefüggésben látjuk az általunk ismert, de a tárgyalt témához nem tartozó hiedelemvilággal, és ezért most nem közöljük, az általánosabb tudományos következtésekről most le kell mondanunk.

4. A mérlegelés és aránybecslés korábbi gyakorlatát folytatva, annyit megá-lapíthatunk, hogy a halálhoz fűződő kép — legyen keresztény vagy nem keresztény ere-detű — lényeges eltolódásokat mutat Csíkszentdomokoson (ez mindenképpen megerősíti a 2. pontban foglaltakat), és ezt tartjuk talán a legfontosabb következtetésnek, melyet már az eddigiek alapján is megfogalmazhatunk. Érdekesnek és egyben furcsának is tartjuk ugyanis azt a jelenséget, hogy bár valamennyi temetésen és a halálra vagy elmúlásra em-lékeztető vallásos ünnepeken a papok soha nem mulasztják el hangsúlyozni, hogy a halál Isten döntése, Isten akaratának beteljesedése, és ezért a halálba való belenyugvásra intik híveiket, mégis — egészében nézve az elmúlással, temetkezéssel összefüggő szokásokat, hiedelmeket — joggal állíthatjuk, hogy Csíkszentdomokoson a hagyományos kultúrkép-ben a halál nem-keresztény, „pogány” elemeinek részaránya és ezeknek az emberi tudat-ban, lélekben munkáló ereje van legalább akkora és annyira erős, mint a keresztény hité; sok vonatkozásban talán még erősebb is, mint az utóbbi. Észrevételünket, még ha nem is terjeszthető ki a jelenség egészére, a halál időszakának hozzávetőleges felbecsülésével, il-letve ez időszak alatt bizonyos személyek által játszott szerepek „időfogyasztásával”, időigényével is igazolhatjuk. Mert függetlenül attól, hogy kinél mennyire húzódik el a haldoklás ideje, a temetésre való előkészület, a temetés és lelki feloldódás, mindebből a halált váró és végtisztességet megadó, a társadalmi egyensúlyt helyreállító időből az egy-ház képviselőjére, a papi segédletre (gyóntatás, utolsókenet-feladás, temetés, harmincna-pos mise), bárhogy is számítjuk, átlagban három óránál több nem jut. Így nyilvánvaló, hogy a nem-keresztény hit és gyakorlat uralja a halálra való előkészület eszmeiségét, gyakorlatát egyaránt. A fenti képen csupán az módosít, illetve javít, hogy a haldokló lelki gondozását biztosító nem-papi, hanem „szakosodott” asszonyok által végzett imádkozás a

²⁰ Jung Károly: *Haláljós-lás és a halál előjelei...* 225.

²¹ Nagy Ödön: *i. m.* 179.

forgalomban levő vagy régebből (pl. a múlt századból is) megőrzött imakönyvek, illetve imádságok felhasználásával történik.

5. Miért volt és van szükség kultúránknak és másokénak is eme ősrégi rétegére? Ha figyelembe vesszük, hogy a paraszti életmód minden szempontból és mindig a pragmatizmus útján haladt, akkor kérdésfeltevésünkre a választ Kunt Ernő szavaival fogalmazhatjuk meg: „Ha jól meggondoljuk, az álmokra s egyéb előjelekre vonatkozó hiedelmek, jóllehet irracionális tartalmúak, a hamis tudat fogalmkörébe tartoznak, mégis hasznosak a közösség számára, hiszen folyamatosan előkészítik az eseményre tagjaikat. Így igyekeznek megvédeni a közösséget a váratlanul bekövetkező elementáris veszteség bénító sokkjától.”²²

„A halált nem lehet megszokni” — idéztük már fennebb Nagy Ödön e megállapítását, tehát hiába az állandó egyházi, papi és imádságos vigasz. Szükség van a rejtett erők, látomások, jelek, jóslások nyújtotta biztonságra is; más szóval arra, amit bevezetőnkben is megfogalmaztunk: az ismeretlen jövő bekövetkeztének, módjának, milyenségének tudására. Szükség van — és ezzel visszautalunk a paraszti élet gyakorlatiasságának tapasztalt lényegére —, mert a halál például az orvosnak, a hivatalos személyiségeknek egyszerű tény, statisztikai adat, a parasztembernek viszont életformaváltás, de addig is, amíg ez bekövetkezik, a lét és nemlét határán áll: még jelen van abban, amit leélt és amit ismer, és tudni akarja a folytatást, miképpen mindig tudni akarta és tudta a szántás, vetés, betakarítás, születés, lakodalom, a megemlékezés idejét és módját is.

Szerintünk ezzel a következetesen gyakorlatias életvitellel értelmezhető és érthető meg az az óriási szellemi-ideológiai-kulturális-lelki háttér, amely a halált megelőzi és végigkíséri. E szövevényes háttér csikszentdomokosi realitásából igyekeztünk egy kis részt felmutatni.²³

²² Kunt Ernő: *i.m.* 108.

²³ Itt is köszönetet mondok adatközlőimnek, akiknek névjegyzéke a tanulmányban közölt sorszámmal, életkorukkal zárójelben a gyűjtés évével a következő: 1. özv. Albert Dávidné Blága Julianna, 66 (1992); 2. Bálint Ferenc, 42 (1975); 3. Bíró Imréné László Anna, 69 (1980). 4. Bíró József, 86 (1980). 5. Fazakas Domokosné Bíró Anna, 84 (1991). 6. Ferencz Ágostonná Szabó Anna, 70 (1972). 7. Ferencz Lászlóné Székely Julianna, 62 (1982). 8. Kalamár Domokosné Kristály Veronka, 77 (1986). 9. Karda Lajosné Kristály Teréz, 66 (1972). 10. Karda Mihályné Barabás Erzsébet, 72 (1990). 11. Karda Veronika, 61 (1975). 12. Kádár Ferencné Kurkó Gizella, 37 (1975). 13. Kedves Félixné Barabás Teréz, 80 (1990). 14. Kedves Imréné Dobos Teréz, 67 (1992). 15. Kedves Lajos, 69 (1982). 16. Kedves Mártonná Ferencz Anna, 63 (1981). 17. Kurkó Sándorné Szász Julianna, 76 (1980). 18. Mákszem Jánosné Bara Anna, 53 (1991). 19. Miklós Imréné Máthé Borbála, 58 (1979). 20. Nagy Lajosné Ferencz Rozália, 83 (1992). 21. Szabó Árpád, 81 (1992). 22. Timár Ignácné Bara Erzsébet, 66 (1989). 23. Török Áronné Kalamár Teréz, 73 (1992). 24. Kalamár Márton, 74 (1985). 25. Barabás Imréné Székely József, 47 (1980). 26. Kedves Áronné Kovács Zsuzsanna, 67 (1991). 27. Sándor Árpádné Kristály Erzsébet, 65 (1992).

Dávid Gyula

Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban

Volt és van alkalmunk bőségesen megtapasztalni, hogy az irodalmi művek sorsát nemcsak a befogadó olvasóközönség ízlésváltozása formálja, hanem az írás és olvasás viszonyába gyakran adminisztratív eszközökkel durván beleszóló történelem is.

Romániai magyar irodalmunk legutóbbi félszázadának történetéből seregnyi példát hozhatnánk fel erre az írói életművek sorsát megpecsételő tényre. Egyet ragadunk ki most ezek közül, a Bánffy Miklósét, akinek születésétől (1873. december 30.) 120 esztendő telt el. Nem az annak idején felemásan „lereagált” centenárium miatti késői jóvátétel ez, inkább egyetlen kiragadott példa arra, hogy miképpen működött az olvasói befogadást ideológiai és adminisztratív eszközökkel befolyásoló pártirányítás az elmúlt időszakban, irodalmi múltunk egyik tagadhatatlanul kiemelkedő értékével szemben.

Ennek a számbavételnek a során nem a szereplők neve (azoké, akik részesei vagy áldozatai voltak az irodalomértékelés pártirányításának) fontos számunkra, hanem maguk a tendenciák, a tünetek: az olvasói és irodalomértékelő ízlésváltozás manipulálásának és manipuláltságának folyamata vagy az ellene vívott — sokszor szélmalomharcnak tűnő — küzdelem. De fontosnak tartjuk ezt a számbavételt azért is, mert sok esetben még ma is különös módon keverednek az irodalmi közvélekedésben a régi manipulációk makacsul tovább élő üledékei a manipulatív hatalommal való totális szembenállás jegyében fogant kontratotalitárius reflexekkel; ezek hatására aztán hajlamosak vagyunk az elmúlt kor selejtjével együtt annak értékeit is kétségbe vonni vagy a letagadott értékekkel együtt az elmúlt kor limlomját is keblünkre ölelni.

Az irodalmi és életrajzi lexikonok szűkszavú adataiból is nagyjából köztudott, hogy Bánffy Miklós, miután a háború utolsó időszakában szerepet vállalt a Hitler-ellenes koalícióval való kapcsolatkeresésre és a háborúból való kilépésre törekvő ellenzéki és baloldali erők megmozdulásaiban, a szovjet és román csapatok Kolozsvárra történt bevonulása után Erdély északi részében újrászerveződő magyar irodalmi életnek is aktív részese volt. Tagja az 1945-ben alakult Romániai Magyar Írószövetségnek, munkatársa az 1946 nyarán, Gaál Gábor hazatérése után indított Utunknak, amelyben az első évfolyamban rendszeresen közöl — főleg régi idők jellemző apróságait felidéző anekdotákat, de képzőművészeti vitacikkeket is —, s a Józsa Béla Athenaeum 1946-ban kiadja *Bűvös éjszaka* c. kisregényét, amelynek hősnője a véletlen folytán ugyan, de részese lesz a jugoszláv partizánháború egy epizódjának.

A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* első kötetében¹ az ezt követő időszakról viszont csak ennyi áll: „Halála előtt nem sokkal Magyarországra távozott.” Azt talán ma már csak igen kevesen tudják, mi volt ennek a távozásnak a konkrét oka. Már 1946-ban Emil Isac egy Gaál Gáborhoz írott nyílt levélben a România Liberă hasábjain követelte „Horthy egykori külügyminiszterének” eltávolítását a romániai magyar irodalmi életből. Ez esetben nemcsak a politikai megbélyegzést hordozó címkézésre érdemes odafigyelnünk, hanem arra is, amit az író-Bánffyról mond Isac: azt állítja róla, „abban tetszeleg, hogy írónak képzelet magát”, hogy „akarnok dilettantizmusával... évek hosszú során át terrori-

¹ *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. I. Bukarest 1981. 155.

zálta az irodalmi és művészvilágot”, hogy „az 1940—1944 közötti Horthy-uralom idején a budapesti főrendiházban... vidám képpel toltta Horthy szekerét”. Isac cikke azzal a felszólítással végződik, hogy „az aggastyánok iránti tisztelet érzelmi okán” „ez az alak” nem ülhet egy társaságban a Horthy-rendszer egykori üldözöttjeivel.²

Ma már kideríthetetlen, miféle személyes sérelmét törlesztette a két világháború közötti időszak nagy hatalmú román művészeti vezérfelügyelője, a demokrácia és a román—magyar testvériség Ady-barátságával is megtévezett hírnevű zászlóvivője 1946-ban Bánffyval szemben. De nemcsak a kommunista hatalomátvételnek s. az osztályharc kiéleződésének, hanem minden bizonnyal ennek a cikknek is szerepe volt abban, hogy „Kisbán Miklós” neve eltűnik az Utunkból, ő maga nem lesz tagja a Romániai Magyar Írószövetség „egyesítése” után létrejött Romániai Írók Szövetségének, s 1948-ban Magyarországra települ át. Budapesten hal meg nem sokkal később, 1950. június 4-én.

Az ötvenes évek fordulóján nemcsak az ő neve, de a két világháború közötti erdélyi magyar irodalmi örökség úgyszólván teljes egésze kiszorul a köztudatból. A kommunista Salamon Ernő verseit (*Gyönyörű sors*) 1946-ban még kiadta a Józsa Béla Athenaeum, de sors- és eszmetársának, Korvin Sándornak a kötete háromévi huzavona után (közben a „trockizmus” vádja is elhangzott vele kapcsolatban) csak 1955-ben jelenik meg (*Éber lélekkel*) Szász János még 1952-ben közzétett tanulmányával. Ez a kötet azonban, valamint Kós Károly *Varjú-nemzetségének* és *Budai Nagy Antalának* szintén 1955-ös újrakiadása már annak az ideológiai változásnak a jeleként is felfogható, amelyet Uja Ehrenburg szavával „olvasás”-nak neveztek, s amely — igaz — már az 1956-os magyar forradalom leverése után, de kétségtelenül annak eszmei hullámverésében a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi örökség újrafeltárási folyamatát is elindította. Ennek első fegyverténye (a szó szoros értelmében) Méliusz József *Közelmúltunk irodalma* c. cikke³, majd azt követően az Utunkban lezajlott „Nézzünk hát szembe”-vita.

Méliusz cikke az Utunk 1957. március 30-i számában jelenik meg, s ez alkalommal a dátumok ideiktatását nem valamiféle filológusi pontoskodás indokolja, hanem az az igény, hogy irodalmi életünk akkori eseményei egyszer majd a politikai változások dátumaival is párhuzamba állíthatók legyenek. Méliusz — a korra jellemzően — a kommunista rendszerben kataklizmaszerű hatást kiváltó XX. szovjet pártkongresszusra való utalással indítja cikkét: „Az eszmék és az idő kéz a kézben dolgoznak. A XX. kongresszus óta eltelt idő sodrásában megelevenednek az elhallgatott élők és meg nem említett holtak. Pártunk helyes kulturális politikája eredményeként kitarulnak az ablakok a világ és a múlt valóságos értékei felé.” Majd így folytatja: „A politikai tévutakra lépett írókkal szemben nekünk kell megvédenünk azt, ami művükben értékes és maradandó... Ez a tevékenységünk azonban ne jelentsen elégtételt a mérgező reakciónak, a kávéénikéknak és a letűnt szalonok árnyalakjainak, akik odvaik mélyén azt rebesgetik, hogy a burzsoázia irodalmát restauráljuk. Nem. A szocialista humanizmus, a szocialista kultúra jogosan tart igényt mindarra, ami érték és valóban emberi...”

Ebben az indításban megtalálható mindaz, ami ezt az alapjában véve új hangvételt és állásfoglalást abban az időben — az 1956-os forradalom leverése után hamarosan magához térő cenzúra szemében — „szalonképessé tette”: hivatkozás a szovjet példára, a cikk

² Ion Brad: *Emil Isac — új eszmék szószólója*. Fordította Bustya Endre és Farkas László. Kolozsvár 1975. 392. Az idézet pontos lelőhelyét a monográfia szerzője nem jelöli meg.

³ Méliusz József: *Közelmúltunk irodalma*. Utunk 1957. 13. sz.

egy másik részében a román irodalomban megindult újraértékelésekre (amelyeknek során végre le lehetett írni Panait Istrati, Octavian Goga vagy Liviu Rebreanu nevét), mint ahogy megtalálható a példás, „osztályharcos” kiállítás is a „mérgezőfogó reakció” ellen. Méliusz — ügyes fogással — még azt is megteszi, hogy azt a vádat adja a kávéénikének és a letúnt szalonok árnyalakjainak szájába („a burzsoázia irodalmának restaurálása” vádját), amely hamarosan a hivatalos pártirodalmi szemlélet képviselői részéről fogalmazódik meg nemcsak Bánffy, de az egész új irodalomértékelés kapcsán.

Méliusz József a két világháború között erdélyi magyar írás jeleseinek egész névsorát felsorolja Kuncz Aladártól Dsida Jenőig, Reményik Sándorig és Daday Lorándig, s így kerít sort Bánffy Miklósról is. „Hallgathatunk-e Kisbán Miklós művéről — teszi fel a szónoki kérdést cikke derekán —, nem félünk leírni, hogy gróf Bánffy Miklós rejtezik ez írói név mögött —, az erdélyi arisztokráciának arról a freskószerű önbírálati szándékú művéről, amelynek Gaál Gábor teljes kritikai fegyverzettel oly alapos figyelmet szentelt, és aki 1946-ban a jugoszláv partizánharcokról írt regényt tett le Gaál Gábor szerkesztőségi asztalára.”

A fenti idézet érveinek egynéhányát már értelmezni-magyarázni kell a mai olvasó számára, akinek nincs honnan tudnia, hogy Gaált — a halálát okozó 1950-es pártkizárást érvénytelenítve — nem sokkal korábban rehabilitálták, és épp e cikk megjelenése idején, az újraindított Korunk révén is, a hiteles marxista kritikus aureólája lebegett feje fölött (ami viszont nem védte meg attól, hogy válogatott írásainak nyomásra előkészített ólombetűt két évvel később, 1958-ban ne parancsolja olvasztóba a cenzúra); hogy magát Méliusz — négy év ítélet nélküli börtön után — épp a magyar forradalom napjaiban helyezték vissza bírósági ítélettel összes jogaiba s nemsokára az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó aligazgatói székébe; s hogy Titóhoz nem is olyan régen látogattak sorban Canossát járni azok a kommunista pártvezetők, akiknek pártjai egy fél évtizeden át „az imperializmus láncos kutyájának” megbélyegzésében jeleskedtek.

Az odavetett kesztyűt, Bánffy Miklós műve ürügyén, elsőnek Nagy István veszi fel, méghozzá igen gyorsan, ugyancsak az Utunk hasábjain.⁴ A lap 1957. április 13-i számában megjelent írása az egész „újraértékelési” vitának címet adó *Nézzünk hát szembe* címet viseli, s nem rejti el ingerültségét Bánffy nevének felbukkanása és az egész méliuszi kérdésfelvezetés miatt. A gyors reagálásnak azonban az is a magyarázata, hogy Nagy István annak idején, az 1948/49-es tanévtől néhány évig a Bolyai Tudományegyetemen a romániai magyar irodalmat adta elő, s erre az alkalomra nem kellett „újraolvasnia” az ötkötetes *Erdélyi történetet*, hanem jöszerevével csak saját korábbi egyetemi előadásának szövegét.

Nagy Istvánt Méliusznak „...a két világháború közötti romániai magyar irodalom »valódi« értékeinek megállapítására irányuló sürgetése” s a hivatásos irodalomtörténészek késlekedése indítja arra, hogy elmondja véleményét Bánffy művéről, előlegezve ezt a véleményt az általa idézőjelbe tett „valódi” jelzővel is, valamint azzal, hogy cikke révén még további (szintén általa idézőjelbe tett) „jobb sorsra érdemes” írók munkáival való szembenézést is ígér.

Elutasítása és türelmetlensége, amellyel az *Erdélyi történetet* s Bánffy egész művét „megsemmisíti”, nyilvánvaló. Ennek alapja pedig az az ideológiai megközelítés, aminek vonalán az elemzett mű megszűnik esztétikai értékhordozóvá válni, és kizárólag mint világnézeti-politikai állásfoglalást kifejező szöveg jön számításba (természetesen

⁴ Nagy István: *Nézzünk hát szembe*. Utunk 1957. 15. sz.

lehetőséget adva az „elemzőnek” arra, hogy olyan világnézetet és politikumot hozzon ki az illető műből, amilyenre saját szempontjai szerint szüksége van). Mindezen túl azonban szembetűnő még valami: az írói beleérzés teljes hiánya a mű iránt. Nagy István léptenyomon azt kéri számon Bánffytól, hogy a kritikus szerint megélt életanyagból miért nem azt a regényt írta meg, amelyet Nagy István írt volna, ha történetesen a maga proletáröntudatával ő éli meg Bánffy élményeit. „Bánffy — írja Nagy István — birtokában volt mindannak, aminek alapján alaposan ismerhette volna a »lent« és a »fent« életét... Nézzük hát, mire futja a trilógiájában e sokoldalú főúri élettapasztalatból.” Amikor aztán a regény „elemzésének” végére ér, így foglalja össze mondanivalóját: „Bánffy trilógiájának irodalomtörténeti értéke szerintem tehát csak annyi, hogy arisztokratái intim magánéletének rajzával hiteles anyagot szolgáltat mai szocialista-realista íróinknak ahhoz, hogy az Abádykat, Gyerőffyeket, Gazsi bárókat és Kamuthy Istikéket reális osztálytörekvéseikben és bukásuk igazi okainak feltárásával rajzolják meg. Bánffynak csak egyes részletkérdésekben sikerült hitelesen érzékeltetnie osztályának hullaszagát. Regénytrilógiájának egésze azonban tanácsul szolgált gazdájának, Horthynak, miként menthetné, ami még menthető...”

Nem feladatunk itt a két háború közötti erdélyi magyar irodalmi örökség újraértékelése körül támadt egész vitát elemezni. Néhány vonatkozásban azonban közvetlenül is ide tartozik, túl azon, hogy az 1957-es Bánffy-újrólvasást lényegében ennek a vitának a légköre is meghatározta.

Néhány hónap leforgása alatt két cikk is visszatér a vitatott kérdésre, mégpedig Bánffy-vonatkozásokkal is: a temesvári Izsák László az Utunkban⁵ s Robotos Imre az újrindult Korunkban⁶.

Izsák láthatóan a XX. szovjet pártkongresszus nyomán elindult nyitással sem ért egyet, még kevésbé Méliusz cikkével, s ezt már a címben is jelzi (*Amivel lehetetlenség egyetérteni... — Szélgjegyzetek Méliusz József cikkéhez*): „Bárhogyan is vesszük, lehetetlenség meg nem látnunk e sorokban egy olyan felfogás körvonalait, amely a XX. kongresszust megelőző irodalompolitikát lényegében helyteleníti...” Felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy „...közelmúltunk irodalmának újraértékelése közben valami osztályok feletti, egységes erdélyi irodalom legendáját hozzák létre”. Kategorikusan kijelenti: „Az olyan újraértékelések, amelyek napjaink osztályharcának követelményeit mellőzik, aligha szolgálhatják a szocializmus ügyét.” Maradéktalanul egyetért Nagy István Bánffy-értékelésével, s a Helikon ellenében Gaál Gábor egy 1935-ös Korunk-beli cikkét idézi (*Az Erdélyi Szépmíves Céh tíz éve*), amely egyértelműen és teljesen elutasítja annak a „század eleji félliberális élet- és művészetfelfogását”, s hozzáteszi: „...az az irodalom Erdélyben még annak az osztálynak sem kellett, amely létrehozta”. Tiltakozik az ellen is, hogy „ebben a Méliusz festette múltban a kommunista Gaál Gábor egyenértékű társra lel a kommunistaellenes Kuncz Aladárral, a fasiszták által meggyilkolt Salamon Ernő és Kovács Katona Jenő a fasiszmus felé hulló Dsida Jenővel”.

Szintén 1957. júniusi megjelenésű Robotos Imre Korunk-beli cikke is. Ő azonban, bár Bánffy trilógiájának kiadását nem tartja „sürgetőnek és elsődlegesnek”, vitába száll Nagy Istvánnal, mű és társadalmi eredet merev azonosításával: „az arisztokrata szerzőtől — írja Robotos —, aki saját osztályának bűneit teregeti ki (szükségképpen ezt is az arisztokrata tudata szerint, de meg is haladva ezt a tudatot) és hősei jellemformálásán keresztül feltárja

⁵ Izsák László: *Amivel lehetetlenség egyetérteni...* Utunk 1957. 26. sz.

⁶ Robotos Imre: *Irodalmi örökségünk birtokbavétele*. Korunk 1957. 798—803.

az osztályuralom megtartására tett kísérleteiket, aligha kérheti számon a marxista kritika, hogy műveiben miért nem helyezkedett az osztályával való szakítás következetes álláspontjára; miért az arisztokrata tudata alapján nézi a világot... A marxista kritikának az a feladata, hogy feltárja a mű eszmei-művészeti értékeit, illetve világnézeti-művészi korlátait. De az *írói tudatot* abszolút [R.I. kiemelése] módon nem lehet azonosítani a mű eszmei-művészi logikájával, az alkotás irodalmi-társadalmi értékével és szerepével.”

Pró és kontra érvek hangzanak tehát el olyanok részéről, akiknek neve abban az időben politikai útmutatás súlyú is volt. S ha ezek az „útmutatások” akkor, 1957 nyarán még nem voltak egyértelműek, az az ideológiai arcvonalak akkori kialakulatlanágából, az erőviszonyok tisztázatlanságából is következett. Ez tükröződik az 1957-es vita legátfogóbb Bánffy-értékelésében, Marosi Péternek az Utunk 1957. július 4-i és 11-i számában megjelent kétrészes tanulmányában is.⁷

A Méliusz-cikk bemutatása során már jelzett és a korra rendkívül jellemző „captatio benevolentiae” eljárása Marosi Péter tanulmányában is feltűnik. Indításában ő is részletesen kitér arra, hogy „a román kritika éppen két évvel megelőzte” az irodalmunk újraértékelésére irányuló hazai magyar kezdeményezést, majd felteszi a kérdést: „Mit tettünk mi ezalatt? Alig-alig valamit.” S így folytatja: „...ezzel a némasággal mi is hozzájárultunk irodalmi alakjuk misztifikálásához... Most aztán ... az amúgy is éles ideológiai harcok idején, két feladattal birkózhatunk meg egyszerre: különös figyelmet kell szentelnünk a mai tárgyú, témájú, mondanivalójú műveknek, de nem halaszthatjuk tovább a két világháború közötti romániai magyar irodalom felmérését sem.”

A szerzőnek az az igyekezete azonban, hogy mondanivalóját időszerű irodalompolitikai és politikai jelszavak fedezékébe helyezze, nemcsak a bevezetőben, hanem a tanulmány egész első részében uralkodó. Marosi Péter egyetért Nagy Istvánnak több megállapításával, sőt azokat a maga érvelésével még alá is támasztja. Szerinte is igaz: „a trilógiában szó sincs az arisztokráciával való szembefordulásról”. „Bánffy írói célját, a korhoz, hőseihez, a társadalomhoz való hozzáállását Nagy István helyesen, pontosan vezette le.” Alább abban is igazat ad Nagy Istvánnak, hogy „az író nézeteit ... elsősorban a trilógia főhősének, Abády Bálintnak az állásfoglalásaiból, nézeteiből, magatartásából, cselekedeteiből hámozhatjuk ki”. „Nagy István bőven kifejti e koncepció gazdasági gyökereit, osztályvonatkozásait. Érdekesnek, tanulságosnak tartom ezt az okfejtést is...”

A három pont helyén azonban, ahol az idézetet megszakítottuk, Marosi Péter tanulmányában egy „de” következik, s a tanulmány második részében kiderül: lényeges nézetkülönbség van kettőjük között az irodalom megítélésében. Marosi Péter az irodalmi alkotást irodalmi alkotás voltában is érzékeli, s amikor egy művet elemez — jelen esetben Bánffy Miklós trilógiáját — szükségesnek tartja az esztétikumra, a mű későbbi korokban lehetséges olvasataira, kortól függetlenül jelentéstartalmaira is figyelni. „Nagy István jóformán fel sem veti a trilógia mai hatásának kérdését” — állapítja meg Marosi Péter —, holott szerinte „a mű nem mindig mondja csak azt ... ami a szerző elvont eszmei szándéka”.

A Marosi-tanulmány egész második részében a szerző azt tárja elénk, milyen páratlan a maga korának magyar regényirodalmában az a kép, amelyet Bánffy a századforduló erdélyi magyar arisztokráciájáról ad. „Bánffy regénye — írja egy helyütt — a dualizmus tételes igazolására épül, de társadalmi freskójának minden kicsi részlete [erre Marosi megelőzőleg egész sor példát idézett] éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítja.” Később

⁷ Marosi Péter: *Mit ér Bánffy trilógiája?* Utunk 1957. 27. és 28. sz.

pedig, miután párhuzamba állította Ady publicisztikájának saját koráról megfogalmazott megfellebbezhetetlen ítéletét Bánffy regényével, amely „valósággal dokumentálja a költő forradalmi, megsemmisítő bírálatát”, ezt mondja: „Bánffy, a diagnosztá, szereti súlyos betegét, mindent megtesz megmentéséért, de kórképe kegyetlenül őszinte.”

A tanulmány vége már a Bánffy-témán túlmutató elvi állásfoglalás az egész vitában, az irodalmi örökséggel kapcsolatos szemléletek konfrontációjában: „...a Bánffy-trilógia vitája — írja — ...arra figyelmeztet, hogy *milyen nagy károkat okoz az irodalmi művek szűk látókörű elemzése, az író tudatának és a mű objektív mondanivalójának mechanikus azonosítása*”.

A kiemelés a Marosi Péteré.

Tanulmányának egy félmondatából arra következtethetünk, hogy az *Erdélyi történet* kiadásának terve már akkor, 1957-ben felvetődött: ő tudni véli, hogy „készül már az előszó és kiadói tervben szerepel a trilógia”. Erre azonban már nem került sor. Az a „lazítás”, amelynek közegében a „Nézzünk hát szembe”-vita 1957 első felében lezajlott, az 1956-os magyar forradalom romániai visszhangjától megrettent román kommunista hatalom látszatengedménye volt csupán. A pártirányítás nézeteinek az irodalomban a másik tábor adott hangot, hiába lett Méliusz József a Kiadó magyar osztályának is vezetője. Az 1958—1959-es években nemcsak a Bánffy-trilógia kiadására nem került sor, hanem több, az „olvasás” reményében kezdeményezett félig-meddig kész kötetet küldtek zúzdába, mások pedig szerzői/kiadói fiókban rekedtek meg. (Csak néhányat sorolunk fel ezek közül, olyan műveket, amelyek a romániai magyarság múltjának, szellemi értékeinek javát tették volna hozzáférhetővé már azokban az években: Kelemen Lajos történelmi és művészettörténeti tanulmányai, Orbán Balázs nagy műve, *A Székelyföld leírása* szemelvényes kiadásban, a Folklór Intézet Archívumából összeállított reprezentatív romániai magyar népköltési gyűjtemény, *A moldvai csángó népdalok* c. kiadvány további kötetei, Szentimrei Jenő önéletrajzi regénye, Gaál Gábor tanulmányainak-kritikáinak már említett kötete — csupa olyan könyv, amelyek jó részét majd csak egy-másfél évtized múlva, a Kriterion Könyvkiadó fémjelezte korszakban csalogatja elő rejtekhelyükről egy másik politikai konjunktúrát felhasználva a kiadó.)

Az 1957-es „Nézzünk hát szembe”-vitának lényegében az „ellenforradalmi szellemmel” leszámoló pártpolitikai és az újra felülkerekedő osztályharcos irodalomszemlélet vet véget. Ennek jellegzetes termékei között egy a Bánffy-művel is kapcsolatos: az Utunk 1959. március 19-i számában Huszár Sándor cikke⁸. Az ő hozzáállása Bánffy művéhez és személyéhez alapjában véve ugyanaz, mint a Nagy Istváné, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy ő 1959-ben ki is mondja „dühét” „a Bánffy-könyv olvasása után”. A cikk igazság szerint nem is irodalmi értékelés, hanem publicisztikai pamflet: a szerző egy Bánffy-novella (*Az ostoba Li*) alapszituációjába helyettesíti be az író-politikust, hogy elverje rajta a port. A novella arról szól, hogy az „égbekiáltóan ostoba” Li egy napon a poklok urának csodatéteménye folytán megokosodik, s ennek következtében felfedezi, hogy csupa hazugság veszi körül, s hogy életének harmóniája is látszat volt csupán. Visszakíváncozik hát korábbi „ostoba” állapotába. Huszár Sándor nemcsak ezt a novellát olvasta frissiben Bánffytól, hanem *Emlékeimből* c. kötetét is, s ebből kiragadott életrajzi epizódokkal kommentálja az általa teremtett Li = Bánffy párhuzamot, ilyenformán: miközben „a magyar fővárosban harmincezer katonaszökevény bujkál ... Bánffy Miklós ezenközben bámulatos lelkesedéssel és lelkiismeretességgel megrendezi Habsburg Károly

⁸ Huszár Sándor: *Az ostoba Li — és a mese vége*. Utunk 1959. 11. sz.

koronázási ünnepségeit ... s üres pillanataiban a fronton tetvesedő katonákért is sóhajt egyet”; 1919-ben „...vérzik Európa, elnyomottak milliói lepik el a világvárosok utcáit, rendszerek hullanak porba, de Bánffy Miklós, a nemzetmentő, vacogó fogakkal ugyan, ám látszatra vitézül huny szemet minden előtt”; a magyar kommün leverése után „...tünetmentes gyorsasággal elhajtja az ecsetet, és felkerekedik, hogy kivegye részét a magyar arisztokrácia új honfoglalásából”. Alább pedig, amikor Bánffy könyvének az 1919-es magyar bécsi ellenforradalmi szervezkedésekről írott részletét olvassa, így kommentál: „sokszor az az érzésem, 1956-ban az ő receptje szerint jártak el egy másik ellenforradalom szervezői. Mert nemcsak 1956-ban rabolnak az ellenforradalmárok — raboltak azok 1919-ben is.”

Miután mindezeket a „leleplezéseket” felsorakoztatta, Huszár Sándor elmondja az ostoba Li meséjének a végét is: Li tehát újra ostoba lett, ezt azonban senki sem vette észre, és a fejedelem megtette őt fő-fő mandarinnak. Majd így kommentál: „Ezt az analógiát már nem én hoztam tető alá, hanem Horthy Miklós, aki többek között Bánffy Miklósnak is miniszteri megbízást adott.”

Aztán közel egy évtizedig egyetlen szó sem esik a nyilvánosság előtt Bánffy Miklós-ról. Időközben 1961-ben megindul a Romániai Magyar Írók sorozata, az első években Asztalos István, Kovács György, Nagy István, majd később, az évek múltával Bartalis János, Gaál Gábor, Markovits Rodion, Molter Károly, Szentimrei Jenő, Tompa László kötetivel. Majd csak 1965-ben kerül sorra Kuncz, 1966-ban Dsida, 1967-ben Berde Mária, 1968-ban Karácsony Benő és Tamási Áron, s a távlati tervben ott szerepel Bánffy Miklós neve is, a szerkesztőségi irathagyatékban pedig egy dosszié, benne legépelve néhány Bánffy-novella, a *Fortéjos Deák Boldizsár memoriáléja meg a Reggeltől estig*.

Hiába azonban a Gheorghie Gheorghiu-Dej halálával beköszöntött új román politikai széljárás, az elsüllyedt-elsüllyesztett művek, életművek újrakiadása nem egyszerű kiadói feladat. A „Nézzünk hát szembe”-vita során „gyanússá tett” írókat előbb el kell fogadtatni a Hatalommal, s csak azután lehet esélye egy kiadói kísérletnek. Ez történik Bánffy Miklós esetében is.

A román történettudomány tekintélyes folyóiratában, a Studiiban 1967-ben Bányai László nagy tanulmányt jelentet meg, *Adalékok Bánffy Miklós gróf 1943-as bukaresti megbízatásához* címmel.⁹ A szerző ebben, Bánffy kiadatlan feljegyzéseit is forrásként használva, annak a küldetésnek a történetét eleveníti fel, amelynek célja a Hitler-szövetséggel akkor már egyre elégedetlenebb polgári politikai körök és a baloldal cselekvési szándékának összekapcsolása a román politika hivatalos és nemhivatalos felelős tényezőivel. Bánffy akkor nemcsak Mihai Antonescuval és Mironescu volt miniszterelnökkel folytat megbeszéléseket, hanem Iuliu Maniuval, a Nemzeti Parasztpárt vezérével is. A titkos tanácskozás — foglalja össze Bányai — minden nagyobb vonalú összehangolódás ellenére, csak az álláspontok kölcsönös tisztázásáig vezetett. Bánffy nem léphetett túl a magyar uralkodó osztályok általános törekvésén: menteni, ami menthető a hitleri front összeomlása esetén.

Ugyancsak Bányai utal Bánffy egy későbbi politikai megbízatására is, amikor 1944 szeptemberében bekapcsolódva a Kolozsváron tömörült Hitler-ellenes polgári és baloldali erők csoportjába, Horthy Miklósnál tesz látogatást azzal a céllal, hogy őt rávegye a fegyverszünet kezdeményezésére. Sajnos ez a kísérlet (mint különben a másoké is)

⁹ Bányai László: *Contribuții privind misiunea contelui Bánffy Miklós la București în iunie 1943*. Studii XX(1967). 709—724.

meghiúsult Horthy habozása miatt. Bánffy csak annyit sikerült elérnie, hogy az akkor Tordánál harcoló, Dálnoki Veress Lajos vezette magyar hadseregcsoport harc nélkül ürít ki Kolozsvárt, megkímélve ezzel a várost és lakosságát.

Bányai tanulmányának megjelenését akkor politikai és hatalmi súlya is fontossá tette: azokban az években oktatásügyi alminiszter volt és a bukaresti akadémiai történettudományi intézet igazgatója. Bánffy „mellett” tehát olyan valaki tette le a garast, akivel a cenzúra kisfunkcionáriusainak is számolniuk kellett. Az irodalomirányítás pártfórumainak azonban van még néhány szavuk az ügyben.

Az 1969-es Utunk Évkönyvben jelenik meg Kós Károly visszaemlékezése (*Nem a gróffal — az emberrel*)¹⁰ Bánffy Miklóssal történt 1910-es megismerkedésükről, amelyből később — érthetően, hiszen Bánffy az Erdélyi Helikon főszerkesztője, a Helikon íróközösség egyik vezető személyisége volt — „tartósan zavartalan és sajátos barátság” lett. Az a két epizód, amelyet Kós elbeszél, nem több Bánffy egyéniségét írói érzéketlenséggel megelevenítő apróságnál, méghozzá az I. világháború előtről, mégis kiváltja tüstént az irodalmat hatalmi szóval irányítók nemtetszését. A kilétét névbetűk alá rejtő cikkíró méltatlankodva teszi szóvá a „rehabilitációs kísérletet”.¹¹ A válasz sem késik reá Szöcs István részéről¹², aki az Igaz Szóban közölt rövid jegyzetében emlékezteti a fölényeskedő szerzőt arra, mit tett annak idején Bánffy Miklós mint „kulturpolitikai tényező” Bartók első világháború előtti művészi elismertetéséért, hivatkozik Schöpflin Aladár, Szerb Antal és Illés Endre értékeléseire, majd így zárja jegyzetét: „De nem is a tájékozatlanság a legbántóbb e jegyzetecskében, hanem az a »szuverenitás«, ahogy valaki ítéletet mond, egyszerűen azért, mert azt hiszi, vannak földrajzi pontok, vagy házszámok, vagy munkakörök, amelyek önmagukban felhatalmaznak az irodalomtörténet kérdéseiben véleményt mondani.”

A Kós Károly visszaemlékező írása körül támadt szóváltással egy időben jelenik meg Sóni Pál egyetemi tankönyve a romániai magyar irodalomról, amelyben Bánffy Miklós is önálló fejezetet kap. Ebben Sóni nemcsak a „reneszánsz-sokoldalúságú” művészt értékeli, s nemcsak az Erdélyi történet „hangsúlyozottan társadalomkritikai” jellegét emeli ki (Marosi Péter 1957-es tanulmányának második részével egybehangzóan), hanem emlékeztet arra is, milyen szerepe volt az 1926-ban Erdélybe hazatérő Bánffynak abban, hogy a konzervatív erdélyi arisztokrácia makacs konzervativizmusát a romániai magyar politikálásban egy rugalmasabb politikai tájékozódás váltotta fel.¹³

Közben közeledik Bánffy Miklós születésének centenáriuma, s nyilvánvaló, hogy emellett az ünnepi alkalmakra hangolt (és azokban sokszor önmagát kiélő) romániai magyar irodalmi életben nem lehetett szó nélkül elmenni. Az ünneplés akkoriban önmagában is egy író „rehabilitációjának” része volt, s méreteiből annak mértékére is következtetni lehet. A Bánffy-centenárium ebből a szempontból is tanulságos.

A centenáriumhoz kapcsolódó írások közül az elsónél inkább a sajtóirányítás felé öngigazoló ürügy az évforduló emlegetése, hiszen Gergely Géza cikke A Hétben¹⁴ pontosan egy évvel előzi meg az eseményt. A marosvásárhelyi színművészeti főiskola tanára olyan szempontot vet fel mindjárt cikke elején, amely a korábbi Bánffy-irodalomban is fel-

¹⁰ Kós Károly: *Nem a gróffal — az emberrel*. Utunk Évkönyv 1969. 37—41.

¹¹ A cikk megjelenési helyét és szerzőjét a vele vitába szálló Szöcs István nem nevezi meg, csak „sok ajakhangos újságíróként” emlegeti; feltehetően a budapesti Népszabadságban EFP aláírással közölt, Bánffyt és Kóst egyaránt támadó cikkről van szó.

¹² Szöcs István: *Illetékességi kérdés*. Igaz Szó 1969. 3. sz.

¹³ Sóni Pál: *A romániai magyar irodalom története*. Bukarest 1969.

¹⁴ Gergely Géza: *Felfedezésre vár Kisbán Miklós, a színpadi szerző*. A Hét 1972. 43. szám

bukkant: a mű mai mondanivalójának keresése „az értékelés legfőbb kritériuma”. Gergely Géza röviden végigtekinti Bánffy kapcsolatait a színházzal: felidézi szerepét IV. Károly koronázásának megrendezésében, amelyre 1959-es pamfletjében Huszár Sándor is kitért, csakhogy ő itt a szertartás egy igen jellemző és világnézetileg is értelmezhető mozzanatára utal, arra, amikor a koronázási ünnepek műsorrendjébe, a lovaggá ütés szertartásának keretébe Bánffy beiktatja a lövészárkok rokkantjainak felvonulását. Ő is hivatkozik Illés Endrere, akinek egy visszaemlékező írása (*A dilettante*) vissza-visszatérő „bizonyíték” lesz még azok szemében, akik a Bánffy-művet minden eszközzel ki akarják szigetelni a romániai magyar irodalmi örökségből, Csakhogy Gergely Géza idézi Illés Endrének azokat a sorait, amelyek ennek a leegyszerűsített használt minősítésnek az igazi tartalmát jelzik: „A dilettante gyönyörködő ember, olyan, aki élvezi az életet, akit szórakoztat a világ kitarulkozó változatossága, aki kedvét leli mindenben, ami művészet és erőfeszítés...” (Kiemelések az eredetiben.)¹⁵

Ezek után veszi számba Gergely Géza Bánffy „felfedezésre váró” színpadi műveit: *A Naplegendát* (amely „még nem több, mint egy költői lelkületű főúr színpadszerű ... drámakísérlete”), a *Nagyurat* (amely egy nagy „tömeglátványosság” kitűnő szcenáriuma, amely a „lélektani színház” elemeit tartalmazza), a *Maskarát* (amely „elsősorban a satirikus él, a groteszk karikatúrába hajló jellemek miatt érdekes. Az arisztokrácia világáról kevés drámaírónak sikerült ilyen torzképet festenie.”), *Az erősebbet* (melyben „a lélektani hitelességre való törekvés jó adag szentimentalizmussal keveredik”) s végül a *Martinovicst* (amelyik a maga idején azért keltett nagy vihart, mert az író nem tartotta magát a szokványos forradalmárképhez, hanem azt a tanulságot állította műve középpontjába, hogy „nagy és szent célokat csak tiszta kézzel szabad szolgálni”). Bánffy színháza — állapítja meg következtetésképpen Gergely Géza — „a »klasszikus realizmus«, a »teatralizmus« és a »kegyetlenség színháza« szempontjából egyaránt megközelíthető”, s ez teszi sürgetővé felfedezését. Persze ezek az érvek éppúgy nem sokat nyomtak a latban a színházi műsorpolitika cenzorai előtt, mint Kötő József értékelő utalásai a *Maskaráról* és a *Martinovicstről*¹⁶, nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy az utóbbi bemutatójára csak az 1989-es fordulatot követően kerül sor Marosvásárhelyen.

Már közvetlenül a Bánffy-centenáriumhoz kapcsolódik az Igaz Szó 1973. szeptemberi számában Bányai László újabb tanulmánya¹⁷, amely címéhez híven (*Bánffy Miklós közéleti szerepe*), szerzője hajlama szerint ismét a politikum oldaláról közelíti meg a Bánffy-művet. „Ez a hol Bánffy, hol Kisbán névre hallgató nagyúr — írja Bányai, miután előzőleg elmorfondírozott származás és irodalmi alkotás összefüggésén, ellentmondásán s felsorakoztatta Bánffy művének megítélését a kortárs kritikusok felvonultatásával — megengedett magának magánéletében és közéleti tevékenységében egyaránt liberális allűröket, kockázatot és kalandot. Nyilvánosan is mert országgló mágnás léteire író és bohém lenni, mintegy osztályán belül játszva az »enfant terrible«-et. Mindaddig, amíg élete utolsó szakaszában megírja valóban súlyos művét, majd vállalja a kockázatos játszmát kora legsötétebb és legelvetemültebb áramlatával, a hitlerizmussal szemben.” Részletesen foglalkozik Bánffynak a Monarchia-eszméhez, az 1918-as őszirózsás forradalomhoz való viszonyával, akkori politikusi pályafutásával (Bánffynak már 1919 októberében szerepe van egy titkos román—magyar tárgyalásban, amelyet Brătianu bizalmasa folytat Budapesten egy esetleges román—magyar perszónalunióról), diplomáciai megbízatásával a

¹⁵ Illés Endre: *A dilettante. Írók, színészek, dilettánsok*. Budapest 1968.

¹⁶ Kötő József: *Fejezetek a romániai magyar dráma történetéből*. Kolozsvár 1976.

¹⁷ Bányai László: *Bánffy Miklós közéleti szerepe*. Igaz Szó 1973. 9. sz.

Népszövetség alakulása utáni időkben, hazatérése utáni szerepével a romániai magyar politikai harcok háttérében, a Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh — e kettős (baloldali és konzervatív) támadásnak kitett irodalmi intézmények — megszilárdítása és elismertetése körüli fáradozásaival, majd a Magyar Népközösséggel, amelynek a királyi diktatúra éveiben Bánffy volt az elnöke, s végül — természetesen — a háború alatti, korábbi tanulmányában már részletesen bemutatott szerepével is.

Amit Bánfyai az író-Bánffyról mond, az nem sok (a tanulmány terjedelmét tekintve), és nem is nagyon új (ahhoz viszonyítva, amit róla az előbbieken már volt alkalmunk idézni is). Új legfeljebb az, hogy Bánfyai is megerősíti: az *Erdélyi történet* „egyszerre az arisztokrácia uralmának elsiratása és elmarasztalása, az Osztrák—Magyar Monarchia élén díszelgő mágnások tündöklése, dekadenciája, dorbézolása és bukása”. Alább pedig: „Az Osztrák—Magyar Monarchia vezető köreinek egymás közötti marakodása, elvakult önzése nem talál igazolásra a regényben. De az író tényleg nem jut tovább némi polgári reformmal megtoldott hagyományos patriarkális élet s egy nagyvonalúbb, rugalmasabb és körültekintőbb politikai vezetés óhajánál.”

Az Utunk centenáriumi Bánffy-cikkét a harmadik Forrás-nemzedékbe esszéíróként még épp csak hogy belenövő Tamás Gáspár Miklós írja¹⁸. Cikkének címe (*A nagyúr*) mondanivalóját is előrevetíti, maga az írás pedig Andrzej Wajdától Adornóig, Habermastól Leo Löwenthalig a hetvenes évek egész sor, nálunk divatosá vált személyiségét idézve foglalkozik Bánffy Miklóssal. (Csehi Gyula nem sokkal később nem is rejti el idegenkedését ettől az erudiciótól: „Bevallom — írja —, e különben szellemes, fordulatos cikkben is ingerel a fölösleges idézgetés megrögzött szokása, amelytől a szerző nyilván nem tud vagy nem akar megszabadulni.”¹⁹) Tamás Gáspár Miklósnál azonban nem is ez az attitűd a meghatározó. Az ő Bánffy-idézése — ha más érvekkel és más megfogalmazásban is — alapjában véve szintén negatív. „A Monarchia irodalmában — írja — Bánffy Miklós nem játszott szerepet. Főúri dilettánsként, a politikához kesztyűs kézzel odaodanyuló műkedvelőként, színházi mecénásként ismerték. Író — a szó többé-kevésbé professzionátus értelmében — csak egy nemzetiség körében lett, ahol vagyona, befolyása és műveltsége révén minden erőfeszítés nélkül vezető pozícióhoz jutott... Soha nem tartozott igazán az írók (általában bohémnek tartott) céhébe, noha ennek érdekében időnként erőfeszítéseket tett.” A lekicsinylés a fenti idézet sorai közül is minduntalan kibukkan, de ott van az *Erdélyi történet* európai irodalmi összefüggésekbe állító megállapításában is: „Alapvető élménye persze a Monarchia bukása volt. De ezt a témát, amelyet a magyar, az osztrák, a horvát, a cseh irodalom annyi nagy műve »énekelte meg«, Bánffy nem tudta kidolgozni summum opusában, az *Erdélyi történet* című regénytrilógiájában. Vajon miért? Hiszen mindenütt »ott volt«, mindent tudott.”

Emberi élettapasztalat és mű „megfelelésének” kérdéséről Bánffy művével kapcsolatban annak idején Nagy István is elmondta a maga véleményét. Tamás Gáspár Miklós, ugyanezt a kérdést feszegetve, sokkal inkább bevezet a vizsgált mű belső régióiba, de csak azért, hogy a fentiekben idézett summás ítéletét alátámassza. „Regényében [Bánffy] ... egy kis partikuláris kaszt, az erdélyi protestáns mágnások szemszögéből ítél” — mondja, majd úgy látja, hogy ebben a műben „a klasszikus nemesi szemlélet sztereotípiái mindenütt visszatérnek”. Megközelítése alapvetően ideologikus. „Bánffy szándékában — írja — egy erdélyi *Háború és béke* élhetett, de képtelen ellenállni annak a kísértésnek, hogy a

¹⁸ Tamás Gáspár Miklós: *A nagyúr. Száz éve született Bánffy Miklós*. Utunk 1973. 48. sz.

¹⁹ Csehi Gyula: *Egy centenárium ürügyén*. Korunk 1974. 301—303.

közelmúlt politikai eseményeit ne kicsinyes pártérdekek, egy »baloldalibb« tisztaistvánizmus rossz tendenciája szerint írja le.” Alább pedig: „A magafajta politikai ízlését általános érvényűként kezelte Bánffy, ez volt a világképe, bizonyára ezért képzelhette művészinak is.” Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások mellett sajnos háttérben marad a cikkben a Bánffy-mű belső immanenciájának vizsgálata, bár vannak Tamás Gáspár Miklósnak olyan megállapításai, amelyek azt tanúsítják, hogy ebben a vonatkozásban is lehetne érdemleges mondanivalója. Érdekes például megfigyelése a regénytrilógia világának „mondén” jellegéről („minden életem csak úgy lesz érvényes, ha megfürdik a Társaság fényében”), s csak sajnálhatjuk, hogy nem foglalkozik részletesebben azzal az „epikai rengeteggel”, amelyre írása egy másik helyén utal.

Centenárium esszéje végén Tamás Gáspár Miklós ezt írja: „Bánffy — bizonyára nagyrészt öntudatlanul — megpróbálta átcsempészni a reprezentatív nyilvánosság rendi kategóriáit (Habermas) a modern korba, azzal, hogy a már nem létező Udvar, a már nem létező nemesi életformát modern nosztalgikus műben próbálta élesztgetni. Ezért *merőben új eszközökhöz folyamodott ugyan*, de mondanivalója csak a megvalósíthatatlan program hajszolásának *szüneteiben fejeződött ki igazán és lett — szép.*” A kiemelések részben T.G.M.-től származnak. A késői olvasó azonban nem állja meg, hogy fel ne tegye a kérdést: vajon nem lett volna-e termékenyebb a centenárium alkalmával ezekkel az „új eszközökkel” ennek a „szépségnek” a mibenlétével foglalkozni?

Már a Bánffy-centenárium után, de ahhoz kapcsolódva jelenik meg a Korunkban Csehi Gyulának Tamás Gáspár Miklós írására is reagáló cikke, amelyre fentebb már utaltunk. Bánffy művével kapcsolatban Csehi következtetései is negatívak: „A kortörténeti adalékok és anekdoták naiv moralizálása, annál az írónál, aki elítélte az obstrukciók és elvtelen pártharcok végeláthatatlan sorát, de nem a történelemhez, hanem Tisza Istvánhoz apellált eszményért és megoldásért, stilisztikailag és szellemileg is mélyen alatta áll az általa magáénak vallott réteg, az erdélyi arisztokrácia életét bemutató részeknek... A magánélet, az érzelmek, a szerelem ábrázolása és a bensőséges kapcsolat a természettel hinti be ezt az egészében oly kiábrándítóan nem színvonalas szöveget olyan lapokkal, mozzanatokkal és jelenetekkel, amelyek arról tanúskodnak, hogy mire lett volna képes gróf Bánffy Miklós, ha legalább írói alkotó munkájának utolsó szakaszában átadta volna a szót és a tollat Kisbán Miklósnak.”

A centenárium közeledtével újra előkerül a Bánffy-mű kiadásának terve s a Kriterion kiadói szekrényének mélyéről a hatvanas évek második felében legépeltetett kézirat. A Kriterion 1974-es tervében²⁰ fel is bukkant a Bánffy-kötet ismertetője: Megjelenik a *Reggeltől estig* és a *Bűvös éjszaka* újrakiadása, Bányai László bevezető tanulmányával. Csakhogy a könyvkiadásra is felügyelő Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács Kiadói és Sajtóosztályának más a véleménye: 1974 júliusában törlik a kiadó tervéből a kötetet, majd a Kriterion fellebbezésére²¹ elkészítetnek egy Feljegyzést (Notá) „Bánffy Miklós irodalmi műveinek kritikai értékeléséről” alcímmel.²² Ennek a Feljegyzésnek a szerzője — a kiadó felé természetesen a névtelenség homályában maradva — összefüggéseikből kiragadott s gyakran torzító fordításban vagy épp ellentétes tartalommal idézett „bizonyítékokkal” manipulálva érvel Bánffy művének elutasítása mellett. Ilyeneket olvashatunk a Feljegyzésben: „Bánffy a proletárforradalom leverése után Horthy kül-

²⁰ Editura Kriterion. Plan editorial. 1974. 39. tétel.

²¹ A Kriterion és a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács kiadói fősztálya közötti levélváltás iratai a Kriterion irattárában. A Kiadónak a Bánffy-kötet törlése ellen tiltakozó levele 1974. augusztus 26-án kelt.

²² Uo. A Mircea Sintimbreanu aláírásával a Kiadónak leküldött Notá kelte: 1974. szeptember 12.

ügyminisztere és *Magyarország sovíniszta, irredenta politikáját képviseli* Romániával és a többi szomszédos országgal szemben”; „a Magyar Pártnak, amely *a magyar arisztokrácia és burzsoázia legreakcióssabb elemeit tömörítette*, Bánffy egyik *fő szövivője* volt, még ha bizonyos kérdésekben mérsékeltebb, rugalmasabb álláspontot foglalt is el”; „az 1940 őszi bécsi diktátum után kinevezik képviselőnek *Magyarország fasiszta parlamentjének felsőházába*”; „a román »történelmi« pártok képviselőivel folytatott tárgyalásain (1943-ban) *nem enged Erdély kérdésében*, mivel személyes meggyőződése is az volt, hogy *a magyaroknak történelmi joga van Erdélyre*”; „teljességgel alaptalan a Kriterion azon állítása, miszerint Bánffy együttműködött volna a baloldali erőkkel és a kommunistákkal” (az aláhúzások tőlünk származnak — D.Gy.).

A Feljegyzés, mely funkciója szerint a szóban forgó ügyben tájékozatlan „felső szervek” felvilágosítására szolgál, ez esetben felér egy politikai denúnciációval. Tények és tendenciózus minősítések sajátos keveréke ez, s ismerős az a módszer is, ahogyan a politikai rágalom érveit sorakoztatja fel egy irodalmi kérdés megítéléséhez. Van-e akármilyen jóhiszemű kiadói főigazgató, aki a fenti szövegekkel írásban szembekerülve meri vállalni ezek után Bánffy-mű kiadásának felelősségét?

Az már szinte nem is lényeges, amit a Feljegyzés Bánffyról, az íróról mond. Legfeljebb jellemző. Először is Illés Endrére hivatkozik (közli, hogy „ismert magyarországi író, kritikus, dramaturg, irodalomtörténész, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója” — tehát maradéktalanul hitelt érdemlő személyiség a „jóhiszemű kiadói főigazgató” szemében), aki szerint — így a Feljegyzés — „Bánffy művének nincs hiteles művészi értéke; az holmi közönséges dilettáns foglalatosság terméke”. Aztán a kiadással kapcsolatos ellenérvek következnek: a Bánffy-életmű egészében a kiadásra javasolt két mű „nem egyéb szimpla szerelmi történetnél, amelyek a burzsoá-konzervatív Erdélyi Helikon körében dívó »tiszta művészet« szellemében íródtak”, különben is a Kriterion ennek a két regénynek a kiadásba iktatásával nem követte a sorozatnak azt az elvét, hogy a kiadásra kiválasztott szerző műveit az életmű kronológiájának sorrendjében jelentesse meg. Az *Erdélyi történettel* kapcsolatban nem foglal állást (állítólag „nem volt módja megszerezni” a könyvet elolvasásra), csak a róla írott kritikákat ismeri, s ezekből „arra következtet, hogy számos tartalmi kérdést vet fel, amelyek Bánffy retrográd nézeteiből következnek”.

A Feljegyzés és a főigazgatósági elutasítás után a Kriterion még próbálkozott egy ellen-feljegyzéssel, amelyben kimutattuk a névtelen referens szöveghamisító hivatkozási módszerét, felsorakoztattuk a Bánffy-műre vonatkozó hiteles értékeléseket Adynak a *Naplegendáról* írott 1906-os cikkétől az 1966-os hatkötetes *Magyar irodalom története* megfelelő fejezetéig, egyszóval mindazt, ami a „jóhiszemű kiadói főigazgató” objektív tájékoztatására elegendőnek bizonyulhatott volna. Hiába. A főigazgatósági döntést a kötet torléséről nem változtatták meg.

Az ellen-feljegyzés elkészítése után került a kezembe Ion Brad Emil Isac-monográfiája, amelyből e tanulmány elején már idéztem Isac 1946-os cikkét. Ezek a vádak még 1974-ben is súlyosabban estek a latba, mint az, amit a Kriterion velük szemben román kritikus-véleményként szembeszegezhetett: Ion Chinezunak, az erdélyi magyar irodalom első román monográfusának 1930-as értékelő megállapításait, 1935-ös áttekintő tanulmányának Bánffyval kapcsolatos részeit vagy azt az 1939-es tanulmányát, amelyet már kimondottan Bánffy román bemutatásának szentelt²³. És ez érthető is volt: a monográfia

²³ Ion Chinezu: *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*. Cluj 1930. 123. — Uő: *Literatura maghiară de azi din Ardeal*. Revista Fundațiilor Regale 1935. 4. sz. — Uő: *N. Bánffy*. Preocupări Literare 1939. 126—127.

szerzője, a Kolozsvárról elköltözött költő akkoriban igen magas beosztásban volt, épp a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsban, majd a Külügyminisztériumban.

Még a Kriterion és a kiadói főigazgatóság közötti harc eldőlt előtt jelent meg az Utunkban Szemlér Ferenc Bánffy-cikke²⁴ „a Kriterion kiadónál készülő Bánffy-kötet kapcsán”. Szemlér — akárcsak nem sokkal korábban Bányai — nagy gróf-íróelődökre, Tolsztojra, Zrínyire hivatkozik, mondván, hogy az igazi művésznak ki kell tudnia törni osztálya büvköréből. Bánffynál — véli Szemlér — „ez a kitörés nem történt meg. Illetőleg legyünk csak igazságosak hozzá: erre irányuló kísérletét csak részleges siker koronázta... Írói becsületességében nem kell kételkednünk, művészi szándékai feddhetetlenek, még társadalmi látása sem kifogásolható. Egyedül a lelki alkat ösztönös gátjai akadályozták meg abban, hogy az ábrázolás folyamatában önmagát végső döntésre kényszerítse.” Ugyanakkor Szemlér elismeri: „...a benne rejlő vagy belőle kinövő művész mégis csalahatatlannal érezte a kor szellemének sugallatát.” Végül megállapítja: „Prózájának korszerűségéért, módszerének eredetiségéért ma sem kellene szégyenkeznie. Ez feledtetni velünk — mégpedig véglegesen —, hogy története olyan világról szólnak, amelynek körülményei, szokásai, hagyományai mintegy már csak a mesék világában lelhetők föl.”

A tervbe vett kötet körüli harc és a centenáriumi cikkek mégiscsak hoznak valami eredményt: az első romániai magyar irodalomtörténeti középiskolai tankönyvbe — igaz, ez egy másik minisztérium fennhatósága alá tartozik, amelyben Bányai Lászlónak igen nagy a súlya — bekerül Bánffy Miklós neve és egy művét értékelő fejezet²⁵, majd bent marad az oktatás átszervezése után összeállított X. osztályos magyar irodalom-tankönyvben is²⁶, egymást követő kiadásokban egészen a mai napig. A jég megtört: Bánffy nevét nem lehet kirekeszteni az irodalmi köztudatból. Annál kevésbé, mert közben a két világháború közötti romániai magyar irodalomra vonatkozó néhány fontos dokumentumkötetből (a Kemény Zsigmond Társaság levelesládájából és különösképpen a Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládájából)²⁷ a maga valós dimenzióiban rajzolódik ki Bánffy írói alakja és irodalmi szerepe.

1981-ben végre megjelenik a Kriterionnál a hányatott sorsú Bánffy-kötet²⁸.

A kinyomtatott kiadói tervben még ez áll: „Szemlér Ferenc előszavával, Bányai László utószavával”, de ennek háttérében már a kiadói főigazgatóságnak csak egy erőtlen kísérlete húzódik meg: Bányait eltávolítani a kiadással kapcsolatos érdekeltség köréből s ezzel jelentékteleníteni el az egész kiadást. Végül a két regény bevezetőjeként Sóni Pál alapos elemző tanulmánya jelent meg a Bánffy-életműről. A könyv példányszámát az akkori utasítások értelmében nem volt szabad feltüntetni, a Kriterion 1981-es katalógusából tudjuk, hogy a példányszám 30 000 volt.

A *Reggeltől estig*, — *Bűvös éjszaka* sajtóvisszhangja már az utolsó epizódok sorába tartozik a Bánffy-recepció hazai történetében. A Hétben Szász János ír a megjelent könyvről²⁹, de mondanivalóját a Trilógia összefüggésében fogalmazza meg: „Két évtized

²⁴ Szemlér Ferenc: *Ki győzött a nagy küzdelemben?* Utunk 1974. 25. sz.

²⁵ Dávid Gyula — Marosi Péter — Szász János: *A romániai magyar irodalom története*. Tankönyv a XII. osztály részére. Bukarest 1977. 74—75.

²⁶ Dávid Gyula — Láng Gusztáv, — Szász János: *Magyar irodalom*. Tankönyv a X. osztály részére. Bukarest 1979. 208.

²⁷ *A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság levelesládája (1876—1948)*. Sajtó alá rendezte Marosi Ildikó. Bukarest 1973. — *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1926—1944)*. Közzéteszi Marosi Ildikó. Bukarest 1979. I—II. kötet.

²⁸ Bánffy Miklós: *Reggeltől estig — Bűvös éjszaka*. Két kisregény. Bukarest 1981. Romániai Magyar Írók.

²⁹ Szász János: *Kettős tükörben*. A Hét 1982. 11. sz.

kezdetét és végét jelzi a két mű, s e kettő között feszül nagy ívben a trilógia. A három mű egymásba áttűnő összefüggései értékérvényűek, és összefüggésük fényében mindháromnak külön-külön is sajátos értékeire bukkanunk.” Szász János azt is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy Bánffy Miklósnak ezek a regényei „a művészet autonóm nyelvén fogalmazzák meg útkereséseit, kérdéseit és válaszait, amelyek alapvető vonásaikban kor-kérdések is”. Ő a *Reggeltől estig* „bravúrjának” érzi „tartalmának és eszméjének koncentrációját”, s felfigyel Bánffy itt alkalmazott írói eszközeinek modernségére is: „Mai kritikai tudatunk — írja Szász János — ehhez csak annyit tehet hozzá, hogy Bánffy regénye — az idő koncentrációjának és kinagyításának, az emlékező gondolattársításának a technikájával — a proust-i és némiképpen a joyce-i regényépítkezés újító vonulatába tartozik.” Az eszmeiség szempontjából érdemel figyelmet a másik regénnyel, a *Bűvös éjszakával* kapcsolatos kritikus megfigyelése, amely szerint a partizánkalandba belekeveredett kis hercegnő, amikor úgy tér vissza szállodájába, „mintha nem történt volna semmi, valójában az író ítéletét fejezi ki osztálya fölött. Mert valóban »semmi sem történt«, csak annyi, hogy elment mellette a történelem, és ő nem vette észre.” „A mi kritikai tudatunk tükrében — teszi hozzá Szász János — ez az ítélet, a gesztus, vagyis a mozdulat-fordulat egy osztályának most már határozottan hátat fordító hiteles művész gesztusa.”

Az Utunkban a könyv kapcsán megjelent cikk³⁰ előljáróban a Bánffy-értékelések hullámzó történetét vázolja fel, s felidéri a kortárs kritikai megítéléseket is Adytól Móricz Zsigmondig. Ami az akkoriban megjelent két regényt illeti, azok a cikk szerint „majdhogynem egy téma változataiként jelölik ki írójuk világának és világszemléletének az időben változó körvonalait”. Az elsőben „az író nem csupán két párhuzamos sors tragikumát tudja hitelesen érzékeltetni, hanem ezzel a tragikummal egybefonódó hazugságra építettségét is”. Ami viszont a *Bűvös éjszakát* illeti, a cikk szerzője Szász Jánostól eltérően úgy érzi, a maga szállodai különvilágába visszatérő kis hercegnő „a látszat ellenére ott őrzi ... egy létező másik világ titokzatos emlékképét”.

A reménykedő visszhangok, hogy az úttörő kötet után következik az *Erdélyi történet* kiadása, megvalósulatlan remények maradtak. A következő évben, 1982-ben azonban még megjelenhetett a Korunkban Fábán Ernőnek egy tanulmánya: *Egy korszak regénye, amely „abból áll, amit elmulasztott”*.³¹

Fábán Ernő kiindulópontja, hogy a trilógia körüli ellentétes és élesen sarkított vélemények után végre szükség van „a trilógia — írójának közéleti szereplésétől elkülönített — elemzésére”. Nem vitatkozik a korábbi értelmezőkkel, de kimondja: „Az elfogulatlan kritikus, történész és olvasó előtt nem kétséges, hogy Babits Mihály *Halálfiái* (középosztály) és Kassák Lajos *Egy ember élete* (munkásság) című művei mellett [Bánffy trilógiája] a legjelentősebb művészi alkotás a monarchia bukásának okairól.” Végigkövetve a regény hőseinek sorsát, észreveszi, hogy annak az osztálynak a belső bomlása, amelyet képviselnek, miképp jut kifejezésre abban, hogy a változó világban elveszítik képességüket a megújulásra. Nemeskürty Istvánnak az *Élet és Irodalomban* megjelent egyik cikkére³² hivatkozva felhívta a figyelmet a trilógia mintaszerű szerkezetére, s rámutat arra, hogy „Bánffy ezzel a [filmre is emlékeztető] kompozícióval tudta felerősíteni az arisztokrácia haláltáncának bemutatását”. De arról is szól, hogy ennek a haláltáncnak a belső megjelenítése — amelyet, mint láttuk, sokan kifogásoltak, s amely miatt Bánffyt azonosították azzal az osztállyal, amelyet bemutatott — végeredményben

³⁰ Dávid Gyula: *Bánffy Miklós feltámadásai*. Utunk 1982. 31. sz.

³¹ Fábán Ernő: *Egy korszak regénye, amely „abból áll, amit elmulasztott”*. Korunk 1982. 835—840.

³² Nemeskürty István: *A hátsó polcról*. Élet és Irodalom 1981. szept. 26.

ugyancsak a halálraitéltség nyomatékosságára szolgál. „Bánffy — írja Fábíán Ernő — nem valamilyen arisztokrácián kívüli ideológiából, hanem belülről, osztályának gondolat- és érzélemvilágából elevenítette fel a modern társadalom körülményei között teljesen irreális régi hivatásmorált. Az író ezzel még nyomatékosabbá tette eszmeileg és művészileg is az elkerülhetetlen hanyatlást, az effajta konszenzuskérés hiábavalóságát.”

A más „arisztokrata” szerzőkkel, így Lampedusával való összehasonlítást Fábíán Ernő tanulmánya sem kerüli meg. Ő azonban felismeri, hogy az eltérés gyökere a *Párduc* és az *Erdélyi történet* arisztokráciája közötti különbség. „Az olasz arisztokrácia családi kapcsolatokkal is ki tudott egyezni a polgársággal, a magyar és az osztrák belső vegetációjával elszigetelődött az ésszerű, viszonylag osztályát is mentő közeledéstől, emlékeibe, hagyományába, életformájába, szokásaiba, rögeszméibe roskadt... Az arisztokrácia elbukott, mert elvesztette önmagát, elvetélte léte értelmét. Bánffy Miklósnak erről írt regénytrilógiája irodalmunk egyik legértékesebb alkotása.”

A diktatúrák összeomlásával és a rendszerváltással alapjaiban megrendül könyvkiadásunk máig sem tudta idehaza megjelentetni Bánffy trilógiáját. De az *Erdélyi történet* — és az egész Bánffy-mű — irodalmi értékéről, helyéről erdélyi irodalmi örökségünkben, úgy hisszük, nem lesz több vita.

Tamási Áron székelyudvarhelyi diákévei*

Azt az irodalomtörténeti tévhitet szeretném eloszlatni, amely szerint Tamási Áron nem érezte jól magát a székelyudvarhelyi Római Katolikus Főgimnáziumban, ahol 1910-től 1918-ig, nyolc évet járt, és amely szerint ezek az évek vajmi keveset járultak hozzá a leendő író szellemi arculatának kialakulásához.

A kutatók bizonyára önéletrajzi regénynek tetsző alkotása, a *Szűzmáriás királyfi*¹ alapján próbáltak képet alkotni diákéveiről. Tévesen, mert habár a regény kezdete tényleg realisztikus, az első ötven lap után egyre inkább művészi fikcióvá válik, és Tamási diákkori élményeit már nem a valósághoz való hűség igénye, hanem az írói cél határozta meg. A regény misztikus, messianisztikus világában a hős szükségszerűen összeütközésbe került környezetével: a Tamásiról mintázott Csorja Bódi az udvarhelyi iskolával. Nem céлом most a regény elemzése, de sok jel vall arra, hogy az író csak a művészi elképzeléseinek megfelelő önéletrajzi mozzanatokot építette be regényébe, s azokat is megfelelő módon átdolgozta.

Miután 1990 októberében Tamási Áron neve a székelyudvarhelyi Szent Miklós-hegyen álló iskola homlokzatára került, vagyis a Gimnázium felvette hajdani tanítványa nevét, kötelességünk megvizsgálni azokat az állításokat, amelyek megkérdőjelezhetnék névválasztásunk helyességét. Meglepő, hogy az író iskolai éveiről mennyire ellentmondások az információk. Például egyes szerzők azt állítják, hogy a gimnáziumba való beírásakor változtatták nevét Tamásról Tamásira.² Ismeretes, hogy édesapja Tamás Dénes volt, és hogy fiát születésekor Tamás János Áronnak íratta.³ Diákkorában még „tekintetes Tamás Dénes földműves úrnak” címezte levelét Farkaslakára⁴, viszont szülei sírkövére, amelyet ő készíttetett, már a Tamási nevet íratta. Amerikai útlevelén 1923-ban a Tamási családnév áll.⁵ Valószínűleg íróvá válásától kezdte használni — talán prépost nagybátyja mintájára — a ma közismert Tamási Áron nevet. A gimnázium anyakönyveiben, értesítőiben⁶ mindvégig csak a Tamás Áron nevet találjuk. Másik bizonytalan adat: a különböző források hol 1917-re, hol 1918-ra teszik érettségizése idejét, de a legellentmondásosabb az iskolához való viszonyának értékelése.

Nem céлом egyenként idézni azokat a szerzőket, akik Tamási Áron udvarhelyi diákéveinek megítélésében úgy tűnik, hogy tévedtek, de felsorolnám hibás állításaikat: a *Szűzmáriás királyfi* Csorja Bódijának keserű tapasztalataiban saját élményeit írta meg Tamási; Székelyudvarhely alig gyakorolt hatást reá; sem a városban, sem az iskolában hosszú időn keresztül nem tudott meghonosodni; ösztönös ellenállása a szerzetesi szigorúságú iskolai renddel szemben sohasem oldódott fel, daccal és önérzettel utasította el azt; osztályelsővé küzdötte fel magát, irodalmi érdeklődésének viszont nem sok jelét adta; irodalmi próbálkozásainak nyoma sincs az iskolai értesítők önképzőkori beszámolóiban; az iskola hagyományos szelleme kicsalagathatta volna kiváló képességeit, de inkább elnémította azokat; nagy sikereket ért el magyar dolgozataival, de ambícióit elvágta az igazgató,

* Elhangzott a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium négyszáz éves évfordulója alkalmával rendezett tudományos ülésen.

¹ Legutóbbi kiadása: *Szűzmáriás királyfi. Zöld ág.* Bp. 1989.

² Z. Szalai Sándor: *Tamási Áron látóhatára.* Előszó Tamási Áron *Jégtörő gondolatok* című kötetéhez. Bp. 1989. I. 8. Uő. „Hit a harcban, remény a bajban.” Bp. 1991. 9.

³ Féja Géza: *Tamási Áron alkotásai és vallomásai tükrében.* Bp. 1967. 15—16.

⁴ Féja: *i.m.* 19.

⁵ Féja: *i.m.* 32—33.

⁶ *Az Erdélyi Kőm. Kat. Státus Székelyudvarhelyi Főgimnáziumának Értesítője az 1910 ... 1918 tanévek végén.* Közrebojtja az Igazgatóság. Székelyudvarhely (a továbbiakban: *Ért.*)

aki kétségbe vonta azok szerzőségét. Ezek az ellentmondásos állítások szinte szó szerinti idézetek a Tamási-irodalom fontos, forrásértékű munkáiból.⁷

Próbáljunk tárgyszerűen közelíteni a tényekhez. Tervezte, hogy trilógiát ír gyermek- és ifjúkoráról, de csak az első könyv készült el, 1953-ban, a *Bölcső és bagoly*, a farkaslaki gyermek- és iskolásévek krónikája. Élete utolsó hónapjaiban, átugorva a diákkort, a harmadik részbe fogott: ekkor született meg a *Vadrózsa ága*, kolozsvári éveiről. Így az udvarhelyi diákévek regényével adósunk maradt, kénytelenek vagyunk tehát más úton-módon rekonstruálni ezt a korszakot.

Egy Ruffy Péterrel folytatott beszélgetésében így foglalta össze gimnáziumi élményeit: „Engem, aki harmadik gyermek voltam, bevitték a székelyudvarhelyi gimnáziumba, ahol is megbuktattak, mert rosszul tanultam. Anyám sírva jött be értem — hazavinni. Elgondolkoztam azon: ha nem tanulok, hidegben-melegben, télen-nyáron dolgozhatom a felnőttekkel együtt erdőn-mezőn. Ezért jobb lesz, ha tanulok. A negyedik gimnáziumban már az elsők között voltam; leérettségiztem... Erettségi vizsgán katonaruhában ültem. Tizenkilenc éves koromban a harctérre kerültem.”⁸

Az igen summás megnyilatkozáson túl rendelkezésünkre álló adatokból, mint mozaikcserepekből, ma már összerakhatjuk Tamási udvarhelyi iskolaéveinek valós képét. Ebben segítségünkre vannak a gimnázium évente megjelenő *Értesítői*, a diák Tamási életének is hű krónikái, valamint az az *Emlékezés* című vallomása, amely 1942-ben a Révai Kiadónál megjelent *Összes novellái* előszavaként látott napvilágot. Ezekhez csatlakozik egy levele, amelyet amerikai tartózkodása idején, 1925-ben írt volt gimnáziumi osztályfőnökének és magyartanárának, Jaklovszky Dénesnek, valamint Beke Györgynek egy 1977-ben közölt beszélgetése Tamási egykori osztálytársával és barátjával. Ezek alapján a következő kép alakul ki:

Tamási Áront egy „szerencsés szerencsétlenség” indította el az udvarhelyi iskolába. 1906 karácsonyán, negyedikes, tízéves korában egy pisztollyal játszadozva megsebesítette bal kezét, hüvelykujj nélkül maradt, s így alkalmatlanná vált a mezei munkára. Pedig rá, legnagyobb fiúra szállt volna a gazdaság. A család eddig is nevelt ki írástudókat, így a szülőkben fölvetődött a továbbtanulás lehetősége. A gyulafehérvári nagybácsihoz, Tamási Áron nagypréposthoz fordultak tanácsért, segítségért; ő volt akkor a falu s a Tamási család támogatója. A biztató feleletre nagy-nagy örömet érzett Áron: „Amikor ezt megmondták nekem, mindenki reám nézett, hogy vajon mit szólok a nagy dologhoz. Engemet azonban olyan furcsa pezdület öntött el, hogy hamarjában nem tudtam szólani semmit. Csak a szemem pillangózott ide és oda.

Aztán elnevettem magam.

S ebből már tudhatták, hogy kedvem van elmenni oda, ahol a betűk szántóföldjei terülnek el és a megsegítő tudomány tarka mezői.”⁹

Udvarhelyi megjelenésüket így írja le a *Szűzmáriás királyfi*ban: „Örök ízű nyugalommal egy szekeret vont két ékes ökör. Mint valami dús meseország hattyúpárja, úgy úszott bólogatva által az anyaváros főterén, keresztül a kálvinista templom faránál és egyenesben előre a katolikus Isten hajléka felé.

Félvágású lajtorjás szekér volt. Dereka tele ropogós szénával, a szénán piros cserge hosszan, azon egy asszony, s jobbán legényke fia.

...S ahogy a gyermek földet ért és megállt a macskafejű köveken, kifeszítette nyúlánk, szíjas derekát, és tizenkét esztendősnél többnek látszott. Álmodozó, barna szemeit megrebbentette, és fordult egyet maga körül.

Még soha városon nem járt.

Lelke remegett, két füle zsongott, és ivott szemével. Megnézte a gimnázium homlokán a nagy aranykeresztet, és csillanó, s jobban csillanó szemekkel meg a Szent Miklós

⁷ Vö. Féja: *i.m.* 18.; Izsák József: *Tamási Áron*. Kismonográfia. Buk. 1969. 14, 60. Uő. *Tamási Áron*. Bevezető Tamási Áron *Abel a rengetegben* című kötetéhez. Kvár 1985. 8—9.; Z. Szalai: *i.m.* 21.

⁸ Ruffy Péter: *Tamási Áron = Világaim*. Bp. 1979. 303.

⁹ Tamási Áron: *Bölcső és bagoly*. Buk. 1972. 290.

gyönyörű templomát. Elidőzött a torony egekbe törekvésén, azután szemébe rohantak a nagy házak, a tiszta utcák.”¹⁰

A Szent Miklós-hegyen, a templom mellett akkor építették volt, 1910 szeptemberében adták át az új iskolát. Aron, azaz Árkó — ahogy falujában becézték — az első osztályt a mai könyvtár helyén lévő tanteremben, Jaklovsky Dénes osztályfőnökkel kezdte.

Valószínű, hogy az elején a falu szabadabb világában felnőtt mozgékony, csínyre kész gyerek rabságnak érezte a katolikus gimnázium szigorú rendjét, és lelke tiltakozott a korlátozások ellen. Tények bizonyítják, hogy beilleszkedése, az iskolai kultúraváltás nem volt zökkenőmentes. Valószínű, hogy kellemesebb időtöltés volt számára, amikor kijutott a városba, a szabadba, és játékos kedvét különböző csínyekben élte ki. Valószínű, hogy a jófejű gyerek Farkaslakán megszokta (már a tanítóválság miatt is, amelyre utalás van a *Bölcső és bagolyban*¹¹), hogy kevés tanulással is megfelelő eredményt érhet el. A Katolikus Gimnáziumban ez már nem ment. Arra már az I. osztályban rájöhettek, hogy itt többet kell tanulni, mert az elégséges általánosa után¹² a II. osztályban szinte színjeles volt.¹³ III. gimnazista korában év közben megbukott matematikából.¹⁴ Akkor döbbsent rá arra, hogy tanulnia kell, ha meg akar szabadulni attól a megerőltető fizikai munkától, amelyre apja korán ráfogta. Valószínű, hogy belső indítékká vált nála a tanulás szükségessége (16 éves volt már!), mert IV. gimnazista korában színjelesre végzett¹⁵, s az V. osztályban is csak egy kettese volt — mennyiségtanból —, a többi jeles.¹⁶ A IV. osztály végén Mikes *Törökországi levelek* című könyvét kapta jutalmul, s alapítványi díjat is nyert.¹⁷ Vajon nem a sors rendelése, hogy irodalmunk leendő második Mike-se, aki a székely nyelv szókincsét és szellemét az összmagyar irodalom közkincsévé tette, éppen ezt a könyvet kapta ajándékul? Gondolhatjuk, hogy nagy hatással volt a könyv rá, hiszen később gyönyörű tanulmányt, esszét írt a nagy elődről, és azt édesanyjának ajánlotta.¹⁸

A VI. osztályban ugyancsak csupa jó és jeles év végi osztályzata volt¹⁹, így az értesítők adatai megdöntik azt a tévhitet, hogy Tamási Áron tanulási kudarcok miatt nem érezhette jól magát a gimnáziumban. A VII. és VIII. osztály gyengébb eredményét²⁰ nem érezhette kudarcnak, mert azok különleges körülmények között tartott magánvizsgák eredményei voltak: miniszteri rendelet alapján a katonai szolgálatra alkalmasnak talált ifjak magánvizsgákat tettek és érettségiztek, hogy hamarabb bevonulhassanak. Tamási Áron a legnagyobb valószínűség szerint 1918. április 26—27-én érettségizett²¹ — s semmiképpen sem 1917-ben, ahogy az irodalomtörténetek és lexikonok írják²² — elégséges eredménnyel. Ötletesen jegyzi meg Ruffy Péter, hogy Tamási az érettségin magyarból kapott elégségest próbálta jelesre váltani egy életen keresztül.

Az *Értesítő*kből az is kiderül, hogy Tamási az iskolaévek alatt tanulási eredményeiért szinte végig fél vagy egész tandíjmentességet élvezett, ez pedig „csakis jó viseletű, jó tanuló s szegény ifjúnak adatik”.²³ Beszédesebb tény az is, hogy a VI. osztály végén a Király Lajos-féle alapítványból tíz korona jutalmat adtak neki „mint olyanoknak, aki magyarosan ír és jó magyar dolgozatokat készít”.²⁴ Tévesnek bizonyult az a vélekedés is, hogy az

¹⁰ *Szűzmáriás királyfi. Zöld ág*, 13, 14.

¹¹ *Bölcső és bagoly*. 256—270.

¹² *Ért.* 1910—11. 94.

¹³ *Ért.* 1911—12. 74.

¹⁴ *Féja: i. m.* 49.

¹⁵ *Ért.* 1913—14. 96.

¹⁶ *Ért.* 1914—15. 55.

¹⁷ *Ért.* 1914—15. 60, 61.

¹⁸ Tamási Áron: *Rendes feltámadás*. Buk. 1968. 404—410.

¹⁹ *Ért.* 1915—16. 66.

²⁰ *Ért.* 1916—17. 40. és 1917—18. 48.

²¹ *Ért.* 1917—18. 19—20.

²² Vö. *Magyar irodalmi lexikon* III. Szerk. Benedek Marcell. Bp. 1978. 300.; *Magyar életrajzi lexikon* II. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp. 1969. 815.; *Kortárs magyar írók kislexikona*. Bp. 1989. 414.

²³ *Ért.* 1910—11. 120.

²⁴ *Ért.* 1915—16. 70.

iskola vallásos szelleme zavarta volna. Ma is ereklyeként őrzik a farkaslaki szülőházban a falon — rámban — a Mária Kongregációba való *Fölvételi okmányát* (1914. március 25-én állították ki), sőt ennek a szervezetnek VI. osztályos korában a titkára is volt.²⁵

Csorja Bódit, a *Szűzmáriás királyfi* hőstét harmadikos korában kizárták a gimnáziumból; Tamásit nem, sőt egyre otthonosabban érezte magát iskolájában.

Ezt bizonyítják a hajdani osztálytárs és jóbarát Molnár Jenő szavai is. Csak egypár I tényre utalnék adatokban gazdag megnyilatkozásából: „...Negyedik osztályban élénken részt vett az önképzőköri üléseken. Olyan divatos volt akkoriban az önképzőkör, mint most a sport. Láttuk, hogy a felsős diákok önképzőkörének milyen nagy a tekintélye, ezért mi, negyedikesek is alakítottunk irodalmi kört, amelynek vezetését Szemlér Ferenc I tanár úr vállalta... Ebben a kis önképzőkörben Tamási Áron egyetlenegyszer szavalt. Ő I maga jelentkezett. Petőfitől mondta el *A magyar nemest*. Tetszett neki a vers. Szereztünk I egy pipát, hoztunk egy karosszéket, beült, »pipázott«, és farkaslaki hanglejtéssel szavalta Petőfit. Sikere volt... Egy ízben egy karcolatot olvasott fel. Arról szólt, hogy a Tamási család Farkaslakán vendégfogadásra készül a helybeli vásár alkalmából. Igen jól emlékszem arra a hasonlatára, hogy »anyám akkora rántottát sütött, mint egy talyigakerék«. Szemlér tanár úr végig nevetett a karcolat felolvasása alatt, s a végén azt mondta, hogy ez aztán pompás írás volt... Tekintélye volt, tisztelték. Hatodik gimnazista korában már a kisebb diákok szobafőnöke. Nem volt szigorú, de a rendet megkövetelte.»²⁶ Tehát irodalmi sikerei is voltak, és hogyan hatottak volna rá olyan rendkívüli egyéniségek, mint osztályfőnöke, magyartanára, Jaklovszky Dénes, a pedagógiai író, műfordító; német- és I magyartanára (id.) Szemlér Ferenc, a költő, műfordító, önképzőköri vezető; a görögöt tanító Embery Árpád, költő, szindarabíró, rendező; Dobos Ferenc, a neves historikus, a *Fenyő a Hargitán* költője!

Tamási Áronnak az udvarhelyi iskolájához való viszonyát a legjobban mégis a Jaklovszky Déneshez 1925-ben Amerikából írt levele²⁷ bizonyítja. Jaklovszky három éven át volt Áronnak magyartanára, osztályfőnöke, aztán elvitték a frontra. Már a levélkezdet fényt derít viszonyukra: „Kedves Tanár Úr! Másfélsztendei amerikai hazátlanságom alatt sokszor kellett erősítenem magamat emlékeimmal. Ezekkel kapcsolatban aztán sokszor eszembe jutott Ön is, sok hálaérzés és ragaszkodás mellett. A levelet mind ez ideig halogattam, nem akarván panaszkodni olyan embernek, kinek csupán örömet szeretnék szerezni.” Áront a tanárához való bensőséges viszony készíti ilyen őszinte megnyilatkozásra: „Mindig nagy súlyt helyeztem arra, hogy Erdéllyel a kapcsolatot szorosan fenntartsam, mert mindig úgy éreztem, hogy ott a helyem, s amit tudok, Erdélynek kell adnom.” A továbbiakban utalás van a levélben id. Szemlér Ferencre, aki akkor már a brassói Római Katolikus Gimnázium igazgatója volt. Tamási szívesen emlékezik a barátja, Molnár Jenő által már említett udvarhelyi „irodalmi sikereire”: „Szemlér igazgató úrtól éppen a napokban vettem egy nagyon kedves és értékes levelet, s elindult írói pályámon figyelemmel kísér. Ha erre az elindulásra gondolok, mindig meghatott hálával emlékezem Önre és Szemléire, kik ezen a téren első nevelőim és serkentőim voltak. Sokszor jut eszembe »Esztergom megvétele«, amit saját művemként mondtam el a katedráról, némi büszkeséggel a sok »fapennájú nebulónak«. Hát még a Magyar nemes pipaszó mellett! Ilyen sikereim azóta sem voltak.”

Csakis a tanáraihoz és iskolájához való ragaszkodásnak tulajdoníthatjuk, hogy kéri volt iskolája tanárait, tanulóit: segítsenek készülő elbeszéléskötete kiadásához előfizetőket gyűjteni. Beszédes a levél záró formulája: „A gimnázium felejthetetlen tanári karát egyenként és összesen meleg hálával és szeretettel üdvözlöm — Tamási Áron.”

²⁵ *Ért.* 1915—16. 23.

²⁶ Beke György: *Tamási Áron, a diák = Vizek törvénye*. Kvár-Napoca 1977. 187.

²⁷ Dr. Jaklovszky Alfonz, Jaklovszky Dénes fia adományaként őrzik a székelyudvarhelyi Tamási Áron Gimnázium irattárában.

Ugyanezeket az emlékeit fogalmazta meg Tamási 1942-ben is *Összes novellái* előszavában.²⁸ Utal arra, hogy udvarhelyi iskolájában olyan szellem volt, amely könnyen az irodalom szerelmesévé tehetette az embert: „Az önképzőkör és a magyar dolgozatok is rejtettek csábításokat. Főleg a magyar dolgozatok, melyeket elég nekibúsulással igyekeztem magam is megcsinálni. Néha olyan sikerrel tettem ezt, hogy váratlanul lepett meg engemet is az eredmény. Egy ízben például »Esztergom megvételéről« olyan dolgozatot rót-tam össze, hogy a tanárom a pódiumról olvastatta fel velem az osztály előtt; s később is írtam »A világháború és én« címen olyant, hogy az igazgató véleménye szerint a szerzőségem kétségesnek látszott. Tetszett nekem, amikor a »mintát« felolvashattam a pódiumról, hiszen a tekintélyemnek valóságos áldás volt az; s még jobban tetszett az a dicséret, hogy olyan jól én nem is írhattam, mint amilyent írtam.» Szerintem ezt a szöveget félreértette, aki azt állítja, hogy Tamásinak neheze esett a dolgozatok megírása, és hogy az igazgató hitetlensége „elvágtá irodalmi ambícióit”. Talán több empátiát kíván a Tamásira jellemző kedélyes, humoros, hang és észjárás megértése.

Ennyi érv bizonyára elég ahhoz, hogy meggyőzzön: tévesek azok az állítások, amelyek szerint Tamási Áron nem érezte jól magát az udvarhelyi gimnáziumban, és hogy ez az iskola nem adott neki az íróvá váláshoz szükséges élményeket. Ő igenis itt jegyezte el magát az irodalommal, nem a harctéren vagy a jogi fakultáson, ahol rövid ideig járt, sem a kereskedelmi akadémián. Volt az udvarhelyi katolikus gimnáziumnak olyan szelleme, amelynek hatására nemsokára így írhatott: „És rátok bízom az itt maradó kincseket: a virágot csókoló madarat, a szántóvető embert s a Küküllőbe hullott három csillagot. És ezeknek a mélyén az erdélyi szépséget, a magyar jóságot és a történelem erejét.”²⁹

Tamási Áron fizikailag, lelkileg, szellemileg éretten hagyta el udvarhelyi iskoláját, amelynek fontos szerepe volt abban, hogy olyan íróvá, nemzetiségi politikussá lett, aki tollát és tehetségét népe szolgálatába állította. Méltán áll tehát neve a 400 éves múltra visszatekintő Szent Miklós-hegyi skóla homlokzatán.

²⁸ *Előszó helyett = Tamási Áron összes novellái.* Bp. 1942. 6–7. Megjelent még: *Emlékezés = Jégtörő gondolatok* II. Bp. 1982. 197–205.

²⁹ Tamási Áron: *Jussomat ne vitassátok.* Keleti Újság 1923. júl. 7. Még megjelent: *Tiszta beszéd.* Buk. 1981. 7–9. és *Jégtörő gondolatok* I. 72–74.

SZEMLE

Az EME honismereti-helytörténeti pályázatáról

1. 1991-ben újraindult folyóiratunk első számában jelent meg az Egyesület pályázati felhívása. Eszerint a pályázaton bárki részt vehet; a benyújtott tanulmány terjedelme sem korlátozott. A témakör azonban már körülhatárolt, és a vetélkedésre serkentő szerkesztők a sorompóba lépő tollforgatótól új, eredeti ismeretanyagot várnak, önállóságot és módszeres, szakszerű elemzést követelnek. „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület pályázatot hirdet — olvashatjuk a felhívásban — honismereti-helytörténeti tanulmányokra, amelyek erdélyi falvak, városok, vidékek, intézmények (falusi és városi) iskolák, társadalmi szervezetek, egyházak, műemlékek, művészeti és történeti emlékek (műtárgyak, várak) múltját tárgyalják, valamint néprajzi, népművészeti, népköltészeti, népzenei, magyar tájnyelvi témát dolgozzanak fel, a szakszerűség igényével, eredeti kutatások és új források alapján, vagy ilyen tárgyú ismeretlen anyagot (például egy falu földrajzi neveit) gyűjtenek össze és rendszereznek.”

A pályázat érdeklődést keltett, és sikerrel zárult. Az 1992. december 31-i határidő lejártáig 77 pályamunkát küldtek be az Egyesület címére. Ezek a honismereti vonatkozású tudománysszakok, ágazatok szerint így oszlanak meg:

Kézirat		%
Történelem	53	68,83
Néprajz	15	19,48
Nyelvészet	9	11,69
	77	100,00

A szokásos mindennapi tudományágazat-megnevezés szerinti csoportosítás csak egy-két tanulmány besorolását, hovatarozandóságát teszi kétségesse, azt azonban nem takarja el, hogy mind a honismeret szolgálatában állanak. A legnagyobb: a fejlődés-menet, a történeti életút iránti érdeklődés, közel 70%; és ebből a körből is hagyományos formaként (ugyancsak 70% körül) listavezető a „helytörténeti” tanulmány. A néprajz részesedése közel 20%, a nyelvészeté majdnem 12%.

A 77-ből 46 dolgozatot minősített sikeresnek a bírálóbizottság, ennyit díjazott vagy részesített dicséretben. Ezek területét, a „régiokat” nyomon, megállapíthatjuk (együtt leltározva fel a történeti, néprajzi, nyelvészeti munkákat) a méretek és településtípusok szerinti megoszlást:

		%
Nagy tájegység	6	13,04
Kis tájegység	6	13,04
Város	11	23,92
Falu	23	50,00
Összesen	46	100,00

Nagy térségre, tájegységre (a mi helyzetünkben szükségszerűen egész Erdélyre) kiterjedő vizsgáldást három kutató vállalt magára. A hajdani igazgatási, jogközösségi és földrajzi egységterületet, a Székelyföldet szintén három dolgozatban elemezték.

Kistájegység-téma szintén hat számolható össze. Ezek a földrajzi, települési, történeti környezet, etnokulturális csoportot egybefogó kistérségek mind a Székelyföld alkotóelemei, rész-egészei (Gyergyó, Gyimes, Kászon, Nyikómente, Háromszék).

A következő társadalmi alakulat-típus a területi nagyságrend rangosítása szerint is a város. Meglepő (hozzáfűzhetnők: jóleső meglepetést okozott) az, hogy a dolgozatoknak szinte egynegyede városhoz vezet. Mindenik írás történelmi tárgyú. A lényeges az, hogy 11 pályamű (Marosvásárhely 3, Kolozsvár 2, Zilah 2, Torda, Nagykaroly, Szászrégen, Máramarossziget 1—1) dolgoz fel urbánus vonatkozásokat, és az egyik első helyre érdemesnek ítélt munka is város-történeti tematikájú.

A falu, a honismereti kutatás tradicionális alaptémája, szülőföld-kerete, az igazgatási mikro-alakulat, a község talált a legtöbb monográfusra. A dolgozatok fele faluhoz kapcsolódó, ami — mindent tekintetbe véve — valójában helyénvaló és érthető. Sőt azt is számításba véve, hogy a néprajzi, nyelvészeti vizsgáldások, jelesen a helynévkutatások vagy például egy-két iskolatörténet a faluközösség egészének csak egy-egy sajátos vetületét helyezik görcső alá, nem is oly nagy a falumonográfiák túlsúlya. Területi elhelyezkedésüket tekintve legtöbb (14 dolgozat) a Székelyföldre kalauzol el (Háromszék 5, Marosszék 4, Csík-Gyergyó-Kászonszék 3, Udvarhelyszék 2). A más tájegységbeliek száma 9 (Kolozs 3, Alsó-Fehér 3, Szilágy 1, Temes 1, Arad megye 1). A falumonográfiák sűrűbben teremnek nagyobb számú magyarság által lakott erdélyi tájakon, így a hajdani székely székekben is. (Feladataink egyik legszámottevőbbike éppen a déli, nyugati tájaknak, általában pedig a szórvány-magyarságot éltető települések vizsgáldatának szorgalmazása, a bánási, partiumi, történeti erdélyinél tágabb, napjainkbeli egységkörzetben.)

A pályázaton részt vevő szerzők munkahelyét, otthonát is tudjuk. Listájuk azt tükrözi, amit feltételezhettünk: a város dominációját. A nagyobb települések, lakosság-sűrűsödési pontok jelentős hányadában tisztelik a szellemi munka hagyományait, vannak nevelési és kulturális intézmények, s vannak könyvtárak, levéltárak.

Azon, hogy 10 pályázóval Kolozsvár a listavezető, nem csodálkozhatunk. A Marosvásárhelyről érkezett 9 dolgozat kellemes meglepetést okozott. A harmadik helyezett azután lehetne a „kisebb székely város”: Csíkszereda 5, Sepsiszentgyörgy 4, Székely-

udvarhely 2, Gyergyószentmiklós 1, Kézdivásárhely 1 közös dolgozattal. A munkahelyi sorrendben ezután következne csak 1—1 dolgozattal további 9 város: Temesvár, Brassó, Segesvár, Nagybánya, Szilágy-somlyó, Nagykároly, Zilah és két főváros: Bukarest és Budapest.

A faluhelyen élő és ott sok nehézséggel küszködve tudományos munkát végző pályázóink 6 községből valók. Ezek: Csemáton, Szárazajta, Nyárádszereda, Tordaszentlászló, Köröskisjenő és Mezőtelegd. Sokasítani ezt a kategóriát kellene, és szükséges volna figyelmeztetni rájuk már a témaválasztástól kezdve.

Kik a tudományos kutatásra rendelt intézmények munkásai közé be nem sorolt helytörténészek, a honismeret-gazdagító értelmiségiek? Erre a kérdésre kimerítően egyelőre nem válaszolhatunk. Hogyha azonban az EME pályázatára jelentkezőket és írásait úgy tekintjük, mint egy reprezentatív statisztikai felvétel mintavételének adatait (amely a pars pro toto elvén nyugszik), tehetünk egy-két megállapítást. Elsőként azt, hogy a helyismereti munka dandárját a tanárok vállalták magukra. A többségükben történelemtanári, nyelv- és irodalom- oktatói egyetemi végzettségű szerzők a szülőföld tanulmányozását az úgynevezett államvizsgák, fokozati vizsgák kötelező penzumaként szívesen vállalók azok, akiből a pályázók nagyobb számmal rekrutálódnak.

A legkedvezőbb feltételek a muzeológusok, könyvtárosok, levéltárosok számára adóttak. Sajnos, ha ők nem is hiányoznak, nem azt a mennyiségi teljesítményt nyújtják, mint amit létszámuk indokolna, nem kutatnak annyian közülük, mint ahányra számíthatnánk.

A helytörténetet, a néprajzot, a nyelvi kérdéseket szenvedélyesen kutató, gyűjtő, elemző laikus pályázó (agronómus, erdőmérnök, lelkész, orvos) szintén szerepel a munkásságával közösségének jó szolgálatot tevők között. Sajnos ez alkalommal nem mindenikük vállalta e megmérettetést, a bírálóbizottság előtti számadolgotást.

Van a listánkon azután időt töltött, nyugdíjas ember, s van egyetemre járó fiatal.

Mondottuk, hogy pályázóinkat mintavételnek tekintjük a statisztikai értelmű sokaságból. Természetesen tudva azt, hogy a részleges vizsgálat nem mindig reprezentatív is, és számolnunk kell egy bizonyos hibahatárral. Ezért is fűznénk hozzá egy-két adalékot az eddigiekhez.

Bizonyosfajta ellenőrzést lehetővé tesz például az, hogy majdnem hasonló lejárattal sor került a Lakitelek Alapítvány helytörténeti pályázatára, amelyen 31 erdélyi munkát, tanulmányt díjaztak. A mostanában jónak minősített helytörténeti munkák száma ezzel már mintegy százra növekedett. A tematika, a területi megoszlás, a pályázók foglalkozása nagyjából a „lakiteleki pályázaton” is ugyanaz volt, csupán sokasodtak a vizsgált falvak, a városok listáját egy kisvárosé gyarapította, de kevesebb volt a nagy- és kistáji monográfia. Gazdagította viszont a tematikát néhány szokatlanabb tárgyú dolgozat is. (Bizonyosfajta értetlenséggel, keserőséggel kell azon-

ban 31-ről 27-re csökkentenünk a pályamunkák valóságos számát, miután két szerző és két szerzőpáros sajnálatos módon ugyanazon tanulmánnyal vett részt mindkét versengésben.)

A közel száz honismereti-helytörténeti munka viszont mind művelődéstörténeti, mind nemzetiség-történeti szempontból számottevő tanúságtétel arról, hogy a szülőföld, a magyar nemzeti múlt népi vonatkozásai, igaz valósága iránti érdeklődés sohasem szűnt meg, hogy a sajátos, miénknak érzett, tudott történelem, nyelv, művészet istápolókra, propagátorokra talált. S tegyük hozzá, több ízben nem is lebecsülendő tartalmi és formai szinten.

E gondolatmenetet lezárva Aranka György szavait idéznék, aki 1791-ben Kolozsváron az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság tennivalóit summázva, azt írta (két évszázad folytonosságát is biztosítva a pályázatainknak), hogy „a haza hasznára” szolgáló ismeretek fundamentuma „a haza esmérete”. A Társaság tagjai pedig „ne kérdjék azt, hogy már én mit tudok csinálni és hazámnak mivel szolgáljak? hanem lássák meg, hogy munka elég vagyon, csak ember legyen reá.” Két hosszú, zaklatott évszázadot átélte posteritásként Aranka gondolatait ma is magunkénak valljuk, a közösségerősítő, -szilárdító munkát vállaljuk, és segítő társakat verbuválunk, mert ma is legfőbb gondunk az, hogy „ember legyen reá”.

2. Az EME 1992. évi honismereti-helytörténeti pályázata tehát „eredményes” volt. Úgy véljük azonban, hogy szükséges volna a beküldött tanulmányok, valamint a szakbizottságok tagjainak referátumai alapján nem csupán az önismereti jószolgálat e sikeres kísérletét nyugtázni, hanem az önmegismerési képességünket, színvonalunkat is mérlegre tenni.

Mindenekelőtt szembe kell néznünk azzal a ténnyel, hogy 31 beküldött dolgozat nem bizonyult versenyképesnek, dicséretesnek is csak a szándékot, az érdeklődést minősíthetjük. Kisebb igényű, tudású, mostoha feltételek között kutató társaink közül többen tartoztak ebbe a csoportba (miközben nagyobb erudíciójú történelemszakosok, nyelvészek, néprajzosok más, mai valóságunk igényelte feladatok megoldásával küszködtek). Mégis, összbenyomásként, figyelmeztető jelzésként az tudatosult bennünk, hogy az elmúlt évtizedek kedveztek a tudatlanság megbátorodásának, eluralkodásának, a szemléletmód sematizálásának, eltorzulásának, a feldolgozásbeli igénytelenségnek, henyéségnek, valamint az anyanyelvrontó pongyolásgátnak. Az egyik véleményezésben olvasható ez a pár szó: „...gyakorlatlan, vidéki szerzőinket csak fokozatosan, következetes neveléssel lehet újra rászoktatni arra, hogy az írói, szakirodalmi tevékenység megkívánja az *összeszedettséget, rendezettséget* — mind a tartalom, mind a forma tekintetében.”

Az *összeszedettség, a rendezettség, a színvonal-növelés* elsősorban *szélesebb körű elméleti, módszertani tájékozódást* követel. Márpedig ilyen tárgyú, a helytörténetírás célját, funkcióját elemző, vizsgálati körét vitató cikkek kis számban jelentek meg, vagy nehezen jutottak el mindenkihez.

Sok gyöngeségünk forrásvidéke lévén éppen az elméleti-módszertani tájékozatlanság (és bizonytalan-

ság), e kérdések egynémelyikénél kissé hosszasan időznünk. Azzal kezdünk, hogy a történeti-társadalmi folyamatok szükségszerűen nemcsak időben, hanem térben, földrajzi dimenziókban zajlanak le. A változó valóság, a felderíthető igazság tehát megragadható, de csak térbeli rögzítettségében, „hely”-hez kötötten. A „hely” lehet — pályázóink írásai bizonyítják — kis rész-egész, mozgásterével, vonzáskörzetével, az őt körülölelő környezettel, miliővel, de lehet tágabb keretben lokalizált jelenség, életerege is. (Csak izelítőtül hivatkozunk néhány idevágó írásra. Charles Higounet: *La géohistoire: L'histoire et ses méthodes*. Bruges 1967. 68—91. — Lucien Febvre: *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*. „L'Évolution de l'Humanité” IV. Paris. 1922. — Enyedi György: *Tér és társadalom*. Janus. 1987 tél. Pécs. — Egyed Ákos: *A tájtörténetkutatás néhány kérdése*. Korunk 1970. 12. sz.)

A megismerés térbeli alapegységei terminológiai, valamint módszertani kötődésű, alapvető problémákhoz vezetnek el. A német historiográfiában az Orts-geschichte a kis, a Territorial-geschichte pedig a nagy tájegységet tekintette a helytörténet keretének. Az előbbi elsősorban falut, várost jelent, az utóbbi — a valamikor még állami szuverenitással is dicsekvő — fejedelemségekre, tehát a tág határu, múltjukban azonosságokat hordozó, tradíciókat felhalmozó történeti egységekre irányította a figyelmet. Az 1963. évi olmúci első nemzetközi helytörténeti konferencián többen mindkét kategóriát azonos súlyúnak, értékűnek fogadták el. (Mondhatnók — az EME pályázatára gondolva —, hogy ők az Erdélyt vagy Tordát, Magyarét témául választók orientációját egyaránt helyeselték volna; Székelyföld, Kászon-szék, Nyárárdmenté már vitára készíthetett volna egyeseket.)

Láttuk, pályázatunkon a tájtörténeti munka 46-ból 12. Ugyanakkor két elsődíjas s több értékesnek ítélt, dicséret jelzőket érdemelt dolgozat szintén ebből a kategóriából való. A nagyobb, összefüggő territóriumot *egészében* feldolgozni, sikerben bizakodva, valójában munkacsoport, intézményi komplex kutatói közösség tudná. Az egyedül gyűjtő, feldolgozó tudományművelőnek a vizsgált jelenségek körét kell csökkentenie (lemondva a monografikus módszerről, a holothetikus elméletek alkalmazásáról), vagy a kutatás időtartamát kell növelnie.

Az egy jelenség sokoldalú „felmérése”, a „morfológiai jellegű tanulmányozás” már jobb lehetőségekkel kecsegtet. Példa rá *A székelyföldi erődített templomok* című elsődíjas, művészettörténeti, „morfológiai jellegű felmérés”, amely „az alaprajzokról, tornyokról, védőfalakról, szurok-öntőkről, lőrésokről, védőfolyosókról, pártázatokról, védőtornyokról, a templom védelmi emeleteiről, kiegészítő erődítményekről, a templomerőségek szerepéről, régi ács- és asztalosmunkákról értekezik...”

A székelykapu (leírás, jelentései és eredete) című tanulmány egyik jellemző vonása pedig az, hogy szerzője két évtizedes munkával Udvarhely vidékének 44 falujából gyűjtötte össze anyagának egy részét. Egyetlenegy igen-igen számottevő néprajzi objektum

nyomonkövetéséről van tehát szó, változó rendelkezéséről, szerkezeti elemeiről, építési idejükéről, típusokról, építészeti elemekről és így tovább.

Gyűjteni, feltérképezni, leltározni, osztályozni, rögzíteni, nagyságrendet, gyakoriságot mérni, variánsok szóródását bemutatni, idősorba rendezni, modelleket formálni, típusokat alkotni — igen nehéz feladat. Egy vonatkozásban azonban egyszerűbb, mint a kis területi alakulatok kutatása — nem igényeli annyira a szerves egység, az életösszefüggések, a jelenségek és kapcsolataik nyomonkövetését, valamilyen társadalmi alakulat esetében (Hajnal István szavaival élve) a szerkezet üzemies működésének rekonstrukcióját. (Gondoljunk csak arra, hogy a Dimitrie Gusti falukutatói monografikus iskolája szerint is: „a társadalom az erkölcsileg és jogilag rendszabályozott s politikailag és közigazgatásilag megszervezett gazdasági és szellemi jelenségeknek funkcionális összefüggése”. L. Traian Herseni: *Teoria monografiei sociologice*. Bukarest é.n. 80.)

Ezért is marasztalható el nagyobb számban az olyan kis egységet, várost, falut felvállaló, látszólag könnyebb feladatra vállalkozó pályázó, aki megreked egy kis településre vonatkozó adatanyag olyan-ami-lyen összegyűjtésénél. Egy különben jó képzettségű gyakorlott tanárember díjazott munkájáról kellett a referensnek megállapítania, hogy a szerző nem a vizsgált falu történeti életfolyását, az életközösség sorsának alakulását nyomozza és ismerteti, hanem régészeti, középkori, rendiségbeli stb. adatokat közöl fejezetenként a „szakágazat”, a „szakma” megszokott eljárás módjainak hódolva. Ez azt jelenti, hogy ezek a korábbi időszakot tárgyaló fejezetek információ-leltárak, adat-névsorolvasások, s csak a későbbiekben telik meg élettel egy-egy rész, elítve természetesen az előzőktől. Ez együtt jár a feldolgozásnak azzal a gyengességével is, hogy az adatok, a „történeti tények” súlyát, összevonhatóságát, egybekapcsolódását nem mindig érzékeli a szerző. A jelenséget nem aszerint ismerteti bővebben vagy szűkre szabotabban, mert az jelentős vagy jelentéktelen, hanem „örömmel közli egészében, hogy íme ez is, az is megtudható a vizsgált településről”.

Egy néprajzi-helytörténeti „monográfia” bírálatából idézzük: „A pályázó figyelmét a néprajzi jelenségek egész sokasága felkeltette, ám sajnálatos, hogy ebben a szélesre méretezett érdeklődésben semmiféle klasszikus vagy modern nézőpontot, módszert, rendszerezési elvet nem lehet felfedezni.”

A kisebb területi, társadalmi „alakulat-egészéből”, ahogyan a tájegység történetében is láttuk, elkülöníthető egy-egy életterület, jelenségcsoport, szokás, intézmény, népművészeti objektum és így tovább. Imár tiszteletreméltó hagyománya van például egy-egy falu helynévanyaga összegyűjtésének. Nagy tudású nyelvészek (és munkaközösségeik) dolgoztak jelentős nyelvészeti felvételek megalkotásán (még ha nagyobb térséget vizsgálva is, de falvak sorából összeállít). Ez esetben a teljesítménynek mércét állító modell — a gyakorlatlanabb kutatóknak is — mintául szolgálhat. Több iskolatörténeti tárgyú munka szintén egy kis „életdarabot” vizsgált, példaként korábbi színvonalas írások nyomába lépve. Egyikük-másikuk mögött

azonban nincs ott még jelzésként sem a falu, a környék, a tágabb keret, és így a jelenség, a falusi oktatás vizsgálata nemcsak öncélúvá, hanem élettelenné, értelmetlenné is válik.

A „térben” vannak még más jellegű „helyek” — pályázatunkon is képviselve volt egy utca, vagy például egy temető életrajza —, melyeknek „története” van, és megismerése a honosságunkat szilárdítja. Erről a kérdésről ez alkalommal azonban csak ennyit kívánunk elmondani.

3. Az angol helytörténetírást L. M. Munby majdnem félezer esztendő diszciplínaként ünnepelte, a francia történeti irodalomnak mennyiségileg nagyobb részét tette ki a helytörténeti irodalom, de Marc Bloch fél évszázada mégis úgy szólott róla, mint sokat ígérő, de még „dadogó” diszciplínáról. (Vö. Paul Leuilliot: *Problèmes de la Recherche. V. — Défense et illustration de l'histoire locale*. Annales 1967. 22. évf. 1. sz. 755.) Gondoljunk csak arra, hogy csupán a rész és egész, a sajátos és általános viszonya, kapcsolódva például a szociológia, néprajz és történelem egybefűződő elvi-módszertani problémáihoz 0. pl. *Népi kultúra — népi társadalom* V—VII. Szerk. Ortutay Gyula, Bp. 1971), még mindig milyen tömegét veti fel a metodológiai vitára érdemes kérdéseknek.

Erdővidéki falumonográfiáját két évtizeddel ezelőtt megszerkesztő és 1991-ben kiegészítő szerző tiszteletet érdemlő egyenességgel vallja meg: „Véleményem szerint a dolgozatnak sok hiányossága van” — és az adatok „hozzáférhetlensége” mellett „ezen a téren” — a helytörténetírás terén — való járatlanságát panaszolja. Nos, „járatlanságunkat”, különösképpen elméleti-módszertani kérdésekben, mindnyájan felhozhatnánk mentségünkre, azonban jobb, ha elmarasztaló ítéletként tekintjük. Azon töprengeni, hogy nálunk kétszáz esztendőnél is régebbi-e a helytörténet s ha igen, kivel is kezdhetnők mint úttörővel — és ugyanakkor „kezdeti” nehézségeket felelgetni, „dadogásunkat” indokolni és jogosultként elfogadni nem lehet.

Elvi jelentőségű kérdéseket már a megyei monográfiák megjelentetésének virágkora is felszínre hozott. A helytörténet célja, funkciója volt a vita tárgya és a rész és egész, a sajátos és az általános problémája, valamint az országos és a helyi keretbeli história viszonya.

Tagányi Károly — Pesty Friggyessel polemizálva — írta: „A megye monográfiája nem lehet más, mint annak a területnek a története...” (*Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében*. Századok 1894. 368.) Mályusz Elemér pedig szintén Tagányinak a nézeteit fogadta el, hangsúlyozva, hogy „az illető terület szempontjából fontos adatok alkotják a megye történetének anyagát...” (*A helytörténeti kutatás feladatai*. Századok 1924. 541.) Hozzáfűzte azt is, hogy Tagányi: „Helyesen, hajszálfinom pontossággal határolja el a monográfiáról munkakörét, és a megbízható, pontos részletadatok összegyűjtését teszi főfeladatává.” Három évtized múltán kifogásolnivalóként csak azt említi, hogy „a monografust túlságosan széttagolt részletek, minden egyes község történetének megírására utalja, kevés alkalmat nyújt a

részleteknek lehető egy képbe való összefoglalására...”

Ma is többen vallják, hogy a helytörténet elsődleges célja maga a helytörténet, és hangsúlyozzák, hogy az országos történet nem modellje a területi irodalomnak, hiszen feladata a sajátos, az egyedi jelenségek vizsgálata. A pályázatra beküldött tanulmányok egy része éppen amiatt volt elmarasztalható, hogy vagy az országos történelem anyagával töltötte ki azokat az üresket, amelyeket a konkrét helyi adathiány okozott, vagy illusztrációként aggatta fel a nemzeti história karácsonyfájára a „hely”-beli hasonlóságokat, az egybehangzóság diszeit. Természetesen akadt olyan írás is, amelynek szerzője teljesen feledni látszott azt, hogy „a Nagy Történelem” is létezett, hogy például a megnyíló új hajózási utak új konjunktúrákat teremtettek, vagy hogy a Thüinen-körök (Teleki Pált is foglalkoztató) elmélete szerint a számtalan népességsűrűsödési göcök kialakulása az extenzív mezőgazdaság és állattartás övezeteit mind távolabbra tolták ki, a közelben munkaigényes kertkultúra köré alakítva ki. Fellendülést, a termelés elmaradottan hagyományos formáiból való kibontakozást így azután nagy- és kistáji keretben, megyében, székben, városban, faluban egyaránt csak lokális tényezőkkel magyaráztak, történelmet hamisítva, túlértékelve vagy lebecsülve azt, amit a „hely” valóban belső erőtevézőinek, a sajátos, a partikuláris fejlődésnek köszönhet, vagy gyengességének róhat fel.

A helytörténet megismerési köreit elemezve megállapíthatjuk, hogy céltudatosan és megtervezetten lehet: a) vizsgálni a sajátost (a részt önmagában és önmagáért); b) feltárni a sajátost, hogy lehetővé váljék az általánosítás (a rész az egészben nyeri el értelmezését); c) felismerni a sajátost az általános aspektusaként (a rész feltételezi az egész ismeretét).

Paul Leuilliot „lazított csomójú históriának” nevezi a helytörténetírást, mert például a kötöttebb egyetemi diszciplínához képest engedélyez s meg is követel bizonyos fokú rugalmasságot, oldottabb, lazább szerkezetet, hiszen nem kell egy jól meghatározott időszakot arányosan befednie, és van „lehetősége a kiáradásra”. Hozzátennénk még azt is, hogy olyan jellegű bővülésre, amely a múltbeli mindennapok rekonstrukcióját könnyíti meg. Különösképpen hogyha azt az „életet”, annak szerves kapcsolatszövevényét valaminő társadalmi alakulat összefüggésrendjében teremtheti újjá. Nem véletlen, hogy a helytörténet teoretikusai közül igen-igen sokan kutatási alapegységként azokat a *helyi közösségeket* jelölték meg, amelyeknek tagjai „az összetartozás határozott tudatával, közös ethosszal és saját organikus egységgel rendelkeznek”.

Az egyik elsődleges pályamunka (*Tordai törvények a XVII. századból*) egységes alakulatról, a hajdani város falai között zajló egykori életről rajzol hiteles képet. „Torda múltja különösen jó példa arra, hogy a történelemkutatónak a társadalomszerkezet mennyi helyi változatával kell számolnia az erdélyi városokban — olvashatjuk a referátumban. Tordán ugyanis a XVII. században már a polgári önkormányzat mellett külön nemesi és külön sóvágó társadalomszerkezet is

működött egymás mellett, elkülönülve egymástól, de össze is kapcsolódva egymással.” A rendszabályok, a státútumok, a városi constitutiók („valamelyeket magunk hasznára rendelünk”) jelzik, hogy az autonóm, a kiváltságokra alapozott önkormányzat él a normaalkotás jogával, vezető, igazgató testületet választ, és fórumot működtet az életrendező szabályok megszegőinek büntetésére. Közösségi jellegű társadalmi alakulatról van tehát szó, amely a helytörténeti kutatás számára igen-igen kedvező feltételeket kínál.

A néprajzi jelenségek egységes, önálló közösségi keretben való vizsgálatára csíkszentdomokosi tanulmány a jó példa. „A témakör bemutatása egy faluközösségben gyűjtött anyag alapján történik — írja róla szakbizottsági bírálója. — Örvendetes az, amire a szerző utal, hogy a dolgozat egy átfogó néprajzi felmérés része; mert a mi néprajzi irodalmunkból épp e módszeresen elkészített mélyfúrások, falumonográfiák hiányoznak.”

Vannak dolgozatok, amelyeknek szerzői témát jól választanak, de különböző okok miatt nem aknázzák ki a lehetőségeket. Ezek sorába tartozik az a Kolozsvár kézműiparosainak múltját felidéző szöveggyűjtemény, amely nem alapozva a kolozsvári céhek (egyeseknek még a második világháborúig is nyomon követhető) irataira, jegyzőkönyveire, nem tudhatja megrajzolni a céhközösségeket, majd az iparos-egyletek, ipartársulatok fejlődését. Holott éppen a közösségből szervezetté váló alakulatok életrajzára tudna jó példát szolgáltatni. Olyat, amely nemcsak a nemzeti történetet gazdagítaná, hanem a Ferdinand Tönnies fejtegetéseiből megismert közösség-, szervezettipológia és általában szociológiaelmélet vitairóaldalmának is jó szolgálatot tenne.

Ismeretes, hogy a Domanovszky Sándor szerkesztette sorozat — *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez* — milyen jelentőségű volt az agrártörténet-írás számára. A Domanovszky-iskola kutatógárdája főként az uradalmi szervezetben, egy intézményszerű organizáció keretében vizsgálta a nagybirtok gazdálkodását. Ilyenszerű erdélyi feldolgozás nagyon kevés van. Egy mezőszégi uradalom, a Wass-birtok nyolc évszázadának történetét ígérő dolgozat sem felel meg, sajnos, a célnak, nem halad a kimunkált, szakmailag magas szintű modellek kínálta úton.

Az elszalasztott lehetőségek egyik kiváltó okának azt a sajnós évtizedek alatt meggyökeresedett szemléletmódot is tekinthetjük, amelynek parancsszavára kizárólag osztályok harcában, munkaadó és munkavállaló viszonyrendszerében, a politikai pártküzdelmekben kívánták megeleveníteni a történelmet. A rétegződés, a tagolódás kérdése annyira előtérbe került, oly mértékben eluralkodott, hogy a különböző társadalmi kategóriákat egybefogó, együttes életvitelüket példázó formációk, alakulatok háttérbe szorultak vagy éppen exkommunikálttá váltak. Ezért is kevesebb a közösséget, szervezetet, intézményt, csoportot (D. Gusti sorrendje) ismertető új vagy régen kipróbált utakon járó monografikus dolgozat.

Több pályamunka régen íródott. A sebtében végzett átdolgozás ellenére a kézirat szövegében feledett „cenzort andalító”, „csúsztatóként” beiktatott szavak, mondatok, fejezetzáró sorok kérdőjelezik meg ma sok részletnek, néha az egész történeti rekonstrukciónak a hitelét. Egy-egy dolgozatban azonban úgy jelenik meg ez a szemléletbeli torzulás, hogy két szerkesztési, feldolgozási mód keveredik össze, az egyik a korábban szokásos társadalmi rétegek szerinti számbavételi eljárás és itt-ott kipótlódik a már társadalmi formációra (faluközösség, egyházközség, iskola, uradalom stb.) is figyelmező elemzéssel; sajnos nem szerves egységbe ötvözöten.

A társadalom vertikális síkjait szükséges láttatni, a struktúra elemeinek diakronikus vizsgálatát el kell végezni, de a rétegeket, csoportokat egybefogó életkereteket — azokat a morfológiai alakulatokat, amelyekben a múltó idő hétköznapijaiban szerves összefonódottságban éltek együtt az emberek — előtérbe kell helyezni.

A hagyományos társadalmi alakulatok listáján első helyen a közösség szerepel. Jeles szociológusok, történészek, antropológusok egységesek abban a hitben, hogy a közösségformáló célok, érdekek, értékrendek, a mi-tudatok egységesítő mágneses vonzasközpontjai elsőrendű anyagot kínálnak a honismereti szolgálatokra felesküdtött értelmiséginek.

A szervezetek, egyletek, egyesületek, testületek, társaságok, intézmények, az új- és legújabb kori társadalomfejlődés következtében azonban egyre inkább sokasodnak, a zárt, hagyományos mikro-alakulatokkal, közösségekkel való összehasonlítás szerepük megnövekedését is mutatja. Kutatásukról, a közösség-szervezet szimbiózis nyomon követéséről, az organizmusból organizációvá változott alakulatok történeti helyhez kötött vizsgálatáról természetesen emiatt sem mondhatunk le.

A helytörténet tehát sokkal több elméleti-módszertani és konkrét szociológiai írás tanulmányozását, több olvasást s szélesebb körű tájékozódást kíván. Fél száz esztendőnél is jóval több idő telt el azóta, hogy Hajnal István hitet tett arról, hogy „*történelem és szociológia egyívű tartozik*” (*Történelem és szociológia*. Századok 1939. 2.). Meggyőződésünk, hogy szükséges volna ezt a kérdést és sok más hasonlót alaposan megvitatni. (Éppen úgy, mint azokat a sajátos problémákat, amelyeket a néprajz, nyelvészet vet fel, de amelyekkel nem foglalkoztunk, e szakmák sok jó, kiváló, elméleti kérdésekkel értőn foglalkozó dolgozójára, mint illetékesekre, testálva ezt a gondot.)

4. Keresni, kutatni az individualist és partikulárist, kiegészíteni, feltölteni a sajátossal az általánost, beépíteni és láttatni a helytörténetben a nemzeti és egyetemes fejlődést, ez a tennivalónk. Ahhoz, hogy célunk megvalósításában bizakodhassunk, szükséges a történelemtudomány, tágabban a szakirodalom alapos ismerete, valamint a levéltári források és az új adatbázisok tanulmányozása.

Örvendetes, hogy az EME pályázatára beérkezett dolgozatok között több volt az olyan, amelyiket a referensek szerzőjük erudíciója okán dicsértek.

Idéznék néhány véleményt: „A szerző bibliográfiai ismeretei igen széles körűek, emellett levéltári kutatásokat is végzett.” Néprajzi írásról: „A szerző alaposan ismeri a tárgykör szakirodalmát, és minden esetben állást foglal a korábbi szerzők véleményével, megállapításaival kapcsolatban.” A felső-marosmenti falumonográfia szerkesztőjéről: „A szakirodalom, a levéltári kiadatlan, ismeretlen források széles területéről összegyűjtött információs anyagát recens vizsgálatokkal, néprajzi adatfeltáró módszerekkel egészítette ki.” Az interdiszciplináris kutatás köréből is dicsérhető képzett szakemberre, tapasztalt szerzőre valló pályamunka, amelyből nem hiányzik a kellő olvasottság, tanultság „a település-földrajz és a régészet kutatási eredményeinek ötvözéséhez”.

A pályázók között vannak olyanok, akinek nem egyetemen tanult szakmája a történeti, néprajzi, nyelvészeti kutatás, hanem más tudományok; mégis jól dolgozott az az építész mérnök, erdőmérnök, agrónómus, aki a kutatott valóságot, az épületet, az erdőt s a fát, a faluéletet nagyon jól ismerve tanulta meg, szintén jól a történelmet, néprajzot vagy nyelvészetet, írásokból, könyvekből, korszerűen megalkotott modellekből.

A mi tájainkon van hagyománya az önművelésnek, van becsülete az összeszedettséggel, a szép rendszerességgel végzett munkának. Sajnos, mint mondtuk, van lazulás is, alacsonyra szabottabb mérce és tájékozatlanság is. Egy birtoktörténeti kísérletről az állapítható meg: „E kézirat nem több egyszerű összeollózásnál, mely teljesen nélkülözi az önálló kutatást. A szöveg végére odabiggyesztett kétoldalmi, pontatlan másolat az 1700. évi országos adóösszeírásról ugyanis nem tekinthető kutatásnak. Mindez különös súllyal esik latba a bírálatkor, mert a Wass-család máig fennmaradt gazdag levéltára erdélyi viszonylatban kivételesen bő írásos forrásanyagot őrzött meg a XIII. századtól fogva az itt tárgyalt falvak múltjára vonatkozóan, és mindenki számára hozzáférhető Kolozsvárott, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának az itteni Állami Levéltárban kezelt gyűjteményében.”

A Bereck történetét ígérő pályamű igazából csak másfél oldalnyi tájékoztatást nyújt a „város” múltjáról. Holott az utóbbi évtizedekben tanulmányok, könyvek sora idézte Bereck történetét, s lapalji jegyzetben utalt a „mezőváros” kiaknázatlan forrásanyagára, köztük e páratlan értékű jegyzőkönyvsorozatra. Tájékozódni kell, s ehhez nélkülözhetetlen az irodalom rendszeres nyomon követése. A sajátos és mégis oly tipikus berecki példa így krónikására vár, aki majd az országos történelmet is gazdagíthatja ennek a településnek az életrajzával.

Nem nagyon lelkesítő az, hogy a szakbizottságok tagjai eléggé gyakran kénytelenek elmarasztalni a szerzőt „a széles körű és alapos történeti ismeretek hiánya miatt”, felröva nekik a „történeti tévedések, pontatlanságok” hosszú sorát. „Ha ezekhez hozzávesszük.— írja egyik recenzensünk — a források téves olvasatát, a címek elírását, a cím nélküli vagy rosszul összeállított táblázatokat, képet formálhatunk egy-egy dolgozat szakmai színvonaláról.”

A feldolgozás módszereit illető kifogások lajstroma szintén igen hosszú nyúl. Példaként idéznék azt az egy tájegységbe tartozó székelyföldi falvak feldolgozó írást, amelynek: „nincsen sem bevezetője, sem tartalomjegyzéke”, forrásait nem sorolja fel, jegyzetelése felületes, következtelen (a levéltári forrásokat őrző intézményt hol magyarul, hol románul nevezi meg, az iratoknak pedig egyszer az eredeti latin vagy magyar címét közli, máskor meg a román fordítását).

A tudományos apparátus (a jegyzetek, utalások, magyarázatok, ábrák) hiánya vagy hibás volta sokszor rontja le a dolgozat értékét. Az sem jó és etikusan azonban, ha a jegyzetelés nem céljának megfelelő (teljességre törekvő, de nem túlzó, főleg az olvasót szolgáló magyarázat), hanem valaminő látszateltés kedvéért készül. Néha azért, hogy az olvasottság, műveltség, tájékozottság „látszatát” keltse; szakmai tekintélyekkel ossza meg a felelősséget, hogy népszerűsítsen befolyásos vagy vele szorosabb kapcsolatban lévő szerzőket, ne haragítson magára szakmabelieket, intézményeket és így tovább.

A pályaművek bírálói nem győzték korholni a tudományos apparátust elhanyagolókat, a rosszul, pontatlanul dolgozókat, de néha a sok jegyzet ellen is fel kellett emelniük szavukat. Kiváló erdőtörténeti dolgozatnak például van 24 olyan oldala, amelyre 10 lapnyi jegyzet jut.

A formába öntési gondok ugyancsak sokakat meggyötörték.

Az adatigényes helytörténeti irodalom megköveteli a színességet, többrétűséget, sokoldalúságot, a variánsok sokaságának bemutatását, de annál inkább rászorul a redukcióra, a rangsorolásra, a típusalkotásra. Itt leginkább érvényes az Annales-iskola hajdani értelme, hogy „mérni és számolni kell”.

Gondunk az is, hogy a megismert múlt- és jelenbeli valóság milyen formába öltözködött el az olvasókhoz. Pályázatunkra érkezett olyan dolgozat, amelyet a referensek nyomdakész írásnak, nyelv és stílus tekintetében példamutatónak találtak. Volt azonban olyan is, amely igényelte „az alapos átfűvelést”. Némely írás pedig egyáltalán nem tudott megfelelni a nyelv és a stílus követelményeinek.

Nem magyar környezetben élő pályázóink egyike ismeri a művészettörténeti szakirodalmat, értékes anyagot gyűjt, de rosszul írja meg. Úgy véljük, ez talán a mélypont, és olyan, a jövőben általánossá válható jelenség, amely művelődési életünk egészét fenyegeti. A szakbizottsági vélekedést idéznék: „a bőven használt könyvészet ellenére roppant primitív, tudálcós, magyarázatai helyenként érthetetlenek. Ennek oka részben az lehet, hogy nem ismeri a magyar szaknyelvet (vagy nem tudja használni), s megfogalmazásai, magyarázatai olyanok, mintha idegen nyelvből fordította volna — rosszul... Sajnos szóvá kell tennünk a szerző érthetetlenül rossz helyesírását... Néhány példa: kör, Jólán, felirat, történt, létezző, földben, stilussa...”

Szabó T. Attila gyakran mondta, hogy a tudományos írásnak, közleménynek a legfőbb nyelvi követelménye: a világosság, érthetőség. A tiszta gon-

doltnak tiszta nyelvi köntösben kell tehát megjelenie. A hevenyészetség, kuszaság, zavaros gondolatok útvesztőiben botorkálás kiderül abban a pillanatban, amint a „rossz mondat törött ablakán” betekintünk. S ne feledjük, a helytörténeti-honismereti közleménynek hangulati, érzelmi elemeket is tartalmaznia, tükröznie kell.

Legrészletezőbben a pályázatra benyújtott írások eszmeiségéről, szemléletmódjáról, értelmi-érzelmi meghatározottságáról kell szólnunk. Felfigyelhetünk arra, hogy eléggé kihalóban van a hangoskodó, tartalmatlan „nemzetieskedés”, más népek műveltségének lebecsülése, a lármás és erőszakos elleneskedés, az alaptalan rágalom, a tudatos ferdtítés. És arra is, hogy a hagyományos tisztesség diktálta szakmai etika fegyelme szilárdabbá vált.

Ezért értékeltük s örvendtünk annak a dettai dolgozatnak, amelynek „szövegén átsugárzik a lokálpatriotizmus melegsége...”, de nem hamisan csengő szavakban. Székelyföldi pályázónkról elmondhattuk a szakbizottságnak, hogy: „Otthon van e földdarabon, szereti erdőborította tájait s e tájegység lakóit, a székelyeket... Észrevehetően elfogult. Szubjektívizmus azonban nem sodorja el a valóságtól, az objektív látástól és láttatástól, hanem azt az érzelmi töltetet kölcsönzi az írásnak, ami egyik legfőbb hasznát, értelmét szolgáltatja: tanít védeni az erdőt, oltalmazni az embert.”

Akkor, ha az adatok, tények értelmezésében mégis szerephez jut, például egy néprajzos dolgozatban az avult látásmód, a referens már le is csap rá, mondván: „Túlhaladott a népi kultúra, a hagyományápolás romantikus »kultúrpolitikai« színezetű bemutatása.” Az „összszedettség” ugyanis az írástudói felelősség vállalását is jelenti.

5. A helynévkutatás és helytörténetírás egyik bihari úttörőjéről életrajzot író Jakó Zsigmond az 1870 körüli állapotokról szólva említi, hogy akkortájt a politikai, társadalmi és gazdasági érvényesülés vonzaskörébe került fiatalok inkább az érvényesülésre törnek, mintsem „a múlt helyi vonatkozásainak tisztázásában találják gyönyörűségüket. Egyébként is — folytatja — lejárt az amatőr történetkutatók ideje. A polgári világban a história is olyan szakmai képzettséget megkívánó szellemi munkakörre alakult, mint minden más értelmiségi hivatás” (*Miskolczy Károly*. Művelődés XLI. 1992. 8. sz. 25.). A hat évtized múltán uralkodó állapotokról Mályusz Elemér az, aki borúlátóan ír. „Ma ugyanis helytörténeti monográfiáinkat — tisztelet az igen csekély kivételnek — vagy üzleties vállalkozók tákolják össze, vagy jószándékú, de tanulatlan dilettánsok írják. A szakember, ha egy ilyen monográfiát a kezébe vesz, elszörnyed a benne összehalmozott naivságokon vagy legjobb esetben elcsépelet közhelyeken. A gyanútlan laikus pedig, aki okulás kedvéért kezdi olvasni lakóhelyének monográfiáját, rövidesen beleun abba az áldatlan fáradságba, hogy oly betűtengeren rágia magát át, amelyből semmit sem tanul” (*A népiség története = A magyar történetírás új útjai*. Bp. 1932. 251.). Követendő példaként mutatja fel ugyanakkor azt a német, francia előtanulmányokra, részletkutatá-

sokra alapozó múltidézet, amely oly nagy lendületet kölcsönzött a társadalom és gazdaság, a művelődés, a nép, népiség történetének, de egyben színvonalas, új helytörténeti kultúrát is teremtett. Mi is sokat tanulhattunk az Ortsgeschichte, Territorialgeschichte, Landesgeschichte címszó alá sorolható tanulmányokból, monográfiákból, valamint a provinciák, kerületek, „hely”-ek francia historiájából. Az, amit Marc Bloch és Lucien Febvre útnak indított, s Fernand Braudel és oly sok kiváló társa fejlesztett tovább (a hely és idő függvényében), a regionális, a partikuláris történetírásnak kedvezett és annak a hollisztikus koncepciónak, amely a jelenségek, a történések széles, de csak rész-egészekben felfedhető sokaságát avatta, rangosította historiává.

Az irányvétel, úgy véljük, nem helyteleníthető, és elmondhatjuk, hogy az oly kedvezőtlen feltételek ellenére a honismereti-helytörténeti irodalmunk néhány kiemelkedő jelentőségű munkával és sok értékes tanulmánnyal gyarapodott. A feladatunk azonban a továbblépés, az előrehaladás jobb feltételeinek a megteremtése volna.

Jóllehet a részletekbe menő tennivaló, számbavétel és tervekészítés napjainkban sürgető gond, ez alkalommal nem foglalkozhatunk vele. Egy-két — a pályázat felvetette — kérdést azonban még megemlítünk. Mindenekelőtt azt, hogy az elméleti-módszertani nevelőmunkát mind a főiskolán, egyetemen, mind a tudományos, művelődési egyesületek hatáskörében fokozottabbá, hatékonyabbá kellene tenni. A megnövekedett lehetőségekkel élve a külföldi ösztöndíjas tanulókat ebben a munkában, a továbbképzésben jó szolgálatot tehetnek. A könyvtárteremtés, -bővítés mellett jó volna szaporítani, sokasítani a sajátos helytörténeti jellegű kiadványokat. Folytatva természetesen azt a bibliográfiai szolgálattételt is, mint amilyen a romániai magyar könyvkiadás számbavétele. (Bodor Antal „helyismereti könyvszerte” 1944-ben jelent meg és kevés változtatással Bodor—Gazda „honismereti irodalma” 1984-ben. Sajnos e kötetek semmiképpen sem felelnek meg céljuknak, különösképpen ami az erdélyi anyagot illeti. Kosáry Domokos, I. Tóth Zoltán és mások forrásokat és irodalmat összegező kiváló munkái időben körülhatároltak, és vidéki kutatók számára nehezen hozzáférhetők.)

Jelentős szolgálatot tesznek és még tehetnek a levéltárakat „ismertető leltárak”. A „levéltári alaplétárak” gyakran csak belső használatra készültek vagy valamilyen módon sokszorosítottak. Ezek ismertetése, kisebb helytörténeti kutatási központokba való eljuttatása, a filmezés lehetőségeinek a kihasználásával, segítséget jelentene. (Sokszor csak nyomravezetőül szolgálhat, de így sem lebecsülendő. Michal Kusik (*Arhive in der Slovakei und ihre Bestände*. Studia Historica Slovaca III. 1965. 241.) pár szót ír a Gyulay család levéltáráról. Ennek a jelzésnek a nyomán Pozsony központi állami levéltárában pedig (G. S. 17) 1601—1801 közötti olyan levéltári lajstromra találtunk, amelyben udvarhelyszéki falvak története, udvarhelyi úriszékek jegyzőkönyvei, Bethlen Gábor, Péchy Simon, de még a Dés melletti Bálványosvárja is szerepelt.

Haszonnal forgathatók az olyan forrásismertetések, amelyek a falvankénti részletezettségű adatközléseket publikálják. (Példaként említhetők: Kápolnai Iván: *Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás. Községsoros statisztikai kiadványok*. Bp. 1980.)

Még közvetlenebb segítséget nyújthatnak a falu, város, kis tájegység kutatóinak a megyei monográfiák, a történeti statisztikai helységnevtárak, helytörténeti lexikonok. (E téren az EME már meg is kezdte a munkát. Gyergyó- és Aranyosszék helytörténeti lexikonát elkészítő munkaközösségek alakultak. A gyergyói Szárhegy és Alfalu címszavakat mintaként el is készítették és meg is vitatták a szakosztály keretében.)

Lehetőség és mód a segítségre, a munka megkönnyítésére bőven akadna még. E néhány példát azért említettük, hogy hangsúlyozhassuk: a tanszéki oktatás, nevelés, az alapkutatások, a segéd tudományok művelése nem különül — és egy a miénkhez hasonló „éppen csak nagyobbacska” tájegységben még kevésbé különülhet el a honismereti-helytörténeti kutatástól. Egységbe forrottak és egymásra építkeznek.

Végül egy-két mondatot a pályaművek hasznosítása kérdésére is rá kell szánunk. El kell fogadnunk azt a tézist, hogy tudományágunk pragmatista, a gyakorlati hasznosságra tekintő. Célját úgy éri el, hogy szóban vagy írásban eljut igen-igen sok címzetthez. Az is igaz azonban, hogy a sokszorosított írás nehéz korszakát éljük. A legsikerültebb tanulmányokat az EME folyóiratában, az Erdélyi Tu-

dományos Füzetek és az újraindított Erdélyi Történelmi Adatok sorozatban szeretnők megjeleníteni, és természetesen szívesen ajánljuk a rövidebb, népszerűsítő jellegűeket a különböző kiadóhivataloknak, szerkesztőségeknek is. (Azt, hogy közülük milyen sokan tekintik szívügyüknek a helytörténetet, arra lásd Egyed Ákos írását: *Honismereti tevékenység az erdélyi magyarság körében*. Művelődés XLI. 1992. 6. sz.)

A ki nem érlelt, kellően meg nem formált anyagot, ha önmagában érték, ha más kutató jó hasznát veheti, érdemes és szükséges az EME történeti, etnológiai adattárában, kéziratárában elhelyezni és megőrizni.

A pályázat eredményeivel és hiányosságaival — mondottuk — maga is rávilágít a mai erdélyi magyar tudományos irodalom szakmai és etikai állapotára. Általában megállapítható, hogy kevés a korszerűen dolgozó szakember, gyakori a gyors sikerre törő, felületes betűvető. A leírt szónak sem kellő tudatformáló ereje, sem kellő hitele nincs. Legjobb hagyományainkat, Kelemen Lajos vagy Venczel József munkáit mintának és mértéknek tekintő, a provincia-kutatást nem provinciálisan művelő helytörténeti kutatást ma még gyakran kiszorítja a maradandóság igényére nem tekintő, a mívséget semmibevevő, henye írás. Ezért kell az írástudókat felelősségükre rádobbantó keményebb szó és persze kell a törődés a nyomunkba lépőkkel.

Imreh István

Ecetfa és ezüst

Benkő József levelezése. A leveleket összegyűjtötte és a jegyzeteket szerkesztette Szabó György és Tarnai Andor. Az előszót írta Szabó György. (Magyarországi Tudósok Levelezése I.) A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete 1988. 496 lap.

Szabó György és Tarnai Andor vállalkozása azon a feltevésen alapul, amely szerint az is kultúránk eleme része, ami a tudós teljesítmény mögött van: például a tudásanyag cseréje — esetünkben a levelezés. Ugyanabból a korból ismerős kézikönyvünk Kazinczy levelezésének Váczy János-féle kiadása; máig kimeríthetetlen kincseshánya művelődés-, irodalom- és nyelvtörténészek számára. Benkő József levelezése még most sem teljesen földelített, a kötet azonban beváltja az izgalmas személyiség okán hozzá fűzött reményeket. Mégis: megjelenésének ideje inkább kedvezett a közelmúlt politikai és irodalmi leleplezéseinek és rehabilitációinak, mint egy XVIII. századi, vidéki tudós élesztgetésének; úgy tűnik, kevesen vették észre ezt a jelentős könyvet.

A gyűjteményben mintegy négyszáz levél és „hírlevél” (mai szóval hírlapi tudósítás), illetve — a *Függelékben* — néhány korabeli, Benkő munkáit illető kritika jelenti azt a „kelmét” (matériát: hadd éljünk Benkő József tájnyelvi-archaikus eredetű neologizmusával), amelyből a földolgozó tudomány majd ihletődhetik.

A könyv szerkesztői ugyanis nem elégedtek meg a levelek puszta összegyűjtésével, így a kiadvány nem csak forráskötet, még kevésbé magánérdekű levélkollekció. Az egymás mellé illesztett különböző természetű szövegek (levél, hírlapi tudósítás, kritika) az értelmezés kezdetét jelentik. Egyértelművé válik egy-egy adat vagy téma útja az emberi kapcsolatokon át a nyilvánosságig. Ez az a pillanat, amikor az összehasonlító irodalomtörténész rekonstruál, cselekszik, a hermeneutika modern művelője pedig bólogat, mert az egymás szomszédságába került szövegek maguk utalnak ok-okozati, analógias és egyéb összefüggéseikre; a régi szöveg maga rendeződik jelentéssel bíró összefüggő művé.

A legtöbb, amit a közvetítő tudomány tehet ilyenkor, hogy utal a forrásokra, a paleográfiai-helyesírási gondokra, a letűnt világ személyneveihez, helyneveihez, könyvcímeihez útbaigazító magyarázatot fűz. Így járt el Tarnai Andor *Néhány szó a jegyzetek elé* című pedáns zárójelében, illetve Szabó György az *Előszóban* és a jegyzetekben. (Itt olvassuk, hogy Benkő *Transsilvania specialisának* fordítása Szabó Györgytől kiadás előtt áll, de tudomásunk sze-

rint ez az erdélyi honismereti szakmunka még mindig nem jelent meg.) Nem árt emlékeztetnünk az olvasót arra, hogy Benkő József életműve hatalmas torzó. A leveleket olyan élettörténetként is olvashatjuk, amelyből kitűnik az, hogyan vált az ígéretesnek induló pálya egy idő után a kudarcok és emberi megaláztatások sorozatává; hogyan vált küzdelemmé a könyvért (a *Scintilla Botanicáért*, a *Filius Posthumusért* például) és a létért egy, a tudományos munka iránt közömbös, nemegyszer ellenséges környezetben.

Az igazsághoz persze hozzátartozik a tudós emberi gyöngesége is: megrögzött életvitele, képtelensége az alkalmazkodásra, tisztségviselői hanyagsága, már-már könnyelműsége. Mindenesetre a barátok, az egyházi és állami följebbvalók leveleiből világosan kirajzolódik a nyolcgyerekes, anyagi gondokkal és hisztérikus házastársával viaskodó *domidoctus polihistor* képe.

A kötetben időrendben követik egymást a levelek; értesülünk az utalásokból kikövetkeztethető, ma már hiányzó levelekről is; a kronológiába illesztették a szerkesztők a pozsonyi *Magyar Hirmondónak*, illetve a bécsi *Magyar Kurír*nak küldött tudósító leveleket is.

Változatos ez a levélananyag. Van benne folyamodvány: Mária Teréziának latinul, II. Józsefnek már németül; a Guberniumnak ismét latinul, de az Egyházi Főtanácsnak már magyarul írt Benkő. Megérne egy-egy tanulmányt a nyelvhasználat okán is valamennyi. Magánlevelek is tartalmaznak pénzt, könyvet, pártfogást kérő passzusokat; nemcsak magának kér bennük támogatást, hanem fiainak is (Teleki Sámuel, Kendeffy Elek viselt rájuk gondot leginkább; ez utóbbi Bethlen Gergellyel valamikor a fiatal Benkő tanulási költségeit fedezte); aztán András Sámuelnek, Kapronczay Ádámnak, a bodosi református pap árváinak kér felsőbb helyről segítséget. Saját érdekében fordult a Haarlemi Tudós Társasághoz, Göttinga egyetemének könyvtárossához, erdélyi irástudókhöz.

Például Aranka Györgyhöz.

Benkő Józsefnek Arankához fűződő viszonyát még e gazdag levelestár megjelenése előtt elemezte Éder Zoltán (*Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság*. Bp. 1978). Kettejük kapcsolata ezek alapján is hol kollegiális (etimológiai vélekedések cseréjekor, könyvügyekben), hol Aranka táblai ülnöki rangja által ugyancsak meghatározott. Úgy tűnik, több levelet őrzött meg a magánélet mítoszát szívesebben építő Aranka.

A most kiadott leveleskönyvben azonban van egy fontos adat a Nyelvmívelő Társaság előtörténetére vonatkozóan. Nem arról a levélről van szó, amelyben Danczkay József titkár közvetíti a Gubernium döntését, miszerint Benkő József húsz dukát értékű aranyérmét kap a szkumpiának (az ecetfának) a kordovánbőr kikészítésében való alkalmazásáért: mai szóval — találmányáért. Még csak nem is arról a Benkő által rég várt válaszról beszélünk, amelyben Ferenc császár (az a bizonyos secundus, bár a 376. lapon I. Ferencre javított példányunkban a nyomda ördöge) megerősíti a Benkő család nemességét,

vagyis felmenti magát a tudóst is az adózás és a katonáskodás kötelező terhe alól (1798. okt. 12.).

Nos tehát a kötet egyik legértékesebb közleménye az a levél, amelyet a nyelvész Révai Miklós írt Benkőnek Győrben 1785. július 11-én (könyvünk 265. kézirata; lelőhelye Kolozsvár, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának ma az Állami Levéltárban őrzött Mike-gyűjteménye). Benne a „nagy érdemű, széles tudományú, tiszteletes Benkő József úrnak tetézett mértékkel kíván számtalan jókat Révai Miklós”. Figyelmet érdemel, hogy ebben a levélben már előfordul a *nyelvmívelő* szó. A levelet közölte már Szabó Károly is 1873-ban (Erdélyi Protestáns Közlöny III. 60), de nem került bele a nyelvtudomány-történeti köztudatba. Így szól a becses részlet: „Régtől össze szóllottam már több haza szerető Jámborokkal egy Magyar Nyelv művelő Társaságnak Fel állíttatásáról. Csak mindég ott akadtunk fenn, hogy jövedelmünk nem volt.”

A Nyelvmívelő Társaságtól eltekintve, Benkő nyelvtudományi munkássága ma sem érdektelen. Elismerésre méltó szaktudósi teljesítménynek számít a magyar—török nyelvrokonság módszeres cáfolata, a kölcsönszók rendszerezése, a botanikai leíró-megnevező szándék (mondhatnók: linnéizmus és névtani neológia). A leveleskönyv ezt a tudósképet a nyilvánosság hírlapi személytelenségét kedvelő vonással is gazdagítja. Következzék egy példa. Ernst János hadnagy Benkőnek küldött válaszelevelében — a Benkő levele nincs meg — részletezi Kálnoky Antal gróf, ezredtulajdonos halálának és temetésének körülményeit. Ezt a magánértesülést Benkő két cikkben is megírja; egy rövid hírben, majd a *Magyar Hirmondó* egy későbbi számában életrajzszerű méltatásban.

Annaira nyilvánvaló lehetett a hazai lapolvasók számára, kire utal Ráth Mátyás vagy Szatsvai Sándor az olyan bevezető sorokkal, mint „Három székben történt nem olyly igen rég”; „Most vevők a hírt Erdélyből” stb., hogy félni is kellett a szakmai titkot, a családi esemény intimítását a Benkő-féle közhírré tevő újságírói szenvedélytől. A Magyar Hirmondó Szatmári Papp Mihály tudományos értekezésének hírül adását, Kendeffy Elekné férje halálának újságbeli „divulgálását” tiltotta meg elkötelezett munkatársának, Benkőnek.

Ferenc császár már említett leiratát Eszterházi Nepomuk János gróf és Teleki Sámuel gróf is ellátta kézjeggyel; a császári jóváhagyásnak mégsem tudott érvényt szerezni a gyakorlati életben félszeg tudós a két haza közötti bürokrácia labirintusában.

Ugyanígy veszett kárba a meggazdagodáshoz kapcsolódó újabb kísérlete, ugyanis vérmes reményeket fűzött a Sepsiszékből felfedezett és általa azonosított ezüst kitermeléséhez, de nem kapott rá kormányzati jóváhagyást.

A „középajtai prédikátor”, az *alacsony füzény*, a *havasi harangrojt*, a *mocsári huszta* keresztapja idestova 180 esztendeje nem ír már levelet sem kérelmelhetlen főhatóságainak, sem hű tudós barátainak (a jezsuita Koppi Károlynak, a kantianus Kovásznai Sándornak, a természetvizsgáló Benkő Ferencnek).

Ezzel a leveleskönyvvel többet tudunk meg róla. Művei újrakiadása jelentene még nagyobb érdeklődésre számot tartó tudományos irodalmat; például a XVIII. századi latinságba kövesült *Transsilvania specialis*, nem kiragadott részleteiben, hanem teljes szövegével is immár magyarul. (Hadd lehessen egybevetni például Kazinczy *Erdélyi leveleivel* vagy Orbán Balázs *Székelyföldjével*, *Tordájával*.) Másként

valaki nem mondott igazat középajtai híradásában a pozsonyi *Magyar Hírmondó* 1781. februári számában, mely szerint „sokan alig hinnék, melly feles számú könyvek vagynak, szépek és jók, a mi nyelvünkönis”.

Egyed Emese

Megjegyzések László Gyula Szent László-könyve kapcsán

László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei.

Tájak—Korok—Múzeumok Könyvtára 4. Bp. 1993. 262 lap.

Megjelent végre-alahára a régen várt, a már csaknem fél évszázada megígért könyv: László Gyula nagy összefoglalása a Szent László-legendáról. Több mint tíz évvel a megírása után, de végre nyomdafestéket látott, méghozzá szép kiállításban, a tárgy fontosságához méltó szép papíron, jó minőségű színes képekkel.

László Gyula lényegében hű maradt még 1944-ben kifejtett — és véleményem szerint a későbbi kutatás által igazolt — hipotéziséhez: a krónikában és a templomi falfestményeken megőrzött Szent László-legenda egy olyan régi, honfoglalás előtti hősi ének feldolgozása, amelynek párhuzamai népvándorlás kori (valamint középkori perzsa) ábrázolásokon és a *Molnár Anna*-balladában maradtak fenn. A régi hősi ének az elrabolt nő megszabadításán túlmenően a Világosság és a Sötétség harcát tárgyalta volna. László Gyula, mint korábban, most is elsősorban a febenzés és a fegyvertelen birkózás jelenetére összpontosít, de — igen helyesen — kiemeli, hogy ha egyik-másik jelenetnek van is párhuzama az európai képzőművészetben, az *egész képsor* sehol sincs meg másutt: ez csak Szent Lászlóval kapcsolatos.

A kötet áttekinti a kutatás történetét (sajnos, az 1980 utáni anyagot már csak igen korlátozott mértékben vehette figyelembe), a legenda valamennyi írott forrását, és — ami egyik legnagyobb értéke — közli valamennyi fennmaradt képi ábrázolását. (Kivéve a vizsolyi freskót, amelynek restaurálása csak 1986-ban fejeződött be.) A templomi falfestményekről — igen helyesen — több képet is ad: fényképet, vonalas rajtot, esetleg a régi akvarell-másolatok reprodukcióját. Nagyon jó megoldásnak tartom, hogy minden esetben közölték a templom fényképét és alaprajzát is. Nagyon régen ideje lett volna már ezeket a falképeket egy kötetben leközölni; most végre itt vannak, esztétikai élményforrásként és fontos tudományos segédesszövekként egyaránt. Erről a részről csak a felsőfokú dicséret hangján szabad szólni; az adattárat legföljebb azzal lehetett volna még teljesebbé tenni, hogy mindenütt megadják a fennmaradt töredékek méreteit is. (És egy-két helyen, pl. Ócsa esetében, elmaradt a művészettörténeti felfedezés időpontja.)

Jelenleg 29 (a vizsolyival 30) ilyen tárgyú freskót ismerünk. Most látjuk, amikor valamennyi együttl van, hogy a necpálinak és a lipótszentandrásinak az idetartozása, mint László Gyula is jelzi, bizonytalan.

Ehhez még hozzátenném, hogy a svábfalvi freskó felső sora, véleményem szerint, nem tartozik a Szent László-legendához, és a felsőlövői freskó aligha a Szent László legendát ábrázolja — hacsak nem a restauráláskor tették felismerhetetlenné.

A freskók közlése után László Gyula 16 „jegyzetben” (kisebb fejezetben) mondja el a legendával kapcsolatos észrevételeit, majd külön szól a legenda változatairól. (Az általa felvetett igen termékeny kérdések egyikét-másikat a könyv megírása óta eltelt időben, úgy gondolom, sikerült tisztázni.) A freskók elterjedését illetően László Gyula, bár eléggé óvatos formában, továbbra is a „határörvidéket” emlegeti. E tekintetben közel áll pl. Vasile Drăguț véleményéhez.

A kötethez függelékként Kery Terézia tanulmánya csatlakozik a legenda kései ábrázolásairól, röviden összefoglalva a középkori templomi freskókat is. Az elterjedés kérdésében, úgy tűnik, egyetértőleg idézi Nagy Gézát (221. l.), aki a képsorozattal kapcsolatban összmagyar jelenségre gondolt. Sajnos a tanulmány tárgyi tévedésektől sem mentes. Így pl. az 1981-ben megjelent tanulmányomban nem népi gyógyászati kérdésekkel foglalkoztam (222. l. és 42. jegyz.), és nem a határör-teóriát elevenítettem fel, hanem — mint néhány bekezdéssel lenebb már helyesen írja — a legenda keleti párhuzamaival foglalkoztam.

Az elpusztult és lappangó falképek ugyancsak Kery Teréziától közölt listájával kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy Huszka József a hivatkozott helyen nem említi, hogy Csíkmenaságon valaha is ábrázolták volna a Szent László-legendát.

Az esztétikailag is nagyon szép kötetet minden apró kifogás mellett is nagy örömmel fogadtuk: nélkülözhetetlen munkaeszköze lesz mindazoknak, akik e témakör bármelyik vonatkozásával is foglalkoznak, és gyönyörködtető könyv mindazoknak, akik a középkori művészet és a magyar művelődéstörténet iránt érdeklődnek.

Végezetül ki kell még emelnem László Gyula remek intuícióját: már 1943–44 táján, Nagy Géza zseniális észrevételét követve — az akkor rendelkezésére álló minimális anyag alapján — kivételesen jelentős felismerésekre jutott, és olyan irányt mutatott, hogy a magyar ösköltészet kutatásában korábban nem is remélt eredményeket sikerült elérni.

A következőkben néhány kiegészítő megjegyzést szeretnék tenni a könyvben foglaltakhoz. A tárgy fontossága, illetve éppen a László Gyula iránt érzett tisztelet megkívánja, hogy elmondjam mindazt, amit e tárgyról tudok, és amit nem volt alkalmam belefoglalni az eddig megjelent írásaimba.

1. Ami a Szent László-legendát ábrázoló falfestmények elterjedését illeti, László Gyula álláspontja e kötetben nem egységes, végző soron azonban az ábrázolásoknak a székelyföldi, szepességi és gömői viszonylagos gyakoriságából kiindulva arra az álláspontra hajlik, hogy a falképeket a határvédő „gyepükkel” hozza kapcsolatba.

Nézzük meg a fennmaradt, illetőleg hiteles forrásból ismert freskók elterjedését. A Székelyföldről azért ismerünk olyan sok Szent László-freskót, mert Huszka József a múlt században sokat fedezett fel: a jelenleg ismert tizenegyből kilencet. 1918-ig nem is volt ismert a Székelyföldről csak ez a kilenc. (Mi több, Gömörben a karaszközi falképeket is ő tárta fel.) Ezek közül jó néhányat ma már csak az ő másolataiból ismerünk, a maksi, erdőfülei, homoród-szentmártoni templomokat ugyanis még a múlt század végén lebontották. Félő, hogy a sepsibesenyői freskó is megsemmisült; egy része bizonyosan. Arra, hogy utóbb megsemmisült Szent László-freskót másolatból ismerjünk, nem is igen van több példa, pedig a szalonnai freskó 1922-ben még létezett. Nem tudhatjuk, hogy ha egy Huszka-hoz hasonló kutató tevékenykedett volna a múlt század végén, mondjuk, a Mezőségen vagy a Szilágyságban, nem ismernék-e onnan is számos freskót.

Az, hogy *hol van* freskó, csak akkor bizonyító erejű, ha tisztázzuk, hogy *hol nem is volt*. Radocsay Dénes összefoglaló műve alapján végeztem egy számítást. Abból kiindulva, hogy a Szent László-legendát — két-három kivételtől eltekintve — mindig a hajó északi falán ábrázolták, csak azt számoltam össze, hogy hol maradt fenn freskó az északi falon. Mivel azonban az északi fal általában két-három regiszterben is ki volt festve, lehetséges, hogy ott is volt Szent László-legendá, ahol csak más kép töredéke maradt fenn. Ez a számításban némi pontatlanságra vezet ugyan, de a feltevésemet annál inkább erősíti.

Az északi fal felső regisztere egyébként nemhogy „alig látható” volna, ahogyan Kerny Terézia véli (213. l.), hanem a freskók szempontjából a templom egyik fő helye: az ide festett képek impozáns hatást tesznek a déli bejáraton belépőre.

A számítás azzal az eredménnyel járt, hogy Gömörben és a Szepességben azért ismert viszonylag sok Szent László-legendá ábrázolás, mert összesen is onnan ismerjük a legtöbb fennmaradt freskót, legalábbis a templomok északi falán. Kilenc-kilencet említ Radocsay mindkét vidékről, s ezekből négy-négy (tehát valamivel kevesebb, mint 45%) a Szent László-legendá.

Ezzel szemben az egész Alföldön egyetlenegy freskó maradt fenn az északi falon: az ócsai, az viszont épp a Szent László-legendát ábrázolja. De nem tudott Radocsay freskóról az északi falon a Szilágyságban vagy pl. az egykori Trencsén, Zólyom, Árva

és Hont megyék területén sem. Azóta pl. Zólyomban, Pónikon került elő, s éppen Szent László-legendá is. De nem maradt fenn freskó az északi falon pl. Fehér, Somogy, Tolna és Baranya megyékben sem, vagy ha a Székelyföldet nézzük, az egykori Marosszéken és Aranyosszéken. Ezek szerint tehát a jelenleg ismert freskókból a legenda egykori elterjedésére nézve következtetéseket levonni nem lehet. (Hiszen ha pl. százalékszámítást akarnánk végezni, az derülne ki, hogy Pest megyében az esetek 100%-ában a Szent László-legendát festették az északi falra, a Szepességben vagy Gömörben viszont csak az esetek nem egészen 45%-ában.) Nyilván arról van szó, hogy pl. a Dunántúl délkeleti részén a török háborúk után még templom is alig maradt, nemhogy középkori falfestmény.

Ami a gömöriek határvédő voltát illeti, a határ László Gyula szerint is (107—108. l.) már a XI. században északabbra került, a freskókat pedig mintegy háromszáz évvel később festették. Hasonló a helyzet a székelyek állítólagos dunántúli eredetével és a bántornyai freskó festésének 1387-es időpontjával kapcsolatban is. De miért lettek volna határvédők a kassai városi polgárok, a rimabányai bányászok vagy az ócsai szerzetesek?

Hasonló következtetést vonhatunk le a könyv-illusztrációkból is. Kettő: a *Képes Krónika* és az *Anjou Legendárium*, úgy tűnik, Nagy Lajos személyes megrendelésére készült. Ő már csak nem volt határvédő. A bécsi egyetem magyar diákjainak névjegyzékén és a *Thuróczy-krónika* címlapján nyilván a magyar történelem egy reprezentatívnak tartott jelenetét kívánták ábrázolni.

Mindezek után a Szent László-legendát nemcsak a határvédők, hanem az összmagyarság közös legendájának kell tartanunk. Az a tény, hogy Hunyadi Jánoshoz hasonlóan Szent László több nép közös hőse is lett, akinek tetteiről szerb, orosz, román legendák is szólnak, ezt az általánosabb elterjedést csak megerősíti.

2. Néhány kisebb kiegészítést szeretnék tenni a falképek értelmezésével kapcsolatban is.

2.1. A birkózás jelenetének elemzéséhez két kisebb adalékkal szeretnék hozzájárulni. Néhány freskón a kun vitéz tüzet fúj. Tüzfúvás előfordul egy — sajnos nagyon lerövidült — szegedi mondában is, amelyben a rokonszenves hős, Kampó táltos fúj tüzet, hogy rendkívüli képességeit igazolja (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*, XIII. Bp. 1914. 107. sz.). Ugyanebben a mondában a sebezhetetlenség, illetve a csak egyetlen ponton sebezhető ellenfél motívuma is benne lappang. Kampó táltos ugyanis a török vitézt a köldökénél szúrja keresztül, *másutt nem lehet*, úgymond, a páncélja miatt. De ha páncélja volt, az nyilván a köldökét is fedte, a köldök viszont nagyjából az emberi test középpontja, és különösen az a mitikus gondolkodás számára.

2.2. A lefejezés jelenete szinte elmaradhatatlan; úgy tűnik, többé-kevésbé minden freskón megvolt. Hogy került ez a véres jelenet a templomok falára, méghozzá ilyen nagy súllyal? Nagyjából annyira hangsúlyos, mint a többi jelenet, tehát mint pl. maga a párviadal vagy a csata. Ez csak úgy lehetséges,

hogy az eredeti monda szövegében is nagy jelentősége volt. Mint már megírtam, arról lehetett szó, hogy a legyőzött kun vitéz még mindig sebezhetetlen, legalábbis Szent László számára. Csak a lány ölheti meg, és csak a kun saját fegyverével. Korábbi tanulmányomat helyesbítve, meg kell mondanom, hogy a görbe kardra mint a kun vitéz fegyverére Huszka József figyelt fel elsőként. (Erre is a sokat szidott Huszka József.) Leírása szerint az erdőfülei freskón: „A király a földre gyűrt kun üstökét tartja, a leány pedig a kun görbe kardját magasra emelve sújtani készül” (Archeológiai Értesítő V. [1885], 218.). A motívum általam ismert szamojéd előfordulásait felsoroltam az idézett tanulmányomban. De az ellenfél fejének az önnön fegyverével való levágása másutt is előfordul még a magyar epikus költészetben. Tinódi bibliai históriája Dávidról és Góliátról ebből a szempontból kevésbé jelentős, mert itt — a Bibliával megegyezően — Dávidnak nincs kardja; nyilvánvaló, hogy az elesett Góliátét használja. De Arany Jánosnál Toldi Miklós is a cseh vitéz kardjával veszi annak fejét. László Gyula a birkózás elemzése során idézi is a megfelelő részt (201. l.), de nem vonja le a következtetést. Feltételezésem szerint ez esetben is régi hősmondai motívumról van szó. Mivel Ilosvainál nincs meg, Arany valószínűleg a szalontai néphagyományból vette.

2.3. A fejbenezéssel kapcsolatos hősi álom az archaikus, honfoglalás előtti hősi epika szokásos befejező jelenete volt. Ez a hagyomány még a XIV. században is nagyon elevenen élhetett, különben nem kerülhetett volna a templomok falára. A régiek tudatában ez lehetett a befejező jelenet.

A fejbenezéshez egy kevésbé idézett adat: báró Apor József és Benkő Anna asszony között, úgy látszik, gyengéd viszony volt. A báró felesége ezért Benkő Annát boszorkánysággal vádolta, mondván, hogy bűbájossággal csábította el a férjét. Ebből hosszas pereskedés lett, az ezzel kapcsolatos tanúvallomásokból való a következő idézet. Szóts Györgyné Simon Erzsébet, 30 éves nemesasszony vallja, 1759. dec. 29.—1760. jan. 2. között: „... látam, hogy mind magokra ketten, mind pedig Apáti uram ő kglmivel, ő kglme feleségivei, ugy Sarka [=Szarka] Maris akkor leány, most karathnai Köntzei Gergelyné asszonnyal a kertbe kimentek sétálva és Benkő Anna asszony párnát vitt ki, melyre valami fa alá leültek és a fejit br. Apor József úr az Benkő Anna asszony ölben hajtván, mind ezen fenn már megírt személyeknek jelenlétekben, úgy magokra is Benkő Anna asszony e szerint a br. Apor József úr fejiben nézett” (Magyarországi boszorkányperek. Kisebbráskiadványok gyűjteménye. Összeállította Klaniczay Gábor, Kristóf Ildikó, Pócs Éva. Bp. 1989. I. 354. Kiemelések tőlem.) Ezt aztán egy másik tanú is megerősíti. Eszerint a fejbenezés a XVIII. század közepén még főúri körökben is dívott, nem valamiféle eufemizmus volt, hanem nagyon is szó szerint kellett érteni. Ugyanakkor természetesen a bensőséges, intim viszonyoknak is jele és bizonyítéka volt.

De igaza van azoknak, pl. Korompay Bertalanak, akik szerint a fejbenezés gyakori előfordulása nem bizonyíték az epikus motívum keleti eredetére.

Viszont az már bizonyíték — véleményem szerint —, hogy a cselekmény egy meghatározott és hangsúlyos pontján foglal helyet, mint az énekvégi hősi álom egyik változata, amelynek a hozzávetőleges megfelelői eddig csak Ázsiából, éspedig szelkup, hakasz, karakirgiz, valamint elhomályosult formában vogul hősi énekekből kerültek elő; és hogy e motívumot a XIV. században a legenda hat fő motívuma egyikének tartották, olyan fontosnak, hogy profán tartalma ellenére szelében festették a templomok falára. Az egyház ugyan megpróbálta átértelmezni a motívumot, pl. úgy, hogy Szűz Mária vagy Szent Ágnes meggyógyítja Szent László sebeit, de ez nyilvánvalóan utólagos értelmezés. (A falfestményeken egyetlenyszer, Tereskén tűnt fel a lány glóriája; jelenleg az sem látszik.) A lány keze a falképeken félreérthetetlenül mutatja a fejbenezés mozdulatát, és Szent László ebben a jelenetben mindig alszik, így a képet az ének végén a hősi álom ábrázolásának tarthatjuk.

3. A krónika külön fejezetben (a 102.-ben) mondja el a kerlési csatát, és külön fejezetben (a 103.-ban) azt, hogy miként szabadtotta meg Szent László az elrabolt magyar lányt. A falfestmények első két jelenetében sok alakot ábrázoltak a festők (kivonulás Váradról és a csatajelenet), a következő négy jelenetben azonban összesen csak három személy van ábrázolva: Szent László, a kun vitéz és az elrabolt magyar lány. A török-mongol hősi énekekben kevesen szerepelnek; valamivel többen, de még mindig nem sokan a szamojéd hősi énekekben. T. Lehtisalo jurák-szamojéd népköltési gyűjteménye 73. számú énekében, amely a vizsgált Szent László-legenda eddig ismert legszorosabb párhuzama, összesen négy személy szerepel: az elrabolt lány, a bátyja, a lányrabló tunguz és a tunguz lánya.

Ugy hiszem, megtaláltuk a felhasznált archaikus hősi ének kapcsolódási pontját a Szent László-legendával, ugyanis az énekmondók, minden jel szerint, nem „motívumokat”, hanem egy teljes hősi éneket használtak fel. Amidőn a történetet Szent Lászlóra alkalmazták, előbb elmondották a kerlési csatát, nagyjából történeti hűséggel és (ha a formulától eltekintünk) többé-kevésbé eredetien, pontosabban: konkrét előkép nélkül, majd felhasználták, illetve Szent László személyére alkalmazták egy *növisszaszerző* típusú hősi éneket. Arról persze semmit sem tudunk, hogy a csata leírása az énekmondók szövegében milyen volt: lehetett egy egészen rövid, 4—20 sorban, de lehetett hosszabb históriás ének is. A régi hősi énekek a Szent László személyére való alkalmazása mindenképpen még a szóbeli hősi epikában kellett hogy megtörténjen. Nyilvánvaló, hogy nem történhetett az egyházi legendában; így is elég furcsa, hogy miként kerülhetett ez a hangsúlyozottan világius történet a templomok falára. De nem történhetett a latin nyelvű krónikában sem, mert ez nyilvánvalóan jól meg sem értett kivonatot közli valaminek, ami egy művészileg megszerkesztett szöveg volt, hiszen a krónikás még a főhős szavaiból is idézett.

László Gyula erre a kapcsolódási módra is ráértett még 1944-ben, amikor azt írta, hogy „a legenda képsorának első jelenetétől eltekintve, vala-

mennyi további jelenet honfoglalás kori örökségünk”, de az akkor még jórészt ki sem adott keleti folklórszövegek ismerete nélkül nyilván nem vonhatott le több következtetést.

Megjegyzem még, hogy tudtommal Vargyas Lajos írta meg először, hogy a történet az elrabolt nő visszaszerzésének témakörébe tartozik (Vargyas Lajos: *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László hagyomány vitájához*. Ethn. XCIV [1983]. 297.), márpedig ez az archaikus hősi

epika egyik alaptémája. Ezek szerint egyik témája volt a honfoglalás előtti epikának is.

Befejezésül még annyit, hogy a kutatás nyilvánvalóan folytatódni fog, lévén szó művelődéstörténetünk egyik sarkalatos kérdéséről, ám a továbbiak során még jó ideig László Gyula monográfiájára fog alapozódni.

Demény István Pál

Az erdélyi román nemzeti mozgalom megalapozója

Pall, Francise: Ein siebenbürgischer Bischof im römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745—1768). Studia Transylvanica, Bd 19. Köln—Weimar—Wien. Böhlau Verlag 1991. 531 lap és 14 kép.)

E kötet nemrégien elhunyt szerzője megpróbálja új adatokkal, új értelmezésekkel kiegészíteni az Inochentie Micu görög katolikus püspök rendkívüli személyiségéről alkotott képet.

A különböző munkák, kezdve Augustin Bunea Inochentie Micunak szentelt fő művétől I. Tóth Zoltán írásain át David Prodannak a püspökről készített portréjáig mind a román nemzeti mozgalom úttörője és élenjáró alakja életének, tevékenységének főbb mozzanatait igyekeztek feltárni. Francise Pall ama régebbi kutatásai, melyeknek eredményei jórészt tanulmányok formájában az Apulum című folyóiratban láttak napvilágot, de főként ez a munkája arra enged következtetni, hogy a Micura vonatkozó vizsgálódás még korántsem tekinthető befejezettnek.

A kötet lenyűgöz a kutatások alaposágával és sokoldalúságával. Jelentős része levéltári anyag; ezt a szerző nagy gonddal válogatta össze a bukaresti és kolozsvári Állami Levéltárban, a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárban, a budapesti Magyar Országos Levéltárban, a bécsi levéltárban és a Congregatio de Propaganda Fide vatikáni levéltárban. A nagy szakmai hozzáértéssel feldolgozott, változatos anyag új adatokat tár az olvasó elé a püspök száműzetésének idejéből, és ugyanakkor helyesbítéseket is a már ismert tényekre, főleg a püspök életkorára vonatkozóan. Bár a szerző főleg a püspök római tartózkodását tárgyalja, mégis az előszóban, a bevezetőben és az első fejezetben helyet szentel a görög katolikus egyház Rómával való egyesülése és a püspök Rómába való menekülése között átívelő időszak tárgyalásának is. Már e rész elolvasásakor nyilvánvalóvá válik a szerző célja: új adatokkal, kiegészítésekkel gazdagítani a már kialakított képet. A következő hat fejezet a római száműzetés komplex történelmi vizsgálata. A szerző a száműzetésben töltött évek főbb mozzanatait mutatja be: a püspök emlékiratait, kérvényeit, sikertelen hazatérési próbálkozásait; később a püspöki szék visszafoglalására tett lépéseit; igyekezetét, hogy megpróbálja a távolból irányítani egyházmegyéjét; a püspöki székből való lemondását sürgető lépéseket; anyagi nehézségeit; az egyre elviselhetlenebbé váló fenyegetéseket követő lemondását; az öniszólásra irányuló törekvéseit, és végül a tragikus véget.

A szerző végkövetkeztetése szerint bár jogos és nemes volt az a cél, amelyért Micu küzdött, mégis kolerikus alkata és néhány hibája miatt ellenségei hálójába került.

Francisc Pall elsősorban eredeti levéltári anyagot feldolgozó kutató; az oklevelek története, ezért az általa felszínre hozott anyag jelentősége túlszárnyalja levont következtetéseinek értékét. Itt ki kell emelnünk a könyv dokumentációs jelentőségét, főleg a függeléként csatolt negyven iratot. Ezeknek egy része — változatban vagy másolatban — már ismert, legtöbbjük azonban új információkat tartalmaz.

Ezek az iratok személyekre, tényekre világítanak rá. Néhányuk Petru Pavel Aaron vikárius személyiségét tárja elénk. Azi a gyáva egyházi embert, aki szolgálói módon vetette alá magát a katolikus egyházi hierarchiának és a császári adminisztrációnak; egyszerű báb volt e hatalmak kezében, és bátorság hiányában vált Micu ellenségévé. A függelékben közölt feljelentései, utasításokat váró folyamodványai az egyházmegyében felléphető zavargásoktól való félelméről árulkodnak, és nyilvánvalóvá válnak azok az okok, amelyek miatt Micu kiátkozza őt. Nem hiányoznak a függelékben a bécsi Udvari Bizottmányhoz (Hofdeputation) írott vagy onnan jött ügyiratok sem; ennek a hatóságnak jól ismert szerepe volt a Micu által kezdeményezett mozgalom elfojtásában.

A Micu távollétében kelt, az egyházmegye szervezésére vonatkozó jegyzőkönyvek, a visszahívására tett kísérletek, a görög katolikus papok, a jezsuita teológus, az erdélyi katolikus egyház, a rutén püspök jegyzőkönyveit magába foglaló ankét, ezek összegezése és a császárnő elé terjesztése a megfelelő intézkedéstervezettel együtt, a második Leopoldi Diploma felélesztésére tett kísérlet, az állami hatósághoz felterjesztett és Micunak a püspöki székből való lemondását tartalmazó ügyiratok hangsúlyozzák azt a szerepet, amelyet a császári udvar és a Bizottmány az államgépezetben betöltött, és kiemelik azt a figyelmet, amelyet az a román püspök működésének szentelt.

A függelék alkotó iratok zöme azonban Micutól származik. Római tevékenységének sokrétűsége lenyűgöző: levelezésben áll vikáriusával, Nicolae Poppal, a császárnővel, a pápai nunciussal, a pápá-

val, az udvari kancellária regisztratúrájával, egyházmegyéje papságával, a rutén főapáttal, Kaunitz kancellárral stb. Jogokat követel híveinek, anyagi segítségért kérvényez harca folytatásához, római munkálkodásáról számol be, mentegetni próbálja száműzetését, kiátkoz, utasításokat ad, felhatalmaz. A dokumentumok halmazából kiemelkednek azok a pápához címzett és eddig kevésbé kutatott beadványok, valamint a császárnőhöz írott levelek, amelyek már az ismert hangnemben fogantak. A közzétett ügyiratokban számos személyiség jelenik meg; ezek közül I. Tóth Zoltán vagy David Prodan révén néhányat már ismert az olvasó, másokat viszont kevésbé. Tudomást szerzünk belőlük új intézkedések fogantatásáról, vizsgálatokról, különböző vélemények és érdekek összecsapásáról. A császárnő, a miniszteri tanács, az udvari főmarsall, Kaunitz kancellár, bizonyos udvari tisztségviselők, a De Propaganda Fide Kongregáció főnöke és titkára, a bécsi pápai nuncius, a kardinálisok, a régi és új jezsuita teológusok, a rutén püspök és főapát, a miniszterek, a görög katolikus vikáriusok és esperesek, a kapucinus barátok, az udvar bankárainak megjelenítése annak a társadalomnak a széles körű keresztmetszetét nyújtja, amelyben Micu vergődött.

Az a társadalom, amely már bürokratikus, gondolkodásában viszont még feudális, értetlenül állt ama új követelések előtt, melyeknek hordereje messze túllépte az őket létrehozó korszak kereteit. Ezáltal az érdekelt kutatónak sok új információ jut birtokába anélkül, hogy lemondana Micu mozgalmanak régebbi értékeléséről. Francisc Pall, a szigorú történész szellemében, munkáját 14 hasonmással és 6 portréval egészíti ki; így teszi teljessé a korszak körképét.

Egészében véve ez a munka tárgyilagossága és főleg a gazdag dokumentációs anyagának felsorakoztatása révén nélkülözhetetlenné válik a XVIII. századi román történelemkutatás számára.

Pall professzor könyvének méltatásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül emberi, kutatói magatartását sem: a bel- és külföldi levéltárak fáradhatatlan kutatóját, aki semmiféle kommunista politikának nem volt cselekvő részese. Tette mindezt egy olyan időszakban, amikor szinte lehetetlen volt tárgyilagos kutatást végezni valamelyes politikai elkötelezettség nélkül. Ennek ellenére, sajnálatos módon, a könyvnek külföldön kellett megjelennie, ahelyett hogy valamely hazai kiadónál látott volna napvilágot.

Remus Câmpeanu — Anton Dörner

Viselettörténeti újdonságok

Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból. Az előszót Jankovics József, a tanulmányokat Galavics Géza és R. Várkonyi Agnes írták. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. 135 lap és 70 színes tábla.

Az erdélyi magyar népviseletkutatás, a táji öltöztípusok elemző bemutatásán kívül, már több viselettörténeti kérdésre is választ adott, mindazonáltal viseleteink történeti alakulásáról még meglehetősen keveset tudunk, főként a tárgyi anyag hiánya miatt. A kutató a néprajz visszanyomozó módszerével kikövetkeztetett régiesebb formák ellenőrzéséhez a kisszámú irodalmi emléken (Apor Péter, Kővári László, Orbán Balázs műveiben és a korabeli sajtóban megjelent leírásokon) kívül elsősorban a szótörténet és az ikonográfia forrásanyagára támaszkodhat. Ezek feltárásában a közelmúltban jelentős eredmények születtek. Ilyen Szabó T. Attila Erdélyi Magyar Szótörténeti Tára, és ilyen az a *Régi erdélyi viseletek* címmel most megjelent album, amely az 1980-ban a londoni British Library kéziratárában Jankovics József által felfedezett viseletkódex anyagát közli.

E kötet megjelenése azért is öröndetes, mert a már korábban feltárt, hasonló — részint publikált — sorozatok anyaga eléggé nehezen hozzáférhető. Pedig, amint az Galavics Géza *Erdélyi viseletalbumok a XVII—XVIII. századból* című, a kötet végén megjelent tanulmányából kitűnik, számuk csaknem egy tucat; ezek a budapesti, nagyszebeni, bolognai, grazi és bukaresti könyvtárakban találhatóak.

E műfaj a nagy földrajzi felfedezések nyomán a XVI. század második felében felébredő humanista földrajzi, népismereti érdeklődés terméke. A közeli és távoli városok népeivel és szokásaival a kortársakat megismertető földrajzi leírások mellé a szerzők város-

és viseletképeket mellékeltek. Kisebb terjedelmű művek után Velencében 1590-ben jelent meg az az első, „A világ különböző részeinek régi és új öltözeteit” bemutató, több száz viseletképet tartalmazó album, melyet Párizsban, Velencében, Nürnbergben, Frankfurtban megjelenők követtek. A reneszánsz jeles művészei (Dürer, Holbein) dolgozták ki az ábrázolás módjait: egészalakos képek, szemből, profilból vagy negyedfordulattal elmozduló pózzal, a társadalmi és foglalkozásbeli különbözőségeket jelző attribútumokkal (a szolgáló pl. mindig kosárral, illetve üsttel stb). Az ábrázolt személy etnikumára, lakóhelyére, társadalmi helyzetére, foglalkozására, életkorára vagy esetenként az alkalomra summás felirat is utal.

Erdélyben a külföldi példa meghonosításában a szászok jeleskedtek. Johann Troestler és Lorenz Töppelt 1666-ban Nürnbergben, illetve 1667-ben Lyonban kiadott történeti és népismereti munkáihoz a kaszai származású Paul Feldmeyer készített huszonnégy metszetet, megteremtve jó néhány jellegzetes képtípust. Ebben nyilvánvalóan helyi előzményekre, más képírók munkásságára is támaszkodhatott; pl. a magyar nemes úr és nemes asszony prototípusát az 1650-es években készült Heller-kódexből merítette.

A XVII. század végéről három terjedelmesebb, átfogóbb s egymásra is ható kódexet ismerünk: két, Jankovics József által felfedezett, 70, illetve 72 képet tartalmazó londonit és egy, ugyancsak 70 vízfestményt tartalmazó, Marsigli olasz hadmérnök nevéhez

fűző albumot. Mindhárom átfogó képet kíván nyújtani Erdély népeiről. Valamennyi megrendelésre készült. Életre hívójuk a nyugat-európai nagyhatalmak Erdély iránti érdeklődése, melynek okaira Galavics Géza csakúgy kitér, mint R. Várkonyi Ágnes az *Erdély társadalmá és az európai hatalmi egyensúly 1660–1711* című, az albumot bevezető írásában. A XVII. század végi Erdély nemcsak protestantizmusáért, etnikai és vallási sokszínűségéért, toleranciájáért nyerte el az angolok rokonszenvét, hanem függetlenségi törekvéseiért, török- és Habsburg-ellenes magatartásáért is; mindez az európai hatalmi egyensúlyt megteremteni kívánó brit birodalom érdekeivel is egyezett.

A megjelent kötet a művesebb, angol nyelvű felirattal ellátott sorozatot közli. Ezt, amint papírjának vízjele igazolja, Angliában másolhatták 1700 körül; talán Lord William Paget, Anglia portai követe számára. Előképe, a képaláírásokban előforduló magyar szavak tanúsága szerint, magyar lehetett. Feltehetően köze van hozzá Jeremias Stranover erdélyi portréfestőnek, akinek a fiát Paget Angliában taníttatta.

A kötet a hetven színes vízfestményen kívül 37 fekete-fehér ábrát is tartalmaz, nagyrészt a vízfestményeknél korábbi, illetőleg velük egykorú kiadványok rézkarcaiból, fametszeteiből, köztük a másik, latin feliratú, londoni albumból, és — ízelítőül — XVIII—XIX. századi publikációkból. Mindezek, valamint a kötet tanulmányai alapján (az említettek kivül hasznos e szempontból a szerencsés kezű felfedező, Jankovics József *Régi magyar irodalmunk viseletképe* című, kötetnyitó írása is) betekintést nyerhetünk a XVI—XVII. századi Erdély társadalmába, annak öltözködési szokásaiiba. Magyarok, szászok, románok mellett görögöket, szerbeket, zsidókat, habánokat, cigányokat is találunk; ezeket nem annyira etnikai, mint inkább rendi hovatarozásuk alapján illették meg különböző ruhadarabjaik. A főrendet nemesurak és hölgyek, a nagy- és középbirtokos nemesség képviseli. A főurak magyaros öltözéke: a szűk harisnya, a dolmány, a mente csak finomabb anyaga és csipőaljig érő rövidsége révén különbözött a közrendbe tartozó jómódú szász előljárók, papok, kereskedők csaknem földig érő, régiesebb ruházattól. Rajtuk a Nagy Jenő által bemutatott és elemzett középkori felsőruhát is megfigyelhetjük (*Az erdélyi magyar felsőruha és a szász Fälsche*. Adalék a magyar—szász összehasonlító viselettörténeti kutatásokhoz. Ethnographia. VC. 1984. 242—255.). Feltűnő, hogy a főrendek férfiviselete meglehetősen élénk színű kelmékből készült. A fiatal gróf ingujját úrihímzés díszíti. Más struktúrát képvisel — formájában is jócskán elüt — a görög, illetve zsidó kereskedőreteg balkánias, bő bugyogós, szűk felsőruhás viselete, és ismét mást a kieresztett ingú haj-

dúé és román halászé. Ez már alacsonyabb társadalmi helyzetről tanúskodik, akárcsak a fuvarosok, gazdálkodók, inasok durvasposztó-zekés vagy báránybőrbundás ruházata. A lábbelikben is nyomon követhető a státus- és vagyoni különbségek: a főrendüek csizmában, a közrendüek csizmában vagy saruban, az alsóbb rendekhez tartozók papucsban, bocskorban vagy mezítláb jártak. A rendek közötti „válaszfal” átjárható volt. A határhelyzetet jól jelzi a „talpas” (gyalogos katoná) és a székelyföldi diák esete: nekik, szabad jogállásuk ellenére, csak bocskorra tellett. A fejrevalókon is láthatjuk a társadalom rétegződését: kitűnik ez abból, hogy a süvegek bársonyból és préméből, vagy csak posztóból, avagy báránybőrből készültek-e. Itt a divatot a külföldet járt diákok, mesterlegények diktálták: az ő fejüket különféle alakú kalapfélék fedik.

A nőket ábrázoló képeken hasonló törekvéseket figyelhetünk meg. A főrangú és közrendű hölgyek bő, hímzett inges, fűzött vállas, hosszú szoknyás, kötényes, olaszos öltözeté inkább csak anyagában különbözik. Ezeket városi szász és magyar nőknél ünnepélyes fekete palást egészíti ki. Az alacsonyabb rangúak ruházata durvább anyagból készült, de feltűnik, hogy nagyobbreszt nyugatias előképek szerint. Az erdélyi román női viselet kettős katincáját csupán egyetlen képen találjuk meg; a román leányok, asszonyok inkább a hétfalusi csángó viseletből ismert hámosrokolyához hasonló ruhát hordanak. Ez minden bizonnyal az Apafi Mihály korabeli fejlett kereskedeleméből származó viszonylagos jómóddal függhet össze. Egyébként a női viseletben is sok a hímzett darab: ingváll, kötény. Változatok a fejrevalók a pártától vagy a virágkoszorútól a süvegig, a legkülönbözőbb módon a fej köré tekert fátyol- és vászonkendőig, továbbá a különböző anyagú és formájú főkötőig. Némelyiket a XX. századig megőrizte egy-egy etnikai vagy táji csoport viselete: pl. a szász hajadonok pártája azonos közegeben, változatlanul fennmaradt, az aranyos tüffel feltűzött menyecskekendő pedig ma is a szász és a barcasági magyar viseletnek eleme.

Érdekes, hogy a lábbeli, illetve a fél láb meztelensége miként válhatott a nő erkölcsi botlásának szimbólumává. Ezt példázza „a templomban nyilvánosan vezeklő szajha” esete. A képek értelmezéséhez jól használható Apor Péter műve, a *Metamorphosis Transilvaniae*, mert mindkét mű azonos korszakra vonatkozik.

A kötet a viselettörténetek számára izgalmas forrásmű, az érdeklődő olvasók számára pedig vonzó képeskönyv. Sajnos, épp Erdélyben gyakorlatilag csaknem hozzáférhetetlen, mivel itt — tudomásom szerint — nem került könyvtári forgalomba.

Gazda Klára

Erdővidéki fejfák

Balassa Iván: *A székelyföldi Erdővidék temetői. Ethnica Kiadó, Debrecen 1992. 80 lap és XXVI tábla.*

Hányatott sorsú kézirat ért révbé, amikor Balassa Iván egyik érdeklődési területéről, a temetőkutatás köréből újabb tanulmányt tett közzé. A jellegzetes székely tájegység, Erdővidék temetőiről írt könyvét László Gyulának, a neves régésznek, barátjának és tanítójának ajánlja, aki gyermekkorát Erdővidék egyik falujában, Száldoboson nagyszüleinél töltötte.

A szerző figyelme jó fél évszázada, a 40-es években fordult a temetők világa felé, amikor Sepsiszentgyörgyön a Székely Nemzeti Múzeum múzeumőre volt, és akkori igazgatója, a szintén kiváló temetőkutató Herepei János felhívta figyelmét e kutatási terület néprajzi jelentőségére; különösen a közeli Erdővidék székely temetőinek alapos, mindenre kiterjedő felmérésére, jellegzetességeiknek feltárására bízta. A gyűjtést 1942-ben kezdte el, majd 1943-ban folytatta. A háború zűrzavarában jegyzeteinek egy része megsemmisült, de szerencsére rajzai, fényképfelvételei megmaradtak. Gyűjtésének kiegészítésére 1972-ben újból alkalmá nyílt visszatérni Erdővidékre néhány temetőt megtekinteni és jegyzeteit kiegészíteni. Ekkor szomorú szívvel állapította meg, hogy ahol ő még 30 évvel azelőtt „bőséggel talált gombfákat, ott már hírmondó sincs belőlük, vagy legfeljebb egy-kettő akad” — írta *A magyar temetők néprajzi kutatása* című, a temetőkutatás módszertani kérdéseiről és feladatairól szóló, 1973-ban megjelent tanulmányában. Ebben rámutatott arra, hogy a kutatók érdeklődése eddig főleg a református temetőkertek kopja- vagy gombfáinak vizsgálatára terjedt ki, és számos más, a temetővel összefüggő kérdés, például a temetőnek mint a településen belüli térségnek: helyének, külsejének, belsejének, családi és társadalmi vonatkozásainak, az élő és a holt falu egymáshoz való viszonyának, a sírok és a sírjelek elkészítésének, feliratainak, a temetőhöz fűződő hiedelemvilágnak a kérdése a legtöbb esetben a kutatás területén kívül maradt. Ezekre a temetőkutatásban alkalmazandó módszertani szempontokra hívta fel a figyelmet, mert — miként hangoztatta — „a temető olyan egység, melynek részleteit is csak az egészben és a faluhoz kötődő viszonyában lehet tanulmányozni”.

E szempontok figyelembevételével készítette el 1989-ben négy és fél évtized gyűjtőmunkája eredményeként nagy összefoglaló művét: *A magyar falvak temetői* című monográfiát. Ezt a munkáját követte és egészítette ki az erdővidéki temetőkről szóló mostani kötetével.

A bevezetőben jellemzi a tájegység történeti alakulását, felsorolja neves személyiségeit: a történetíró Nagyajtai Cserei Mihályt, a szótáríró Baróti Szabó Dávidot, a természettudós, néprajzos és történetíró Benkő Józsefet, az Amerika-utazó Bölöni Farkas Sándort, a székely népnyelvet és népköltészetet alaposan ismerő Kriza Jánost, a székely népmese- és mondavilágot feltáró és a gyermekeknek közvetítő Benedek Eleket, az erdővidéki nyelvjárás és

népköltészet kiváló kutatóját, Konsza Samut. Térvázlalon szemlélteti e vidék al-tájegységeit és azt a 18 települést, amelyekben kutatását végezte. A települések mellett ott láthatjuk a rajzon a rájuk legjellemzőbb gombfa-típusokat is.

Az erdővidéki temetők és sírjelek történetéhez című fejezetben ismerteti a temetők elhelyezkedésének rendjét az idők folyamán, a sírjel-elnevezések változatait (*gomb, gombfa, gombosfa, kúgomb, kopja, kopjafa*) és ezeknek okleveles előfordulásait. Kiemeli a korábbi kutatók közül Szinte Gábor munkásságát; ő nemcsak számos rajzzal örököltette meg az 1856—1900 között készült gombfákat — köztük az erdővidékieket —, hanem megfigyelte a gombfákon látható faragások jelentőségét is életkor és nemek szerint. Malonyay Dezső ugyancsak a század elején a fejfák színezésének jelképes értelmét rögzítette, és Szinte Gábor nyomán számos kopjafa rajzát közölte. László Gyula pedig Györffy István biztatására 1926—1928 között Bibarcfalván és Száldoboson lerajzolta a legjellegzetesebb gombfákat; ezeket Balassa is közli. Ugyancsak ebben a fejezetben látható Benkő József középpajtai régi sírjának rajzos másolata Orbán Balázs nyomán. Ennek a rajznak jól sikerült lenyomata díszíti a kötet címlapját is.

A szerző figyelme kiterjedt a gombfa előállításának, faragásának kérdésére is. A *Gombfafaragás az erdővidéki Bodoson* című fejezetben a gombfafaragás műveletét írja le, és két rajzon szemlélteti a faragáshoz használt szerszámokat, valamint a művelet egyik mozzanatát: a gombfa nagyolását a faragó-ászokon. Munkájának ez a fejezete azonos címen az Erdélyi Múzeumban jelent meg 1947-ben, mintegy jelezve Balassa érdeklődését a temetők világa iránt. Közleménye akkoriban a szaktudományban kevésbé vált ismertté, mert az Erdélyi Múzeum terjesztését a hatóság megtiltotta.

A kötet legterjedelmesebb részét — természetesen — a temetőkről szóló fejezet alkotja. Ebben először e vidék XVIII. századi társadalmi, egyházi viszonyaiba nyújt betekintést Benkő József 1770-ből származó kézírata alapján. A *Filius posthumus, vagyis atya halála után született fiú* című írást Balassa még eredetiben jegyzetelhetette ki, mert a Múzeum anyagának háborús menekítése során ez is a többi értékes múzeumi anyaggal együtt elpusztult. Táblázatban szemlélteti 14 erdővidéki egyházközség megoszlását felekezetek (reformátusok, katolikusok, unitáriusok és görög szertartásúak) szerint; a családok számát, a szántók és a szénafüvek területének nagyságát köbölszám szerint.

Az egyes falvak temetőinek bemutatását a következő sorrendben végzi: leírja a település fekvését, a lakosság számát, vallási hovatartozását, kitér — ahol ez érdemesnek látszik — a falura jellemző foglalkozásokra, tájékoztat a temető fekvéséről, és adatokat közöl a temető történetéről.

Sorra veszi az egyes falvakat, és minden esetben rajzon szemlélteti azokat a gombfákat, amelyekről jegyzeteket, leírásokat, rajzokat és fényképeket készített.

A bemutatott és leírt fejfák száma nagyságrendben a következő: Bölön (83), Középjajta (47), Erdőfüle (37), Száldobos (34), Bodos (29), Magyarhermány (26), Bibarcfalva (22), Nagybacon és Felsőrákos (15—15), Nagyajta és Olasztelek (13—13), Kisbacon (10), Köpec (9), Barót (8), Miklósvár (5), Vargyas (2). Ezekhez járulnak még Szinte Gábor rajzai: Bölön (18), Középjajta (12), valamint László Gyula rajzai: Bibarcfalva (4), Száldobos (3). Az alapos felmérések mindenik gombfáról a következő adatokat közlik: magassága, állításának éve, a halott neve — ahol ez még kiolvasható volt —, a gombfán látható faragványok; szől az egyes falvakra jellemző gombfa-típusokról, a rajtuk alkalmazott jelek (faragásfonnák) nem és kor szerinti jelentőségéről. Több esetben összeveti megállapításait Szinte Gábor leírásaival, Malonyay Dezső és László Gyula rajzaival. Ez utóbbiakkal kapcsolatban megállapítja, hogy Bibarcfalván a gombfafaragás terén a 30-as évektől nagy visszaesés következett be, mert itt egyre inkább olyan sírkövek jelentek meg, amelyeket a magyarhermányi kőfaragók készítettek. Középjajtával kapcsolatban rámutat arra, hogy itt a gombfák mellett törzsökös fejfák is találhatóak, olyanok tehát, melyeken a gombfaragvány hiányzik vagy csak csekély mértékben fordul elő; e tekintetben a bölöni fejfákkal mutatnak szoros kapcsolatot. A fejfák külön típusát képviselik a felsőrákosi temetőben láthatók: „Amikor beléptem a temetőbe [...] — írja Balassa —, ott erdővidéki értelemben vett gombfát nem találtam. Néhány kifaragatlan oszlop olyanok látszott, mintha abból lehetne gombfát készíteni, de valamilyen ok miatt arra mégsem vállalkoztak. Tulajdonképpen a legtöbb esetben epitáfiumszerű táblákat találtam, amelyeket vastag deszkából vágtak ki, illetőleg esztergályozott rúdra erősítettek. A deszkák szelét szimmetrikus bevágásokkal igyekeztek díszíteni.”

A gombfákkal kapcsolatban szól a rajtuk található jegyekről, amelyek embert jelképeznek. A *gomb* a leggyakrabban alkalmazott elem. Ez a tanulmányozott gombfák több mint felén fordul elő, ezért is lett e fejfaformák névadója; az emberi fejet jelképezi. Emberi testrésze utalnak még a *köldök*, a *szív*; ennek fordított formája talán azért van, mert a magyarok a túlvilági életet az itteni fordítottjának képelték el. Erre a szemléltre először László Gyula hívta fel a figyelmet a honfoglalás kori sírok elemzése során. Balassa is megfigyelte ezt az ábrázolási módot több gombfán. A szívnek egy vagy két nyállal való átlövése az élet megszűnését, illetőleg erőszakos halállal való befejezését jelképezi. Gyakori elem a gombfákon a *lapocka*. Ez általában a gombfa csúcscsúze alatt helyezkedik el, és az emberi csontra emlékeztet. A *bajusz* faragvány férfi, a *konty* pedig nő halottra utal. Az előbbi a gombfán a felirat fölötti ereszt alatt látható, és idős férfihalottat jelképez, a konty a gombfa tetején azt jelzi, hogy a sírban idősebb nő nyugszik. Ugyancsak a férfinemre utaló jel a *sapka* és a *kalap*, amelynek a helye szintén a gombfa csúcán van, és jelképi szerepén kívül még az

a funkciója, hogy a faanyagot az eső ellen védje. Szintén csúcscsúztípus a *tulipán*, ez egyaránt kerülhet fiú- és leánygyermek fejfájára, akárcsak a *riügy* és a *bimbó*. Ha idősebb a halott, akkor a tulipán csak nőt jelképez. Az erdővidéki gombfákon és fejfákon látható csúcscsúztípusokat — szám szerint 54-et — Balassa táblán sorakoztatja fel. Külön térre szemlélteti az erdővidéki temetőkben látható emberre utaló jegyeket.

Egy másik fejezet a gombfák más jellegű faragványaival foglalkozik. Ezek különböző korok magas művészeti stílusirányzatainak népi lecsapódásai. Közöttük különösen a *csillag* a leggyakoribb, amely legtöbb esetben a gombbal társulva fordul elő, rendszerint úgy, hogy ez utóbbi alul, az előbbi pedig felül helyezkedik el. A gombnak leegyszerűsített formája a *kihajtós*. Ez is a gombhoz kapcsolódik, és szinte mindenik falu gombfáin előfordul. A csillagnak is van egyszerűbb változata: a csillag négy oldalára faragott andráskereszt.

A gombfákra vésett díszekről szóló fejezetben 35 rajz szemlélteti a vésett jelképeket és díszítvényeket. Ezek rendszerint növényt ábrázolnak, mint pl. a *szomorúfűz*, a reformátusságnak egyik egyetemes jelképe. Ez fokozatosan terjedt el a Tiszántúlról és Debrecen környékéről a magyar nyelvterület szélei felé. Szomorúfűz hajlik Benedek Elek kisbaconi sírja fölé is azon a rajzon, amelyet Mühlbeck Károly nyomán láthatunk.

A vízszintesen alkalmazott *végtelen jel* az örökkévalóságot jelképezi, a rávésett szív pedig a végtelen gyász (vagy talán a soha el nem múló szeretet) jeleként fogható fel. A virágmotívumok közül a *tulipán*, a *rozmarin*, de főleg az a virágmotívum az uralkodó, amely egy edényben elhelyezett három vagy öt szál virágból áll. A virágokon kívül, de már ritkábban látható a *nap*, a foglalkozást jelölő vésett dísz pedig csak egyetlen esetben: *bányakalapács* formájában egy köpeczi gombfán fordul elő.

Kevesebbet mondhat a szerző a gombfákon található feliratokról, mert az Erdővidékre jellemző gombfák felülete keskeny, tehát kevésbé alkalmas arra, hogy a halott nevének és évszámainak feltüntetésén kívül még más szöveget is felvéssenek rá. Erre talán nem is volt szükség, mert a szerzőnek Szinte Gáborral egybehangzó vélekedése szerint a fejfán a szimbolikus jelek kifejeztek mindent, amivel az elhalt iránti kegyelet tartozott. Néhány mondatban még utal Balassa az ún. *nevető fejfákra* is, melyeknek feliratait sohasem vésték fel a fejfára, hanem inkább egymás között, összejöveteleken mondogatták.

Külön fejezetben van szó e vidék temetőiben látható keresztokról és az egyre jobban terjedő sírkövekről. Kereszteket főleg Középjajtán, Baróton és Miklósváron talált. Róluk 14 rajzot közöl, és mindegyiket külön leírja. Ezekben a temetőkben a reformátusoktól elkülönült katolikus sírokon található keresztetek. A kereszteten — állapítja meg Balassa — a gombfákon látható jegyek némelyike — például a gomb — fordul elő. Keresztformájukon kívül a kereszt végeire illesztett háztető formájú fedődeszka jellemző rájuk. A fedődeszkák találkozási pontján az egyik deszkát hosszabbra hagyták, és ide

tulipánt vagy *kontyot* vágta fűrészszel, jelezve a halott fiatal vagy idősebb női voltát.

A sírkövekre csak utóbb terelődött a szerző figyelve, akkor, amikor „a szárazajtai temetőben egy idős asszony a gombfák mellett kúgombokról beszélt”. Ő ekkor már gyűjtőútja végén volt, így rendszeres vizsgálódást nem végzett. Utal Malonyay megállapítására, hogy a század elején sok székelyföldi községben már csak nevében él a „kopja-fejfa”, mert a sírköveket „kö-fejfanak” hívják. Ezt magam is hallottam, amikor a 30-as években Magyarvalkón a temetésről, a temetőről és a halotti torról kérdezősködtem. Ott — bár még szép számban láttam kopjafákat a sírokon — volt közöttük néhány „fejfa kőből is.

A kőből való sírjeleknek több formáját látta a szerző: a kőből kifaragott gomb (Erdőfüle, Bölon, Szárazajta stb.); kőoszlop, lapos, felül lekerekített vagy hegyesre faragott sírkövek Erdővidék északi részén fordultak elő. Megjelentek itt még a két világháború között a városi kőfaragómesterektől műköből készült magas oszlop alakú sírkövek is. Rajtuk általában szomorúfűz- és koszorú-éktmény fordult elő.

Az Erdővidék temetőinek általános jellemzése során a terület etnikai, felekezeti megoszlásáról, az egyes altájak (Miklósvárszék, Bardóc-fiúszék) közigazgatási elhatárolásáról, a táj jellegéről tájékozódhat az olvasó. Szabó Dávid soraival találkozunk, amelyekben a baróti származású költőnyelvész ezt írta szűkebb hazájáról: „Mint egy gyönyörű kert olyan vala minden részeiben, válogatott füvet hoz vala rétje, tiszta mérő búzát terme határa, folyói megvívtak színekkel, akármilyen finom ezüsttel...”

A *temető külseje* című fejezetben a szerző megvilágítja a *temető* elnevezés kialakulását, mely a *temetőhely*, *temetőföld*, *temetőkert* jelzős összetételből jelentéstopadással keletkezett. Utal az elnevezés okleveles előfordulásaira is. Végül összefoglalja az egyes falvak temetőhelyeinek kialakulását, elhatárolását a falutól, majd a sírjelek és a sírok elhelyezkedési irányát, a csoportos — nagycsaládi — sírrendet. Szükségesnek tartja ez utóbbi temetkezési

szokás alaposabb vizsgálatát, mert ennek nyomai valószínűleg az egész Székelyföldön megtalálhatók.

A sírgödör elkészítésének módjával kapcsolatban Malonyayt idézi, aki a padmalyos temetkezést írja le. A temetők növényzetéről szólva arra utal, hogy a temetőkben inkább gyümölcsfák fordulnak elő, és egy-egy fának a sír fejéhez való ültetése Erdővidéken is megszokott. A temetőket általában fű nőtte be, virágot is ritkán látunk bennük.

Összefoglalásként Balassa röviden rámutat azokra a különbségekre, amelyeket Erdővidék temetői között megállapíthatott. Észrevételei általában az egyes falvakat jellemző fejfaformákra vonatkoznak. E szerint csoportosítja az egyes falvakat. Az egy falura jellemző fejfa-típusoknak egy másik faluban való megjelenését annak a szokásnak tulajdonítja, hogy „a más faluból elkerülő menyecskéknek, illetve vőknak olyan gombfa járt, mint amilyet szülőfalujokban készítettek. Ezért halálukkor innen jött át a faragó, aki elkészítette a szokásos sírjelet. Ezek aztán a formák, díszek és jelek terjedését segítették elő”. Különbség mutatkozhatott még a gombfák és a sírkövek arányaiban is. Ennek oka abban is kereshető, hogy például a kőfaragással foglalkozó Magyarhermány közelében fekvő falvak (Kisbacon, Bibarcfalva) a gombfák helyett egy idő óta inkább sírkövet állítottak a sírhoz. Ez bizonyára a polgárosodás és az iparosodás egyik jelének is tekinthető. Viszont az ellenkezője is fennállhat: Erdőfüle és Magyarhermány temetőjében a vizsgálódás időpontjában még mindig több volt a gombfa, mint a sírkő, noha az előbbi vasipart úzött, az utóbbi pedig nemcsak iparosodott, hanem ott készítették a környék számára a sírköveket.

Utószavában Balassa Iván még egyszer bejárja — de most már gondolatban — azt a vidéket, amelynek egyes állomásait fél évszázaddal ezelőtt meglátogatta.

Az Erdővidék ismeretére és néprajzi jelenségeire vonatkozó irodalom jegyzéke zárja a kötetet.

Ujváry Zoltán, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke vezető-professzora, az *Ethnica*-kiadványok szerkesztője tette lehetővé, hogy Balassa Iván tetszetős kötete napvilágot lásson.

Nagy Jenő

A moldvai csángómagyarok mai énekei

Seres András—Szabó Csaba: Csángómagyar daloskönyv. Moldva 1972—1978.

Szervátiusz Tibor borítójával és rajzaival.

Bp. É. n. [1991] Héttorony Könyvkiadó. 577 lap.

Kodály *A magyar népzene* című munkájának előszavában kijelölte a jövőbeni kutatás legfontosabb feladatait, a jelen kötetet egészében tekintve, a szerzők munkája abba a feladatkörbe illeszkedik, amelyet Kodály a népzene és népköltészet élettanának nevezett: egy viszonylag jól ismert tájegység hagyományának legújabb helyzetéről tudósít; s mint ahogy a megismételt gyűjtéseknél várható, sok ismert adat került elő, de emellett szép számmal vannak eddig ismeretlen változatok, nemkülönben teljesen új adatok is. A gyűjtemény 19 helységről 481 adatot tartalmaz.

A kötet anyagának tetemes részét Seres András gyűjtötte. Szabó Csaba kiegészítő gyűjtéseket végzett, viszont az ő munkája a tudományos feldolgozás: a hangfelvételek lejegyzése, a rendezés, az előszó, valamint a jegyzetek, a könyvészet és a mutatók pontos összeállítása.

A monumentális kiadvány tulajdonképpen népzenekezőpontú, mivel döntő többségben vannak az énekes, illetve hangszeres darabok, de tartalmaz daltam nélküli népköltészetet is (táncszók, köszöntők, színjátékok, imák, ráolvasók, találos kérdések). Az

elrendezést az anyag sokrétősége határozta meg: első sorban a funkciónak és a műfaji hovatartozásnak kellett érvényesülnie, csak másodsorban a zenei szempontoknak (népzene és dallam nélküli népköltészet együtt található az I—II. és VII. csoportban). Szigorúbb zenei rendezést főleg a dal- és balladaszövegű dallamoknál lehetett érvényesíteni. Szabó Cs. áthidaló megoldást keresett: a magyar népzene-tudomány különböző rendszerezési eljárásait az anyag sajátosságainak megfelelően egyeztetette (III. *Gyermekdalok és rokon dallamok/szövegek*; IV. *Régi réteg*; V. *Új stílus*; VI. *Vegyes osztály*). Meg kell említenünk egy sajnálatos elírást: a VI. dallamcsoportnál a jegyzetekben a címszó helyesen, azaz *Vegyes osztály*ként szerepel, viszont a tartalomjegyzékben és a csoport belső címlapján a *Vegyes stílus* megnevezés helytelen, mert a „stílus” fogalma ellentmond a csoport magától értetődően heterogén összetételének. Egyebek közt itt kaptak helyet a népies dalok is (a II. csoport táncdallamai közt is előfordulnak). Az előszó 18. lapján a terjesztésre alkalmas, illetve nem alkalmas dallamokról szólva nem ártott volna ezekre is felhívni a figyelmet, ugyanis nem valószínű, hogy az átlagolvasó átnézi a jegyzeteket. Véleményünk szerint a moldvai csángók dallamkészletéből a népies dalok a legkevésbé alkalmasak a terjesztésre.

A lejegyzésben Szabó Cs. szem előtt tartja a hangzás hiteles írásba foglalását éppúgy, mint a gyűjtemény hozzáférhetővé tételét a nagyközönség számára is. A használt jelzémódot az előszóban indokolja és magyarázza (11—15. l.). A zenei lejegyzésben az eddigi gyűjteményekben — többnyire helyszűke miatt — ritkán alkalmazott írásmód például a csoportos előadásban az egyéni variánsokból létrejövő heterofónia vagy a furulya-dallam és a kísérő morgás multifóniájának partitúraszerű megjelenítése; a versszakok variánsainak szinoptikus egymás alá helyezése; a skandált verseknél a beszéd és ének határán mozgó intonáció és a ritmus jelzése. A szövegeket „részleges fonetikai hűséggel”, (12. l.) jegyzi le (a köznyelvitől eltérő hangzók betűjéhez

tett jelekkel). Emellett „elemző lejegyzést” (14. j.) is alkalmaz: jelzi a beszédben is előforduló, de az énekben sokkal feltűnőbb szótagközi mássalhangzó-tapadásokat, a szervetlen magánhangzókat, zárójelben, dőlt betűvel vagy fölé írva a kiesett, illetve a köznyelvitől eltérő ejtésű mássalhangzókat.

Visszatérve a fönnebb említett új adatok kérdésére, megjegyezzük, hogy nyilvánvalóan csak az előző közlésekhez viszonyítva ítéltető meg, mennyiben gazdagítja a jelen kötet a folklórtudomány adattárát; minden bizonnyal sok ismeretlen anyag lappang még az archívumokban. Az előszó és a jegyzetek kimerítően utalnak az előző közlésekre és jelzik az új adatokat, ezért csak néhány érdekesebb esetet említünk meg: a Névtelen *Comico-Tragoedia* moldvai előfordulásáról eddig nem volt adat (304. sz.); igen jelentős az itt közölt népénekek száma (dallamutalásokkal együtt közel 90); a több évtizeddel korábbi gyűjtések adatközlőitől származó régebbi és újabb dallam- és szövegváltozatok párhuzamba állítása feltárja az átalakulásokat; eddigi közlésekben nem szereplő bővült dallamok (130—133. sz.). Különös figyelmet érdemelnek a hangszeres darabok: az eddigi szórványos közlések után itt 28-at találunk (falevélen, furulyán, tilinkón és havasi kürtön játszották). Páratlan értékűek a hangszeres figurációkban feloldott recitálásszerű, szabad formában rögtönzött dallamok (262—263. sz.); a kötetlen sira-tókkal (vagy a román dojnákkal?) rokoníthatók. Mindezekhez még hozzá kell tennünk az előszóban olvasható, beható megfigyelésen alapuló megjegyzéseket: az éneklés módjáról, a furulyatechnikáról, a dalkészlet mai állapotáról stb.

Azt a célkitűzésüket, amelyet a kötet tanúsága szerint egyszerűen és szakértelemmel teljesítettek, a szerzők így fogalmazták meg: „...munkánkban az az elgondolás vezetett, hogy minden akadályoztatás ellenére legyen folytonossága a moldvai magyar zene gyűjtésének és közlésének” (18. l.).

Szenik Ilona

Az időszerűvé vált telekkönyvi jog

Demény Pál: Telekkönyvi jog. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1993. 135 lap.

Kettős örömmel vettem kézbe Demény Pál tanulmányát: egyrészt mint az újraéledő jogi szakirodalom hírnökét, másrészt pedig mint a szakág egyik erdélyi kiválóságának munkáját, melyben ízelítőt ad szabatos és következetes jogi gondolkodásából.

Valóban: míg a jogállam és a jogrend jellemzője a joggyakorlat egyöntetősége, mely főleg az egységes jogászképzés folytán természetes következményként adja a jogélet minden művelője számára — legyen az ügyvéd, jogtanácsos, ítéldbíró, közjegyző, közigazgatási szakember vagy jogtanár —, hogy a tényazonosság keretében, egy adott jogeset megítélésénél elvben azonos nézetet valljon, addig az elmúlt csaknem ötven év néhol máig is érezhető, főleg a tényleges bírói függetlenség hiánya miatt, és a hatalmi tényezők illetéktelen beavatkozása folytán, hogy a törvény-

kezésben eluralkodott a kazuisztika, mely jogbizonytalansághoz vezetett. Ezért is fontos, hogy újra felelevenítődjenek, legalább szakirodalmi szinten, alapvető jogi intézményeink, így a telekkönyv, annak szerepe és a működésére vonatkozó jogszabályok is.

Noha a dolgozat elsősorban a szakemberekhez szól, nem kívánja a tárgyban joganyag és joggyakorlat kimerítő feldolgozását nyújtani, de alapos ismereteket közvetít nemcsak a hivatásosoknak, hanem a kívülállóknak, a mindinkább szakosodó jogélet azon művelői számára is, akik történetesen nem főfoglalkozásként állnak kapcsolatban olyan megoldásra váró gyakorlati vagy elméleti feladatokkal, melyek kapcsán telekkönyvi vagy eljárásjogi kérdések merülnek fel.

Ez a szabályrendszer, noha országos érvényű törvény rendezi, ténylegesen csak kisebb övezetben van hatályban, amit a szerző külön is kiemel könyve bevezetőjében, és ez okozza, hogy a telekkönyvre vonatkozó hazai jogi irodalom szegényes; legjobb tudomásom szerint néhai Dr. Negrea Camil, a kolozsvári Ferdinand Tudományegyetem magánjogi tanszékének vezetője által 1944-ben írt *Cărțile Funciare* c. könyv óta ennek az anyagnak egységes tárgyalása és az azóta kialakult bírósági gyakorlat feldolgozása is tartalmazó mű eddig nálunk még nem jelent meg. Ez a körülmény is külön időszerezést ad várhatóan megújuló jogéletünkben a szerző idevágó munkájának.

A könyv előszót, rövid történeti tájékoztatót, bevezetőt, tizennégy fejezetet és utószót tartalmaz. Ebben a keretben tömör ismertetést kapunk a telekkönyv intézményének minden lényeges kérdéséről.

Szervesen tárgyalja a szerző a telekkönyvi érdemi és alaki szabályokat a rájuk vonatkozó érvényes magánjogi rendelkezésekkel együtt, kihangsúlyozva azt, ami lényeges az alakítások közül. Részletes feldolgozást kap a hitelélet szempontjából annyira fontos tulajdonjog, a jelzálogjog, valamint az ezekkel kapcsolatos kötelező jogi szabályozás. Bö ismertetés van az elsőbbségi jogszerzés szempontjából fontos telekkönyvi

feljegyzésekről, a telekkönyvi peres eljárásokról, a jogorvoslatokról.

Az utószó keretében tárgyalja a szerző a parancsuralmi rendszer idejéből származó, de még ma is érvényben lévő jogszabályoknak a Polgári Törvénykönyvvel és a Polgári Perrendtartással ütköző intézkedéseit, rámutatva egyes létező joghézagok káros voltára és a mielőbbi törvényhozás útjáni szabályozások szükségességére, így a teljesen jogtalanul államosított ingatlanok jogi helyzetének tarthatatlanságára, rendezésüknek a jogállamiság és a jogrend helyreállításában elfoglalt fontosságára, az Alkotmány tulajdont védő rendelkezéseinek szellemében.

A könyvet részletes tartalomjegyzék zárja, hogy azok, akik csak bizonyos részletkérdések után érdeklődnek, könnyen megtalálják az azokra vonatkozó szöveget.

Hasznos és szükséges ismeretekhez jut az olvasó a kis könyv áttanulmányozásával. Reméljük, az újraéledő jogirodalom egyéb jogintézményeket is hasonló, könnyen olvasható és szakmai szempontból kifogástalanul tárgyaló művekkel is bővül majd, például a családjog, a hiteljog, a bank- vagy az adórendszer tárgyköréből, melyeket most, az átmenet idején jogismeretekben tájékozatlan társadalmunk annyira nélkülöz.

Bors József

A szöveggondozás minősége

*Dsida Jenő levelesládája (1928—1938). Közzéteszi Csiszér Alajos.
Győr (1991). 304 lap és 16 kép.*

A belső címlap verzőja részletezi a közzevő feladatvállalását: „Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető és záró tanulmányt írta, jegyzetekkel ellátta, az életrajzi adatokat gyűjtötte és a bibliográfiát készítette Csiszér Alajos.” Nem nehéz azonban megállapítani, hogy a felsoroltakból a közzevő is azt tartja fontosabbnak, amit az olvasók: magukat a leveleket, amelyek Dsida Jenő mindennapjairól, személyiségéről árulkodnak. A kötetbe foglalt levelek egy részét Dsida családjának küldte Abafájáról, illetve élete utolsó napjaiban a kórházból. Egy levél Kacsó Sándornak, három Sényi Lászlónak, nagyobb számú levél Kócsy Böskének szól. Mintegy negyven levél címzettje Imbery Melinda. Olvasható még a kötetben egy kollektív levél, amelyet Dsida is aláírt, egy másik kollektív levél, amelynek címzettje Dsida Jenő, valamint egy Dsidának küldött levél József Attilától, illetve Ion Chinezutól is.

A költő minél szélesebb körben való megismertetésének szándékát: a levelek közzétételének tényét csak üdvözölhetjük. Nincs okom azonban elhallgatni azt, hogy a közzététel minősége, sajnos, megkérdőjelezhető.

A kötet anyagának valamiféle utólagos lektorálására nem vállalkozhatom. A fenntartások természetének érzékeltetése végett, úgy gondolom, elegendő, ha csupán néhány levélből szemelgetek, és

pedig azokból, amelyeknek másolata történetesen a kezem ügyébe esik.

A szóban forgó levelek olvastán több alkalommal is felkaptam a fejemet, mert a kötetbeli szöveggondozást kérdésesnek találtam. Végül eszembe jutott, hogy a kérdések talán általánosabb érvényűek, s nem fölösleges összehasonlítanom a Csiszér Alajos-féle gondozást azzal a korábbival, amelyre A Hét kerített sort 1980-ban, meg azzal a későbbivel, amelynek foglalatja Dsida Jenő prózai írásainak *Séta egy csodálatos szigeten* című gyűjteménye, illetve mindahányat a másolatok szövegével.

Alább következnek néhány szemelvény, amely a közlésváltozatok pontatlanságáról árulkodik.

Az 1932. augusztus 21-i levélből: „[...] Édes Muki, azért is mellékelek itt bélyeget, még akkor is, ha nem cigarettázom, és nagyon kérlek, hogy *azonnal, de azonnal* válaszolj [...]” A Csiszér-féle közlésben kurzíválás nincs, a „még akkor is, ha nem cigarettázom, és nagyon kérlek” szövegrészt pedig ... helyettesíti.

Az 1932. november 8-i lapról: „Mihelyt lehet, írok.” Ez a sor a Csiszér-féle közlésből kihullott.

Az 1934. július 13-i levélből: „Édes kis Mukikám.” A „kis” helyett mindkét kötetben „kicsi” olvasható.

Ismét az 1932. augusztus 21-i levélből: „Édes kicsi Mukim, azért ne haragudjál, hogy így össze-

vissza szidtalak [...]” Az „így” mindhárom közlésváltozatból hiányzik. A „szidtalak” helyett mindhárom közlésben „szidlak” szerepel, sőt a Csiszér-félében a „haragudjál” helyett is „haragudj” olvasható.

Ugyanabból a levélből: „[...] Neked nem fontos, hogy én legyek? Akárki, csak fiú legyen [...]” Az „Akárki” helyett mindhárom közlésváltozatban „Bárki” szerepel.

Az 1932. augusztus 15-i levél aláírása — *Muki* — mindhárom közlésből kihullott.

Külön kategóriába tartoznak azok a szövegrészek, amelyekre a *Séta egy csodálatos szigeten* 545. lapjának jegyzete utal: „A közléskor [ti. A Hétben való közléskor — M. H.] az akkori cenzúraviszonyok miatt egyes leveleket meg kellett húznunk, a kihagyott szövegrészeket éppen ezért a levelezésanyag előbukkanása reményében, egyelőre nincs módomban feloldani.” Használhatta volna a kötet gondozója azt a másolati anyagot is, amelyen 1980-ban a szükségesnek tartott húzásokat eszközölte, de valamilyen okból nem használta. Következésképpen nemcsak az első és a második, hanem esetenként a harmadik közlésváltozatból is hiányoznak az egykor kipontozott szövegrészek.

A másolatok alapján idézem őket, részben a kiegészítés kedvéért, részben pedig azért, mert a cenzúra és az öncenzúra természetéről is tájékoztatnak.

Az alábbi sorokat Fálticeni-ből írta Dsida.

Az 1932. november 8-i levél kipontozott részlete: „Tudtam, hogy nagyon vacak hely, de ilyen vacaknak mégsem gondoltam. Sem szálloda, sem kocsi, sem kávéház, sem vendéglő, semmi, csak sár, sár, sár és sár. Meg piszkos vityillók, zsidók és cigányok.”

Ugyanannak a levélnek másik kipontozott részlete: „Fálticeni legszebb utcája — azért írom, hogy fogalmad legyen a városról — sokkal csúnyább, mint Kolozsváron a Kanálos utca. A »villanegyed« olyan, mint a Fellegvári út. És még mindig jobb a városban, mint a kaszárnyában.” Az 1932. november 9-i levél egyik mondata: „Negyven lejbe került, hogy ma estére és éjszakára kiszabaduljak a kaszárnyából” — és

(vessző után) a mondat kipontozott folytatása: „melyet két szóval lehet jellemezni:

hideg, mint a jég és

bűdös, mint a dög.”

Az 1932. november 10-i lap kipontozott részlete:

„Már rettenetesen meguntam ezt a nyomorult fészket. Tele vagyok bolhával, poloskával, sőt — Uramfia! — Még terüt is találtam már a kabátomon. Három napja az arcomat sem mostam meg, mert nincs hol. Undorodom attól a piszkos, nyálkás pocsoljától, amit itt töltenek egy olyan lavórbá, melybe olykor-olykor nagyokat köp vén zsidó házigazdám.”

S végül még egy kihagyott részlet egy 1936 májusában írott kolozsvári levélből: „Aztán gondolj arra is, Kicsi Menyasszonyom, drága szegény Mukikám, hogy egy sorsüldözött, mindenképp kifosztott, árva nép gyermekei vagyunk. Szegény nép a miénk, anyátlan-apatlan. És nekünk minden sokkal nehezebb. Szegény magyar fiú[k], szegény magyar lányok sorsát osztjuk meg, amikor kínlódunk és Istenbe, saját erőnkbe, lelki szilárdságunkba vetett hittel várjuk a jobb jövőt, a boldogságot. És nemcsak várjuk, hanem harcolunk is érte, foggal, tíz körömmel, ahogy lehet. Én megkönnyesedő szemmel gondolok erre mindig. S amikor látom azt a sok diplomás magyar fiataalt, aki az éhhalállal küzd, mindig megvigasztalódóm.”

A Fálticeni-ben fogalmazott sorok az egykori közlésből nyilván azért maradtak ki, nehogy érzékenységet sértsenek, az utóbbi szövegrészlet pedig feltehetően azért, mért hangvétele a *Psalmus Hungaricus*-ével rokonítható.

De indokolhatja-e ma bármi is az ilyenszerű kihagyásokat?

A recenzált kötet belső címlapjának verzóján a következő megjegyzés is olvasható: „Az életmű első kötete.” Nos annál inkább elvártuk volna közéletévójétől a megfelelő minőségű szöveggondozást (ami persze a forrásokban való megfelelő tájékozódásnak is függvénye).

Mózes Huba

Csángó fesztivál és konferencia Jászberényben

*„Moldovának szíp táiaind születem...” Magyarországi csángó fesztivál és konferencia. Jászberény 1993.
172 lap. 30 számozott és 23 számozatlan fénykép, 7 rajz.*

Két évvel ezelőtt nyár derekán egyik nap késő este érkezett meg hozzám a jászberényi Déryné Művelődési Központ igazgatója, Papp Imre, hogy átnyújtsa az I. magyarországi csángó fesztivál és konferencia rendezőinek meghívóját az augusztus 3—7-e között tartandó fesztiválra és konferenciára. A meghívást örömmel és köszönettel elfogadtam, mert magam is több ízben jártam a moldvai magyarság között, és alkalmam volt életmódjukat, helyzetüket, szokásaikat, nyelvüket tanulmányozni.

Most két év múltán pedig előttem van egy kis kötet, amely az ott tartott konferencián elhangzott előadásokból tartalmaz válogatást.

A fesztiválon megjelent moldvai csángó, kalotaszegi, mezőszéki, székely táncosok, tánc csoportok, dalosok, valamint a konferenciára meghívott előadók szerepeltetésével a rendezőknek az volt a céljuk — olvassuk az előszóban —, hogy erősítsék a határon inneni és túli magyarság közös kulturális hagyományainak fenntartását: dalainak, táncainak, anyanyelvünknek, hagyományaiknak megőrzését; hogy hozzájáruljanak az együvé tartozás érzésének tudatosításához, az etnikai kapcsolatok felszínén tartásához.

A konferencián elhangzott előadásokból a kötet mintegy tucatnyit tartalmaz.

A konferenciát bevezető, *A moldvai csángók történetének vázlata* című előadásában Benda Kálmán rámutatott arra, hogy az első feljegyzések a moldvai magyarokról a XIII. század közepéről valók. A tatárjárás után (1241) telepített itt IV. Béla király katonai őrségeket, hogy a Kárpátokon belüli országrészt esetleges támadásoktól már kívül is védjék. A helynevek, a régészeti emlékek azt mutatják, hogy ezek „az őrhelyek valóságos láncot képeztek a Szeret partján végig”, lakóik alkotják a csángóság legrégebbi rétegét. A következő hullámot a huszita magyarok képviselték, akik a katolikus egyház előtt eretneknek számítottak, és Magyarországról Erdélyen át menekülve a Tatros vidékén telepedtek le. Vallásukat azonban itt sem tudták megőrizni: a XVI. század közepére a moldvai magyarság egységesen katolikus lett, és a görögkeleti románság mellett kisebbségi sorba került. Ez a hitbeli különbözőség két külön világot jelentett; ennek eltüntetése a többség részéről a moldvai magyarság létének állandó fenyegetettségét jelentette.

A XVIII. század folyamán még egy újabb réteggel gyarapodott az itteni magyarság: a madéfalvi veszedelem (Siculicidium) következtében népes székely csoportok vándoroltak ki és telepedtek le a Tatros és a Tázló folyó mentén. Ők alkotják a „székelyes csángó” telepeket; ezek beszédükben, szokásaikban számos székelyes jegyet őriztek meg megkülönböztetésül a Beszterce menti északi csángóságtól.

Az etnikai eltérések jelentőségéről szól Hofer Tamás *Az etnikai sokszínűség régi és új formái* című dolgozata. Dimitrie Cantemir, Moldva fejedelmének szavait idézi: „Alig hihető, hogy egy nagyságára nézve Moldvával egyenlő tartományban annyiféle és egymástól különböző nép élne, mint Moldvában.” Több külföldi példán szemlélteti, hogy „világszerte az etnikus sokszínűség vált uralkodóvá, és ez a sokszínűség egyre fokozódik”. Ezzel szemben „az emberek fejében, gondolkodásában [...] messzemenően a nemzeti egyöntetőség uralkodik. Nehéz lenne ma olyan kormányokat találni, amelyek őszinte szívvel örülnének annak a sokszínűségnek, amely Dimitrie Cantemirnek még büszkeséget szerzett.” A moldvai magyarság kulturális hagyományai a többnemzetiségű Moldva kulturális örökségének szerves részei és értékei, amelyeket ápolni, őrizni kell.

A moldvai csángóság etnikai jellegzetességének fontosságát a magyarságtudás szempontjából Halász Péter *A moldvai csángók múltjáról és jelenéről* szóló cikkében vizsgálja. Rámutat arra, hogy a csángók a történelem különböző szakaszaiban kerültek mai lakóhelyükre, ezért a magyar művelődésnek különböző kulturális rétegét vitték magukkal, és a magyarságtól elszigetelt helyzetüknél fogva számos elemet őriztek meg nyelvükben, szokásaikban, öltözetükben, amely le- és áttelepedésükkor a Kárpát-medencén belüli magyarságra általában jellemző volt. Ezek az etnikai vonások azokkal a jegyekkel egészültek ki, amelyek a környezetükben élő románságot jellemezték. Megállapításait több — a csángóság nyelvében, öltözködésében, lakáskultúrájában, folklórájában kimutatható példával

támasztja alá. Végezetül utal arra a kapcsolatra is, amely a moldvai csángók és a jászok között fennáll, hiszen Moldva fővárosát, Iași-t magyarul Jászvásárnak hívják, azért, mert a jászok a honfoglaláskor hosszabb időre Moldvában, a Prut folyó mellett telepedtek le.

A jelenkori csángóság hiedelemvilágának egyes jelenségeivel több dolgozat foglalkozik. Bosnyák Sándor *Égbe vivő út. Az ég köldökéről, a föld köldökéről s az égigérő fáról* ír, és a csángóság világméretű megállapítja, hogy ebben a központi helyet a köldök-szemlélet foglalja el, minthogy az emberi test közepében is a köldök található. Ez van — a szemlélet szerint — az ég és a föld közepén is, s ezeket egymással a világfa (világoszlop, világtengely) köti össze. Ehhez a fához vidékenként számos meseváltozat kapcsolódik. Idézi a szabófalvi csángó költő, Lakatos Demeter verssorát: „Szíp a falum Szabófalva, / Moldovának közöpibe. [...] Szeret foly edszik oldalán / Mászikon a Moldova. / Itt a fiúdnak küldike, / Itt a csángúk országa.” Majd a világfa jelentőségéről szól, amelynek meglétét több ázsiai népcsoportnál is megtalálja, és rámutat ennek jelentőségére a hiedelemvilágban.

A szerelmi tudakozódás, kíváncsiság, a jövődöbeli legény vagy leány megismerése a csángó fiatalok körében a tükörbenzés (oglundálás) szokását teremtette meg. Ezt figyelte meg és írta le Csorna Gergely *Jóslás a moldvai csángóknál* című dolgozatában. „Egy vízzel teli tányér mellé két gyertyát — szentelt gyertyát — tesznek, többnyire újesztendő éjjelén. Szembeállított tükörrel mereven és pislogás nélkül, félretekintés nélkül a tükörben, tehát a két tükörfelületben jelenik meg az arcmás. Nem a tányérban lévő vízfelületet tekinti meg a tudakozó, hanem a tükörben tükröződő vízfelületet. Ebben a vízfelületben 5—10 perc után megjelenik a leendő férjnek, a leendő menyasszonynak, nyírásának a képe.” A szerző a továbbiakban ismerteti a többi „jövendő” szokást is: a gyűrűbenzést, a hagyományba szúrt tű jelentését, az elalvás előtt a fejre tett virágkoszorú, a kerítéstagok megszámlálásának szokását, a szerelmi varázslásokat és a rontások elleni védekezéseket. Csorna dolgozata hasznosan egészíti ki Wichmanné Hermann Júliának a század elején végzett gyűjtését a moldvai csángók hiedelmeiről.

A csángók halottas szokásait és az emberi lélekkel kapcsolatos hiedelmeit Virt István *„Meggzabadultam már a testi haláltól” (A moldvai csángók lélekhite)* című tanulmányában írja le. Részletesen szól a halál bekövetkezése előtt a halott környezetében észlelt jelenségekről, a halál közeledtére utaló jelekről, majd a halál beálltakor alkalmazott szokásokat ismerteti, különösen a pusztinai, gajcsánai, léspedi és diószéni gyűjtése alapján. Jellegzetes vonásként említi a kifésült haj tűzbe vetését (Pusztina) vagy a halott párnájába tevését. Nem ártott volna itt Dimitrie Cantemirra is utalni, aki Moldva leírásáról szóló művében szintén szól arról a szokásról, amikor a leánynak fivére hal meg, saját hajából valamennyit levág, a sírra szúrt karóra erősíti és egy egész évig őrökdi, nehogy

leessék vagy elvigyék. Ha ez mégis megtörténne, másik hajnacsot tesz helyébe.

Ugyancsak a csángó szokások világából veszi tárgyát Péterbenze Anikó a *Táncok és táncos szokások a Bákó környéki falvakban* című közleménye; ebben az 1990—1991-ben készített videofelvétel gazdag anyagát dolgozta fel. Gyűjtését Papp Imrével végezte, és elkísérte őket útukon Kallós Zoltán is. Gyűjtésük eredményeként 31-féle táncot sikerült rögzíteniük, motívumaikat lejegyezniük. Táblázatban szemlélteti a táncolási rendet évszak, időpont, táncalkalmak, helyszín, résztvevők, táncrend, táncrendező és a táncok szerkezete szerint. A táncokkal kapcsolatos szokások rendjén térvázlaton tájékoztat a táncok gyűjtési helyeiről. Közleménye azért is értékes adalék a magyar népi táncművelés ismertetéséhez, mert előtte ilyen jellegű tánc- és vele kapcsolatos szokásgyűjtést nem végeztek a csángók körében. Közli egy Lujzi-Kalagorban szalagra vett *hejgetés* (újévi köszöntés) szövegét. Röviden leírja a csángó lakodalom, a *menyegző* lefolyását, és néhány *ihogatást*: a lakodalomban a násznéptől mondott csujogatókat is közöl.

Csak örülhetünk annak, hogy a kiváló csángó-kutató, Domokos Pál Péter posztumusz írásával, a *csángó-magyar lakodalommal* holtában is gyarapítja a csángókra vonatkozó ismereteinket. A hagyatékából származó kéziratát menyé, Domokos Mária adta közre. Domokos Pál Péter tovább folytatta vizsgálódásait a Magyarországra, Baranya megyébe települt csángók körében, és följegyezte a csángó lakodalom folyamatának egyes szakaszait a szülők hajlandóságától a menyasszony hazaviteléig. Közleményének legértékesebb részét azok a megfigyelései alkotják, amelyekkel az egyes mozzanatokhoz fűződő szokásokat rögzítette.

A csángókra vonatkozó folklór, nyelvészeti és néprajzi kutatások foglalatát két közlemény tartalmazza. Faragó József *Folklórtörténeti áttekintés* című közleményében tömör áttekintést nyújt a csángóság körében végzett folklórkutatásokról, összefoglalja az eddig elért eredményeket. Kiemeli a tudományszervező Döbrentei Gábornak, az Akadémia akkori titkárnak szerepét a csángó folklór iránti érdeklődése révén, és Petrás Ince pusztinai, majd klézsei pap jelentőségét, aki — Imets Fülöp Jákó értékelése szerint — nevét „aranybetűkkel” írta be a moldvai csángóság Annaleisaiba. Rámutat a szerző a Román Akadémia keretében működő kolozsvári Folklór Archívum jelentőségére a szervezett anyaggyűjtésben és feldolgozásban. Az Archívum a moldvai magyar népköltészet és népzene úgyszólván valamennyi fontosabb műfaját felöleli, és a belső és a külső munkatársak gyűjtései eredményeként 32 moldvai faluból összesen 4145 hallás utáni lejegyzést, illetőleg magnetofonfelvételt őriz. Ezek feldolgozásának eredményeként a kolozsvári folklórkutatók számos tanulmányban és önálló kötetben ismertették meg a moldvai csángóság rendkívül értékes, archaikus hagyományait.

A csángóság körében végzett nyelvészeti és néprajzi kutatásokról és ezek eredményeiről e sorok írója tartott előadást. A kötetben megjelent tanulmányában (*Néprajzi és nyelvészeti kutatások és eredmények a moldvai csángóság körében*) rámutat arra,

hogyan terelődött a figyelem már a XVII. század folyamán a Moldvában élő magyarságra, amikor különféle egyházi megbízatásokkal ott járó személyek hivatalos jelentéseik mellett a csángókra jellemző sajátosságokról is beszámoltak. Később Petrás Ince előbb említett tájékoztatása szélesre tárja a csángó élet kapuját: a tudomány — főleg a nyelvudomány — érdeklődése egyre nagyobb méreteket ölt, mert a nyelvészek felismerik a csángó nyelvjárás archaikus jellegét, mert e népcsoport elszigeteltsége miatt számos, a régi magyar nyelvre jellemző vonást őrzött meg. A magyarországi nyelvészek mellett külföldi és román nyelvészek, tudósok figyelme is ráterelődik erre a nyelvjárásra: a finn Yrjö Wichmann szótárba foglalja az északi és a hétfalusi csángó nyelvjárás szókészletét, Weigand Gustav újabb nyelvi érvek alapján a csángók kun származásának lehetőségét vizsgálja, Radu Rosetti pedig meglepően modern és korát meghaladó szempontokkal kapcsolja össze az okleveles történelmi kutatást a moldvai magyarok eredetének tisztázásában.

Néprajzi vonatkozásban a 30-as évektől kezdve egymás után jelentek meg a csángók néprajzával és folklórával foglalkozó összefoglaló művek: Lükő Gábor, valamint a fáradhatatlan és szenvedélyes csángókutató Domokos Pál Péter monográfiái, dr. Kós Károly csángó néprajzi vázlata. A folklór területén pedig különösen nagy érdemeket szerzett Kallós Zoltán a csángó balladákincs felbúvárlásával.

Amikor pedig lehetőség nyílt arra, hogy intézményi keretben folyjék a kutatás, kutatócsoportok fogtak hozzá, hogy a csángóság etnikai azonosságát leghitelesebben kifejező tényezők: a nyelv és a népi életforma fő jellegzetességeit alapvető vonásaiban megállapítsák. Így gyűjtötték össze *A moldvai csángó nyelvjárás atlaszához* szükséges nyelvi anyagot. Márton Gyula szótárba foglalta *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavait*, és így készült el dr. Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő monográfiája, amely a *Moldvai csángó népművészetet* mutatta be.

A moldvai csángóság mostani helyzetét, megmaradását veszélyeztető tényezőkre a csángóság életének, szellemi és anyagi világának Domokos Pál Péter után egyik legjobb ismerője, Kallós Zoltán *Gyűjtési élményeim Moldvában* című írásában hívja fel a figyelmet. A csángóság körében is nagy népszerűségnek örvendő kolozsvári kutató Lészpeden katonáskodott, majd több éven át volt a helyi iskola tanítója, így számos csángó családdal közvetlen személyes kapcsolata alakult ki. Ezek a kapcsolatok megmaradtak továbbra is, és nincs olyan rendezvény, ahol ne jelennek meg, vagy ne hozna magával csángókat vagy csángó csoportokat.

Írásában röviden áttekinti a csángóság csoportjait, életükben az utolsó fél évszázad alatt beállott változásokat: az anyanyelv használatának fokozatos háttérbe szorulását, amely a felülről, a hatóság és a papság részéről jött tiltás eredménye. Ő maga többször tett lépéseket a helyzet javítása érdekében, de eddig eredménytelenül. Kiemeli azt, hogy a tiltások ellenére a csángóság a legszebb, legarchaikusabb magyar balladákat, énekeket, imákat

és virrasztókat őrizte meg. Ezekből a kötetben is közül néhányat, egy lészpedi mesét és Forrófalva — az egyik legmagyarabb csángó falu — neve eredetének népi magyarázatát.

Pozsony Ferenc *Nyelvhasználat és az identitás viszonya a moldvai csángóknál* című dolgozatában nagyon is időszerű kérdést feszeget. Írásában annak a felmérésnek az eredményeit közli, amelyet 1991-ben több magyar-néprajz szakos hallgató és tanár részvételével négy település: Lujzi-Kalagor, Lészped, Pusztina és Szabófalva 10—10 adatközlőjétől 118 szociológiai és antropológiai jellegű kérdés alapján nyertek. Megfigyeléseik elsősorban arra irányultak, hogy felmérjék: milyen szerepet játszik az anyanyelv használata a családban, a párválasztásban, a hivatalos és közösségi életben, és mi a jelentősége a magyarsággal való azonosságtudatban, divatos szóval az identitásban. Az etnikai hovatartozás kérdésében az első helyen szerepel a nyelvi azonosság: a magyar vagy a román nyelv; a második helyen a nyelvállapot: a csángó vagy a vegyített nyelv; a harmadikon a felekezeti hovatartozás: katolikus. A nyelvhasználatban végbemenő változásokat ellensúlyozza az etnikai sajátosságok megőrzése.

A kötetbe sok olyan jól sikerült fehér-fekete fényképet, rajzot iktattak be, amelyek bepillantást nyújtanak a csángó élet mindennapjába, jól szemléltetik a csángó népviseletet. Külön fényképsorozat eleveníti fel a fesztivál egyes jeleneteit: az egyéni énekes, táncos, zenész és csoportos szereplőket. A kötetben közölt képeket javarészt Kresz Albert és Halász Péter készítette; egyik-másik felvételhez csatolt kísérőszöveg a kép leírását is tartalmazza.

Elnéztem ezeket az embereket és a képeket, hogy milyen önfeledten, lelkesen énekeltek és táncoltak, köztük még azok is, akiknek felsőrekecsini háza táját talán épp akkor pusztította el csaknem teljesen a rohanó árvíz. Élni és fennmaradni akarás mutatkozott meg minden hangjukban, minden mozdulatukban.

Szalay Olgának a moldvai csángókról szóló szakirodalomból való válogatása nemcsak az olvasót tájékoztatja az eddigi jelentős munkákról, hanem egyben hozzásegít a közlemények szövegében előforduló idézetek lelőhelyének megtalálásához, ezeket ugyanis jegyzet formájában nem közölték.

Sajnos a kötetben több olyan bántó hibát vettem észre, amely sem a szerkesztőre, sem a szerzőkre nem vet jó fényt, mert az olvasó ez utóbbiakat felületességgel marasztalhatja el. Elkerülhetők lettek volna az ilyenfajta vétségek, ha a szerzők kézhez kaphatták volna dolgozatuk korrektúráját. Néhány sajnálatos hibát felsorolok: az egyes személynevek helytelen használata: *Ballagi Aladár* helyett *Pallagi Ádám* (33), *Nicolae Iorga* h. *Nicolan Jorga* (33), *Horger Antal* h. *Varga Antal* (33), *Viola József* h. *Pió József* (34). Faragó József dolgozatában három helyen is *Szegő Júlia* h. *Szegény Júlia* (39, 40, 41). Értelemzavaró vétségek: *nyelvészeti* h. *természeti* (33), *felbúvárása* h. *felviharlása* (36), *edényformák* h. *edénysor* (36); a Nyelvészeti Tanszék 6 tagja helyett 4-et sorol fel (34); az idézetek pontatlan szedése (1. Beke György: *Csángó passióból* vett idézetet, 36); a szövegen önkényes változtatás: Mikecs László nem *autóbaleset* következtében pusztult el, hanem 1944 őszén a Szovjetunióba hurcolták.

N.J.

Az új magyar etimológiai szótár

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. Lieferung 1, 2. Erarbeitet im Institut für Sprachwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Herausgeber Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. 498 lap.

1. A világviszonylatban is jelentős, több mint 200 éves múltú visszatekintő magyar etimológiai kutatások eredményeit egyrészt a részletkérdésekkel (pl. egy-egy szó eredetével, történetével) foglalkozó cikkek, tanulmányok stb. nagy tömege, másrészt számos értékes szintézis tükrözi. Ez utóbbiak közül egyesek valamelyik etimológiai rétegről szólnak, mások az egész magyar szókészletről. Születtek olyan munkák, monográfiák, szótári feldolgozások, amelyek például a magyar szókészlet finnugor eredetű elemeit, kaukázusi, honfoglalás előtti török, továbbá szláv, latin, német, francia, olasz, angol, román eredetű szavait tanulmányozzák. Az egész magyar szókészletet feldolgozó, illetőleg feldolgozni szándékozó etimológiai szótárak sorát Mátyás Flórián próbálkozása nyitja meg (*Magyar etimológiai szótár. Lieferung 1—3. Pest 1868—1871*). Ezt Gombocz Zoltán és Melich János monumentális, de torzóban maradt műve követi (*Magyar Etimológiai Szótár. Budapest 1914—1944*). 1941-ben adta ki Bárczi Géza a magyar szókészlet legközkeletűbb elemeit magában

foglaló Magyar Szófejtő Szótárát. A közelmúlt egyik legjelentősebb szótári vállalkozásának eredményeként készült el a TESz, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (I—III. Mutató. Főszerkesztő Benkő Loránd. Bp. 1967-1976, 1984). A TESz 10 714 szócikkben 60 ezernél több szó eredetéről meg történetéről tájékoztat. És az elmúlt évben kezdtek meg egy új, német nyelvű magyar szófejtő szótár kiadását első két füzetének megjelentetésével (a továbbiakban: EtWUng.).

2. A TESz egy tömörített változata elkészítésének, kiadásának gondolata már 1974-ben felmerült „Az etimológia elmélete és módszertana” című nemzetközi konferencia alkalmával az etimológiai kutatások jövő feladatairól rendezett tanácskozáson. Itt a résztvevők úgy vélekedtek, hogy az említett szótárt kétféle változatban kellene elkészíteni: egyet magyar és egyet külföldi olvasók számára. Ez utóbbi nagy hiányt pótolna, hiszen a nyelvünk iránt érdeklődő külföldiek számára elérhető szótörténeti-szófejtő forrásanyag rendkívül kevés, és zömében elavult (vö.

NyudÉrt. 89. 307). A TESz-ről írt ismertetések közül nem egy szóvá is tette, a szótár nemzetközi hasznosságát korlátozza az, hogy magyar nyelvű. Ez a körülmény volt az egyik leglényegesebb alapja egy új, valamelyik világnyelven megírandó magyar etimológiai szótár kidolgozásának. A világnyelvek közül a szótári munkaközösség a németet választotta, mert e nyelv használatának nemcsak a magyar, de az európai szövejtő szakirodalomban is nagy hagyománya van.

Egy új etimológiai szótár tervének másik alapja az, hogy a TESz első kötetének megjelenése óta szinte negyedszázad telt el, s ez alatt az idő alatt — éppen a TESz megtermékenyítő hatására, főleg munkaközössége tevékenysége nyomán — cikkek, tanulmányok, monográfiák sora látott napvilágot, s szükségessé vált a bennük közöltek összegezése egy új szintézisben.

Az EtWUng. így nem egyszerűen a TESz német nyelvű változata, hanem alapjában véve teljesen új mű, amely a TESz-hez viszonyítva sok új adatot meg szövejtést tartalmaz, sokkal kisebb terjedelemben, mint a TESz. Bár az EtWUng. önálló mű, a TESz-től független, legfontosabb forrása mégis a TESz.

A szótár munkálatai 1982-ben kezdődtek a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. A munkatársak egy része azonos a TESz munkatársi gárdájával, vannak azonban köztük újak is. A főszerkesztő Benkő Loránd, a szerkesztők Gerstner Károly, Hámosi S. Antónia és Zaicz Gábor. A szócikkek írói a következők: Büky Béla, Gerstner Károly, S. Hámosi Antónia, Hexendorf Edit, Horváth László és Zaicz Gábor. A tudományos munkatársak Liszka Gábor, Villám Judit, Bakon Erika, Farkas Vilmos, Papp László, Ruzsiczky Éva. A szótár tudományos-technikai megszerkesztéséről a következők gondoskodnak: Cz. Papp Katalin, F. Péterfy Éva, Sz. Kiss Mária, Oszkó Beatrix, Kacsokovics-Reményi Andrea, V. Sarkadi Nagy Jozsefa. Technikai munkatársak: Egedy Irma, Janki Márta, Kovács Bea, K. Vermes Stefánia. A tudományos lektor Imre Samu. Szaktanácsadók: Bakos Ferenc, Borzsák István, Csúcs Sándor, Hazai György, Kiss Lajos, Mollay Károly, Róna-Tas András, Tóttóssy Csaba. A szótár fordítója Skripecz Sándor. A német fordítás átdolgozója Gerstner Károly. A munkát az Akadémiai Kiadó adja ki.

A szótár összesen hat füzetben fog megjelenni a 90-es évek első felében.

Szócikkeinek száma kb. 10 ezer. Az etimológiai feldolgozott szavak száma azonban jóval nagyobb, hiszen egy szócikk tartalmazhat több etimológiai összetartozó szót is, a címszóra vonatkozó adalékokon, megjegyzéseken kívül a mellékcímszavak (a származékok) adatait, adalékait, úgyszintén. Pl. az *áll* szócikkben az *állat* 'stellen', *állhatatos*, *állhatatosság*, *állatta*, *állhatatlan*, *álldogál*, *állomány*, *állvány*, a *borít* szócikkében a *borító*, *boríték*, *borul*, *borogat*, a *cukor*-ében a *cukroz*, *cukrász*, *cikkerli*, a *düh*-ében a *dühös*, *dühödség*, *dühödik*, *dühösség*, *dühösödik*, *dühít*, *dühöng*, az *él*-ében az *élés*, *éleszt*, *életű*, *éltet*, *éltető*, *élemik*, *élemedik*, *éled*, *élhető*, *élette*, *éldegél*, *élesztő*,

élesztget, *éledezik*, *élősködik*, *élmény*, *élenk*, *élődsi*, *élenkít*, *élenkül*, *éltig*, a *fal*-ében a *falas*, *falatlan*, *falaz*, a *gazda*-ében a *gazdálkodik*, *gazdálkodó*, *gazdaság*, *gazdátlan*, *gazdasági*, *gazdaságos*, *gazdász*, a *gyep*-ében a *gyepes*, *begyepesedik* származékokra vonatkozó adatokat, adalékokat. Vannak olyan szócikkek is, amelyek egyes címszavak összetett szói adalékait közlik. Pl. a *farkasalma/fü/hárs/kasza/ordító/vakság* a *farkas*- címszó alatt található.

A szótárban a mai magyar nyelv valamennyi köznyelvi szava olvasható (*alacsony*, *barna*, *cseresznye*, *ember*, *fészek*, *gömb*, *gyárt* stb.), a kihaltak és elavultak közül azok, amelyek nyelv- és művelődéstörténeti szempontból különösen fontosak (*ábráz*, *bombarda*, *cinég*, *csicskás*, *csótár*², *elvöl*, *felség*, *gajd*, *gyaur* stb.), a nyelvjárási szókinccselemek közül a nagy földrajzi elterjedtségűek (*ájer*, *bincsök*, *capistráng*, *csoroszllya*, *duttyán*, *enyett*, *fertály*, *gányol*, *gyakor* stb.), a meghonosodott nemzetközi szavak közül a leggyakoribbak (*abszolút*, *bravúr*, *címer*¹, *demokrácia*, *epigramma*, *filoxéra*, *galéria* stb.). A TESz anyagát három ponton gazdagították új címszavakkal, adatokkal, etimológiai észrevételekkel: 1) egyes elavult szavakkal (*alkorán*, *bordély*, *cejte*, *csaplár*, *enyh*, *fóra*, *gordon*¹, *gyaur*), 2) az utóbbi évtizedekben feltűnt neologizmusokkal (*akkumulál*, *bikini*, *diszkó*, *fólia*, *fridsider*, *furgon*, *gén*, *gorilla* [2. jelentésében] stb.), 3) egyes címszavak szócsaládjának több összetett szói elemével (*árgusszem*, *bagóhit*, *cinterem*, *csélcscap*, *göncölszekere*, *gyanúper* stb.).

A magyar szókészlet minden etimológiai rétegének szavai jelen vannak a szótárban: az uráli, finnugor vagy ugor alapnyelvbéli ősi szavak, a magyar nyelv különletében keletkezett szókinccselemek, a kölcsönszavak különféle fajtái (a jövevényszavak, a vándor- és nemzetközi szavak).

Legősibb szavaink sorába tartozik például az uráli eredetű *él*, *fut*, a finnugor eredetű *ad*, *bog*, *féreg*, *fut*, ugor eredetű az *ágyék* és *eb*. A magyar nyelv különletében hangutánzással, hangfestéssel jött létre az *ájul*, *báb*, *baba*, *co*, *csá*, *didereg*, *galagyal*, játékos szóalkotás eredménye az *apró-cseprő*, *cók-mók*, *csalafinta*, *etyepetye*, *giling-galang* ikerszó, fikatív tö származéka az *ajtó*, *boldog*, *cammog*, *cafát*, *cafrang*, *csábít*, *emlékezik*, *fergettyű*, szóösszetétellel hozták létre az *ágrólszakadt*, *agyafúrt*, *cerkófmajom* szavakat, nyelvújítási tudatos szóalkotással, szóképzéssel, illetőleg szóelvonással keletkezett az *adoma*, illetőleg a *cég* meg a *cím*. A *bugyborék* a kontaminációra, az *alászolgája* a kontrakcióra, az *attila* és *aggastyán* tulajdonnév köznevesülésére példa. Az EtWUng címszóanyagában szereplő jövevényszók és idegen szavak közül példaként a következőket soroljuk fel: az iráni *gazdag*, a honfoglalás előtti török *ács*, *balta*, *bors*, *csalán*, *gyalom*, a szláv *ablak*, *bab*, *cirok*, *császár*, *ebéd*, *galagonya*, a latin *advent*, *citál*, *delfin*, *elemózsia*, *fátum*, *galád*, a német *adu*, *bakfis*, *cakkompakk*, *erkély*, *fater*, *gála*, az oszmán-török *aga*, *baksis*, az olasz *articsóka*, *bagó*, *cinadóf*, *cselló*, *fátyol*, *grotta*, a francia *ankét*, *bohém*, a román *áfonya*, *bács*, *cáp*, *csobán*, *dajnál*, *fáta*, az angol *dressz*, *futball*, a cigány *ács*, *csaj*

kölcsönelemeket. Ismeretlen, bizonytalan, illetőleg vitatott eredetűnek tünteti fel a szótár ezeket a szavakat: *agyag, bádóg, cenk, csalamádé, fattyú, galacsin; ara, dagad, fehér; gyalu* stb. Vándorszó az *achát, cár, csárda, dóm, forint*, nemzetközi szó az *abrakadabra, bacillus, cellulóz, delikát, finis, groteszk*. A szótár címszavai között ilyen tükörszavak („Lehnprägung”), tükörfordítások („Lehnübersetzung”) és részfordítások, hibrid szavak („Teilübersetzung”) fordulnak elő: *alany, állam, állomás, fogalom* (mindegyik latin mintára); *ádám-csutka/kosztüm, bűnbak, csendélet, franciakulcs* (mindegyik német összetett szó szó szerinti fordítása); *ámokfutó, cipzár* (szintén a németből). Stb.

3. Az EtWUng eddig megjelentetett — 498 lapot tartalmazó — két füzeté közül az első az a-tól a *csormolyáig*, a második a csórótól a *gyökérig* terjedő szóanyagot foglalja magában. Az első füzet elején a szócikket közlő rész előtt a tartalomjegyzéket (Inhaltsverzeichnis, VI.), az előszót (Vorwort, VII—X.), a szótár használatára vonatkozó megjegyzéseket (Hinweise für die Benützung, XI—XVI.) olvashatjuk. Ezután következik a szótárban előforduló betűk és a nekik megfelelő hangok (Buchstaben und ihre Lautwerte, XVII—XVIII.), az általános rövidítések (Allgemeine Abkürzungen, XIX—XXI.), a jelek (Zeichen, XXII.), a tőtipusok (Stammtypen, XXIII.) felsorolása. A szótárban szereplő nyelvek és nyelvjárások rövidítését közlő lista után (Abkürzungen der Sprachen und Dialekte, XXIV—XXVIII.) a rövidített formában idézett szakirodalmi és forrásjegyzék (Verzeichnis der abgekürzten zitierten Literatur und Quellen, XXIX—XLVIII.), valamint az idegen nyelvi anyagot magában foglaló szótárakra vonatkozó válogatott könyvészeti felsorolás (Ausgewählte Bibliographie der Wörterbücher zum fremdsprachigen Material, XLIX—L.) található.

4. Akárcsak a TESz-ben, de az EtSz-től meg a SzófSz-tól eltérőleg, az EtWUng-ban a címszavak között nemcsak szótói alakban előforduló egyszerű szavak (*ágyú, bunda, cylinder, durva, ezüst, fáz[ik], gazda, gyékény*), hanem képzett származékok (*állandó, boncol, epekedik, csiggeszt, dúskál, érdes, feleség, gombolyag, gyógyul*) meg összetett szavak (*ágrólszakadt, barázdabillegető, cipzár, csélcsep, drágakő, egyház, formatring, gyertyaszentelő*), valamint igekötős formák (*befőtt, bekrepál, elképed, elkövet, ellát, felsül, felszarvas* stb.) is szerepelnek. Vannak azonban — mint láttuk — olyan származékok meg igekötős alakulatok is, amelyeknek nincs külön szócikkük, a rájuk — mint mellékcímszavakra — vonatkozó adalékok alapszavuk szócikkében olvashatók (pl. az *ágas, ágazat, ágazik az ág, az árvaság, elárval az árva, a birodalom, birtok, birtokol, birtokos a bír, a csapó, csapdos, csapod, csapódik a csap* szócikkében). Ugyanígy talán jó lett volna, bár

ez megnövelte volna a szótár terjedelmét, a képzett származékok mellett az olyan összetett szavak közlésére is sort keríteni az elő- vagy utótag szócikkében, amelyek külön címszóként vagy szócikkben nem szerepelnek. Pl. *ablaküveg, borotva-él(en), cikóriakávé, cukorbaj, csordapásztor, énekkar*.

5. Az egyes szócikkek három fő részből épülnek fel: a szótörténeti, a szófejtő és a bibliográfiai részből.

Az első rész a fő- és mellékcímszavakra vonatkozó nyelvtörténeti adalékokat, a címszavaknak időrendi sorrendben feltüntetett alakváltozatait (*F*), jelentéseit (*B*), a származékaira vonatkozó adatokat (*A*) tartalmazza. Ugyanígy kereshetjük a szavak ragszilárdulással keletkezett (*L*) adalékait is, pl. az *aránylag* az *arányoz*, a *bővében* a *bő*, a *csupán* a *csupa*, a *dugig* a *dug*, az *egyik* az *egy* címszó alatt található. A szótörténeti adalékok közül a szótár többet az SzT-ből idéz. Ez is bizonyítja, hogy az SzT mennyire fontos forrása a szótörténeti kutatásoknak.

A szócikk etimológiai részének első mondatából megtudjuk, hogy milyen eredetű az illető címszó. Utána a címszó eredetét bizonyító (rokon nyelvi, illetőleg átdó nyelvbeli) adatokat olvashatjuk. A szavak eredeztetésében a szócikkek írói a magyar és külföldi szófejtés legkorszerűbb elveit és módszereit érvényesítették. Több esetben helyesbítették, pontosították a TESz szóeredeztetését. Pl. a TESz az *ajtót* vitatott eredetű alapszavú származékszónak, a *boldogot* ismeretlen eredetűnek tekinti. Az EtWUng szerint mindkettő fiktív tő képzett származéka. Az *articsóka* a TESz-ben a vándorszavak, az EtWUng-ban az olasz eredetű szavak sorába kerül, akárcsak a *bagó*, amelyet a TESz úgy magyaráz, hogy szóhasadással jött létre a *bagolyból*.

A szócikk befejező, bibliográfiai részének összeállításakor a munkatársak a szótár terjedelmének korlátozott volta miatt nem törekedhettek teljességre. Meg kellett elégedniük a legfontosabb XX. századi források meg szakirodalom felsorolásával.

6. Az EtWUng-nak eddig megjelentetett füzetéi alapján is megállapítható, hogy ez a munka a magyar szófejtő-szótörténeti irodalom egyik alapvető műve, amely nemcsak a külföldi, nem magyar anyanyelvű, magyarul nem tudó érdeklődők igényeit elégítheti ki, hanem a magyar szakemberekét is. Használhatóságát az is biztosítja, hogy az egész szótár világos, áttekinthető szerkezetű, könnyen el lehet igazodni benne, akárcsak az egyes szócikkben, amelyek logikus felépítésűek, tömör megfogalmazásúak, főleg részletekkel nem terheltek. Bizonyára ezen az értékelésen nem kell majd módosítani a szótár teljes anyagának közreadása után sem.

Zsemlyei János

A XIV—XVII. század magyar családnevei

Kázmér Miklós: *Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század.*
Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest 1993. 1172 lap.

A magyar névtudomány gazdag az olyan jellegű tanulmányokban, amelyek egyes vagy egynéhány magyar eredetű családnévet vizsgálnak, többkevesebb sikerrel megfejtik e nevek etimológiáját, megállapítják eredetüket és megjelölik a névadás indítékát. E munkák nagy része szinkron, jelenkori családnévformákból indul ki, majd figyelembe véve az okleveles történeti, ritkábban nyelvjárási változatokat, tárgyalják az egyes családneveket. Szerzőik, köztük olyan jeles tudósok, mint Pais Dezső, Karácsony Sándor, Szabó T. Attila, Kertész Manó, Melich János, Mikcsy Sándor, Gombocz Zoltán, Kniezsa István nagyszámú történeti, néha nyelvjárási formákat sorolnak fel, s ezekből igyekeznek az egyes neveket magyarázni. Ám ezek a tanulmányok a létező magyar eredetű családneveknek csak egy kisebb részét tárgyalják, s ráadásul nehéz megtalálni őket, mivel szét-szórva különféle folyóiratokban, időszaki kiadványokban vagy gyűjteményes kötetekben jelentek meg. Igencsak hosszúra nyúlna a névjegyzék, ha felsorolnánk mindazon szerzők névtani munkásságát, akik a magyar keresztnévvel (utónevekkel), ragadvány-, bece- és melléknevekkel foglalkoztak s e téren jelentős eredményeket értek el. Munkásságuk viszont már azért is jelentős, mert e névkategóriákból került ki családneveink jelentős része. Ám mindezek a munkák vagy csak a jelenkori személynévvel, vagy egyes helységek, tájegységek egy bizonyos meghatározott időszakában élő keresztnév-, ragadvány- vagy becenévanyagával, esetleg csak éppen egy vagy egynéhány ilyen jellegű név tanulmányozásával foglalkoztak.

Hiányzott a magyar névtudományban egy olyan alapvető összefoglaló munka, amely a teljes magyar családnévanyagot vizsgálja kialakulása kezdetétől (XIV. század) a kifejlődéséig, a teljeskörű elterjedéséig (XVII. század). Ez az időszak magában foglalja úgyszólván a teljes magyar eredetű családnévanyag kifejlődését, megjelenését. A szerző, Kázmér Miklós professzor, a jelenkori magyar névtudomány egyik kiemelkedő alakja egy teljes életművel felérő kötetet ajándékozott meg, amikor 1993-ban megjelentette terjedelmében is impozáns lexicontípusú munkáját: *Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század.* E mű teljességét abból is megállapítjuk, hogy például Erdélyben, olyan vidéken, ahol zártabb tömbben él a magyarság, mint a Székelyföldön, Kalotaszegen, sőt kisebb tájegységben, mint a Lóna-patak völgyének falvaiban gyűjtött jelenkori családnévanyag összes magyar eredetű családneveinek 90—95%-át megtalálhatjuk a kellő magyarázatokkal e nagyszabású munkában. E nagy terjedelmű kötet tehát felsorolja és tárgyalja, vizsgálja szinte a teljes XIV—XVII. századi magyar eredetű családnévanyagot, de ugyanakkor elének tárja a jelenkori magyar eredetű családnévanyag túlnyomó többségét is, hiszen a jelzett időszak után csak jelenté-

telen mértékben bővül a magyar családnév-kincs. Ez a tény természetesen összefügg azzal, hogy a XVII. században már a családnevek túlnyomó többsége örökletes volt.

A munka teljessége, a benne felsorolt névanyag lexiconszerű feldolgozása, a címszavak (az egyes családnevek) ábécérendben való tárgyalása megkönnyíti a könyv használóinak munkáját. A szócikkek jól áttekinthetőek: a címszó után következnek a névnek időrend szerinti okleveles formában megőrzött alakváltozatai, természetesen a források megjelölésével; ezt követi az etimológiai rész, végül pedig M (motiváció) jelzéssel a névadás indítékáról kapunk felvilágosítást. A szerző úgyszólván valamennyi megjelent forrásmunkát (oklevéltárakat, adattárakat, összeírásokat, urbáriumokat, genealógiai tanulmányokat, helytörténeti munkákat, dézsma- és adójegyzékeket stb.), valamint a Magyar Országos Levéltárban és más levéltárban még kiadatlan összeírások és névjegyzékek tekintélyes részét átnézte, kijegyezvén az ott előforduló magyar vagy valószínűsíthetően magyar eredetű családneveket. Ezzel egy időben áttanulmányozta a nyelvészeti, történelmi, néprajzi folyóiratokban s más kiadványokban előforduló személynévtudománnyal foglalkozó cikkeket, tanulmányokat, s felhasználta azok anyagát is. Szócikkeiben a szerző ésszerű lexicográfiai bokrosítást alkalmaz, de ahol szükséges, megadja a ma is élő hangtanilag eltérő változatokat, és utaló címszavakban igazít el (pl. Fazakas, Fazekas; Veres, Vörös). A családnevek történeti formája felsorolásánál nagyon előnyös a nyelvészek és történészek számára az az eljárás, hogy a történeti írásváltozatok, a különféle — ma már nem használt — írásjelek a forrásokban szereplő eredeti alakjukban jelennek meg, és a nyomdatechnikai indítékú változtatások jelentéktelenek. A szerző azzal is igyekezett megkönnyíteni a kutatók munkáját, hogy a helységnevekből képzett lakó- vagy származási helyre utaló családneveknél megjelölte nemcsak azoknak a helységeknek a nevét, amelyekből a családnév képződött, hanem feltünteti a helységek közigazgatási hovatartozását is, mégpedig történelmileg lokalizálva.

Hangsúlyozzuk, hogy mindazok, akik egyes helységek vagy tájegységek jelenkori vagy történeti családnévanyagát tanulmányozzák, vagy csak egyes családnevekről akarnak bővebbet megtudni, azok szinte bármelyik ma is létező magyar eredetű családnévről kimentő eligazítást találnak e kötetben. Tudomást szerezhetnek a kérdéses családnév etimológiájáról, a történeti forrásokban feljegyzett formáiról, elsődleges motivációjukról. A családnevek történeti alakváltozásainak felsorolása és a források megjelölése sok esetben lehetővé teszi e nevek múltbeli elterjedésének meghatározását, térképre vetítését a magyar nyelvterületen.

Erdélyi s romániai viszonylatban e hatalmas tényanyagot feltáró és következetes, alapos munka ismerete felveti egy olyan (aránylagosan kisebb terjedelmű) munka szükségességét, amely a magyar eredetű román családneveket hasonló módon tárgyalná. Úgyszintén e kötet munkamódszerének alapján szótár formájában fel lehetne dolgozni az erdélyi párhuzamos névadás eseteit, ugyanis főleg a XVI—XVII. században elég sok forrásban, főleg német—magyar, de román—magyar viszonylatban is számos családnévnek magyar és német, illetőleg román és magyar formákban jelennek meg a változatai. Ezek sokszor hivatali személyek fordításai, de olykor valóságban is használt nevek, attól függően, hogy milyen nyelvközegben használták az illető személyek.

A magyar névtudomány e kiemelkedő munkáját tanulmányozva felmerül az Árpád-kori s az azt megelőző időkből származó magyar személynevek

ugyanilyen jellegű feldolgozásának igénye. Egy ehhez hasonló munkának a csírái, egyes elemei különböző tanulmányokban már megjelentek, utalok csak a Fehértói Katalin *Árpád-kori kis személynévtár* (Bp. 1983) című könyvére, és reméljük, hogy lesz hasonló lexikonszerű feldolgozása az ősi magyar személyneveknek is.

Mindezek az ötletek Kázmér Miklós nagyszabású, módszeres és a teljesség igényével fellépő munkájának során merültek fel. E munka ma már nélkülözhetetlen kézikönyve minden névtannal foglalkozó nyelvésznek, ugyanakkor fontos segédeszköze a történészeknek és a néprajzosoknak, de érdekes és tanulságos minden olvasónak, akit közelebbről érdekel életet adó közösségének, családjának múltja.

Janitsek Jenő

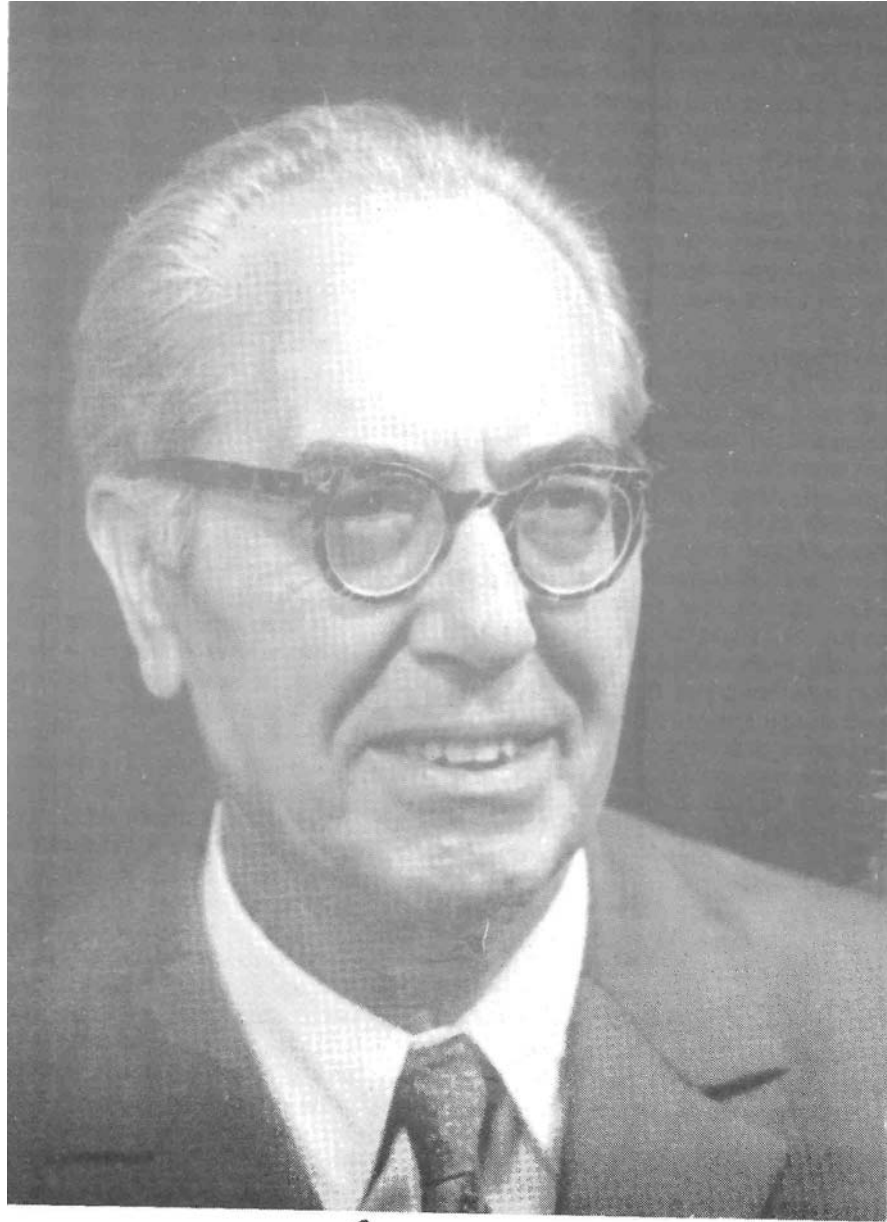
EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Pataki József (1908—1993)

Rohamosan ritkul azoknak az erdélyi férfiaknak a sora, akik munkás tagokként vettek részt a fénykorban az EME munkájában, s aztán évtizedekig sóvárogták a történelmi változást, melytől azt remélték, hogy nyomában feléledhet a közös tudományos munkálkodás hagyományos kerete, és akik végre megérték, hogy 1990-ben tevőleges résztvevői legyenek az egyesületi élet újraindításának. Pataki József, aki ez év szeptember 17-én távozott az élők sorából, s akit 21-én kísértünk ki a Házsongárdi temetőbe, ott nyugvó híres elődei és tudós barátai társaságába, azzal is beírta nevét az EME történetébe, hogy korelnökként ő vezette annak a népes közgyűlésnek a munkálatait, mely 1990. október 27-én az idő új követelményeinek megfelelő programot fogadott el és vezetőséget (választmányt és elnökséget) állított az egyesület élére. Újra megjelent folyóiratunk, az Erdélyi Múzeum eddig kiadott minden száma tartalomjegyzékében ott találjuk a nevét, a nyolcvanon túli tudósunk azzal a fiatalok felé irányuló hangtalan intelmével, hogy az erdélyi magyar tudományosság sorsa a munkaasztalok mellett dől el és a szívós, kitartó munkából születő kutatási eredményeket nem pótolja sem a közéleti nyüzsgés, sem szebbnél szebb tervek megálmodása.

Annak idején az erdélyi magyar oktatási intézmények felszámolására törvő Angheliescu miniszter intézkedéseit a felekezeti iskolák felett Örökdő egyházfők úgy igyekeztek kivédeni, hogy az értelmiségi pályára készülő fiatalságot óvták a nagyvilágban való szétszóródástól, biztatták és támogatták őket, hogy itthon tanuljanak, s különös hangsúllyal kérték őket, hogy váljanak a román nyelv, irodalom és történelem kiváló ismerőivé. Pataki József a piaristáktól nyert gimnáziumi alapozás után, az első világháborút követő években a román tannyelvűvé vált kolozsvári tudományegyetemen szerzett tanári oklevelet egyetemese történelemből, román történelemből és nyelvből. Diákéveiről szólva mindig elismeréssel és szeretettel emlegette a nagy műveltségű és európai gondolkodásával szakmabeli társai közül kimagasló professzorát, Constantin Marinescut. Jelleme formálódásában, szigorú szakmai igényessége kialakulásában nagy szerepe volt annak, hogy legjobb nemzedéktársaival — a Szabó T. Attilákkal, Venczel Józsefekkel — annak az előttük járó tudós nemzedéknek a nyomába szegődött, melynek tudományos rangját és erkölcsi tekintélyét Kelemen Lajos, György Lajos, Tavaszy Sándor munkássága adta meg. Többször elmondta, hogy zsebében frissen szerzett diplomájával felkereste a Lyceum Könyvtárban György Lajost, az EME főtitkárát, és tanácsát kérte: miképpen kapcsolódják be a tudományos munkába. A tanács így szólt: „Fiatalember! Tegye magát nélkülözhetetlenné!”

Hogy a tanácsot megfogadta, számomra akkor vált fellebbezhetetlen bizonyossággá, amikor az EME Farkas utcai levéltárának különös hangulatú kutatószobájában néma fültanúja lehettem annak a megbeszélésnek, amely Farczády Elek felkérésére arról folyt, hogy a Koncz Kódexben felfedezett marosvásárhelyi magyar nyelvemlék keletkezésének ideje milyen időpontra rögzíthető. A régi írás olyan szakértői, mint Kelemen Lajos, Szabó T. Attila és Jakó Zsigmond vélekedése mellett öröm volt hallani Pataki Józsefnek, a különben az övékével egyező okfejtését, egy-egy betű vonalvezetésének legkisebb részletéből fontos következtetéseket levonó elemzőkészségét. A régi betűk világában való otthonossága, az erdélyi múlt írásos emlékeinek s azok többféle nyelvének: a latinnak, a magyarnak, a németnek, a románnak történelmi mélységű ismerete tette kitűnő forrásfeltáróvá, megbízható elemzővé és kritikussá.

Satohiro

A világba szétszóródott kolozsvári, marosvásárhelyi és csíkszeredai tanítványai — akiket gimnáziumban, tanítóképzőben, kereskedelmi iskolában, valamint az egyetemen oktatót és nevelt — ma már mind deresedő hajjal emlékeznek a kedves humorú, de szigorú és tisztességet követelő tanárra, az osztályfőnökre, a természetjáró cserkészvezetőre, az igazgatóra, vagy éppen a prelegáló professzorra. A fiatal tanár olyan kiváló szervezőnek bizonyult, hogy Márton Aron püspök reábizta az erdélyi katolikus egyház egyik legféltettebb intézményét, a csíkszeredai gimnáziumot, és őt szemelte ki arra, hogy az erdélyi magyar tanügyigazgatásnak egyik vezetője legyen. A háború, a négy évig tartó hadifogság s közben a felekezeti oktatás elszorvasztása olyan helyzetet teremtett, hogy a hazatérő Pataki József szervezőképessége többé nem kapott teret a tanügy-kormányzásban, s dolgos napjai óráit kora reggeltől késő estig a tanterem és a kutatószoba között osztotta meg. Hál'istennek ennek is tisztes közösségi hozadéka lett.

A tudományos kutatásban a maga személyi feladatait közösségi létparancsokra figyelmeztetve jelölte ki: különösen vonzódott szűkebb hazája, a Székelyföld múltjához. Első dolgozatainak egyikét Gábor Áronról, utolsó könyvét Kászonszékről írta. Közben új adatokkal bővítette a Budai Nagy Antal vezette mozgalomra vonatkozó ismereteinket, testes kötetben adta ki Hunyadi János váruradalmának okmánytárát, oroszlanrészre volt abban, hogy megjelent a Székely Oklevéltár új sorozatának két kötete, és hogy nyomdában van a harmadik is. A csíki vasipar múltjának feltárásával arra teremtett példát, hogy a korszerű technikatörténet-írás és a művelődni vágyó nagyközönség igényeivel is számoló helytörténetírás milyen jól egyeztethető tudományos vállalkozás. Olyan korban, amikor a magyar—román történelmi múlt kutatása napi politikai célok szolgálatába szegődött olcsó zszurnalisztikává silányult, Pataki Józsefnek az Anjoukirályaink és a két román vajdaság viszonyáról írt könyve, Zápolya Jánosnak és Radu de la Afumați moldvai vajdának a mohácsi csata előestéjén tanúsított magatartásáról vagy Nicolae Densușianunak magyar tudósokkal folytatott levelezéséről közzétett tanulmányai a kapcsolattörténeti kutatásoknak olyan eredményeit tartalmazzák, melyeket semmilyen politikai széljárás ki nem kezdhet, mert bennük nem található semmi engedmény a történelmi hűség rovására. Első írásaitól kezdve haláláig foglalkoztatta Kolozsvár története: hosszabb-rövidebb tanulmányok mellett nemzedékeknek lesz kézikönyve az 1603—1720 közötti évek kolozsvári emlékiróinak műveiből összeállított kötete.

Az is tudósi magatartásához tartozott, hogy szívesen dolgozott együtt fiatalabb pályatársaival. A huszita mozgalom erdélyi vonatkozásait Demény Lajossal tanulmányozta, és a Székely Oklevéltár körüli gondokat is közösen hordozták. A székely falu gazdasági-társadalmi viszonyait Imreh Istvánnal együtt tanulmányozták, és közös munkájuk a kászoni krónika is. A kolozsvári emlékirók publikálására Bálint Józseffel szövetkezett. Abban a szűk körű baráti közösségben, amely figyelte egymás történelmi kutatásait, kölcsönösen elolvasta egymás munkáit, közösen vitatott meg feladatokat és teljesítményeket, ő mindig készséggel tette közkinccsé tudását, tapasztalatait, és őszintén kíváncsi volt barátai véleményére. Önzetlen támogatója volt vidéki tanári munkakörben tudományos kutatásra is vállalkozó egykori tanítványainak.

Tudományos művekben és emberi magatartásban bizonyosságát adta, hogy megfogadta és sűrűn követte a fiatalkorában kapott tanácsot: nélkülözhetlenné tette magát.

Koporsójánál a barátok, munkatársak, az EME választmánya és a Magyar Tudományos Akadémia nevében Imreh István búcsúzott el Tőle. Felelevenítette azt a pillanatot, amikor elvitte hozzá közös munkájuk termését, a Kászonszéki krónika Kolozsvárra került első nyomtatott példányát. Megsimogatva a kötetet, könnyekkel küzdő férfiszeméremmel a bibliai Simeon énekét idézte: „Bocsásd el, Uram, szolgádat, szavaid szerint békében...”

Benkő Samu

Eseménynaptár

1992. november 18.: *Elnökségi ülés.* Az elnökség megállapította a szakosztályi munkatervek határidejét, jóváhagyta az 1993-ra szóló kiadói tervet, kitzúzte a következő közgyűlés időpontját, rangsorolta az Illyés Alapítványhoz benyújtott pályázatokat, kijelölte a helytörténeti pályázat bírálóbizottságának tagjait.
1993. január 20.: *Elnökségi ülés.* Az elnökség megtárgyalta a március 3-ra tervezett választmány előkészítésére szükséges teendőket, és javaslatokat tett a választmánynak többek között az ügyviteli szabályzat kiegészítésére, valamint a tagdíjak felemelését és a választmány megújítását illetően. Továbbá jóváhagyta az ingatlanok javítására és új bérleményünkre vonatkozó előterjesztéseket, a tudományos munka előmozdítása érdekében kitzúzott pályatételek és a kutatási megbízások megszervezésének tervezetét. Megtárgyalta a kiadványainkkal kapcsolatos teendőket, és jóváhagyta az Erdélyi Történelmi Adatok sorozat újraindítására tett javaslatot.
1993. március 6.: *Választmányi ülés.* A választmány megtárgyalta és jóváhagyta a közgyűlésen előterjesztendő főttkári, gazdasági tanácsosi és ellenőri jelentést, valamint a jogtanácsosi beszámolót, megvitatta és jóváhagyta az évi munkatervet, a kiadói tervet, és állandó szerkesztőbizottságokat küldött ki. Jóváhagyta az újabb belépési kéréseket. Végül kisorsolták azt a hét választmányi tagot, akiknek helyére a közgyűlés újakat választ.
1993. március 9.: A helytörténeti pályázat bírálóbizottsága a referensek ajánlásai nyomán döntött a díjak odaitéléséről.
1993. március 20.: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület évi közgyűlése a Protestáns Teológiai Intézet dísztermében. (Iratait lásd előző számunkban.)
- Marosbogát — Szamosújvár, 1993. március 20—21.*: Szongott Kristóf születésének 150. évfordulója alkalmával a kolozsvári Apáczai Csere János Baráti Társaság, az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a tordai Jósika Miklós Irodalmi Kör, az Erdélyi Kárpát Egyesület, a Kelemen Lajos Műemlékvédő Társaság és a kolozsvári Piarista Öregdiákok Baráti Köre szervezésében szülőhelyén: Marosbogáton, valamint Szamosújváron, ahol tanárkodott és történeti munkásságát végezte, emléktáblát helyeztek el, Szamosújváron pedig tudományos ülésen emlékeztek meg az öröménység történetirőjáról.
- Debrecen, 1993. április 22—23.*: Debrecen szabad királyi várossá" nyilvánításának 300. évfordulóján Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Debreceni Akadémiai Bizottság és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézete által rendezett tudományos konferencián, az Erdélyi Múzeum-Egyesület képviselőjében Jakó Zsigmond elnök, Benkő Samu alelnök és Kiss András főttkár vett részt.
- Ez alkalommal az EME elnökségi tagjai együttműködési megállapodást kötöttek a KLTE Történelmi Intézetével.
1993. június 1.: *Elnökségi ülés.* Az elnökség kijelölte a posztgraduális és kutatói ösztöndíjpályázatok határidejét, jóváhagyta az Országos Széchényi Könyvtárral, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történettudományi Karával és Történeti Intézetével, az Ybl Miklós Főiskolával kötött együttműködési megállapodásokat és a Magyar Tudományos Akadémiával való tervegyeztetést, tájékozódott ingatlanaink helyzetéről és peres ügyeink állásáról, jóváhagyta a Magyar Filológiai Tanszék pályázatának anyagi támogatását.
1993. június 16.: *Elnökségi ülés.* Az elnökség megvizsgálta és döntött a szakosztályok által rangsorolt egyéves MTA-ösztöndíjpályázatok ügyében.
1993. július 27.: *Elnökségi ülés.* Az elnökség megvizsgálta és döntött a szakosztályok által rangsorolt posztgraduális és kutatói ösztöndíjpályázatok ügyében.
- Kolozsvár, 1993. június 28.*: A Magyar Filológiai Tanszék Tudományos Diákköri Pályázatára beérkezett és jutalmazott munkák díjazása alkalmával kiosztották az Erdélyi Múzeum-Egyesület 50 000 lejes pályadíját is.
1993. november 16.: *Elnökségi ülés.* Az elnökség megvizsgálta és döntött a szakosztályok által rangsorolt posztgraduális és kutatói ösztöndíjpályázatok ügyében.

*Szakosztályi munka**Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály**Felolvasóülések:*

1993. január 29.: Fodor Katalin: *Diák-éneképek a nyolcvanas évekből* (Antal Imola, Balogh Boglár, Kacsó Agnes, Takács Enikő egyetemi hallgatók közreműködésével).
1993. február 19.: Muckenhaupt Erzsébet: *XVI. századi reneszánsz könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*.
1993. március 19.: A szakosztályi közgyűlés keretében hangzott el Kovács András *A radnóti kastély* című előadása.
1993. június 11–12.: A Babeş—Bolyai Tudományegyetem Történettudományi Kara által *Etnie, confesiune în Europa centrală și orientală* címmel rendezett tudományos konferencián Fazekas István és Sipos Gábor tartott előadást.
1993. szeptember 30.: Gulya János göttingai professzor: *Göttinga — egy magyar filológus szemével*.
1993. november 12.: Bethlenfalvy Géza budapesti indológus: *A buddhizmusról — új megközelítésben* (soron kívüli tudományos összejövetel).
1993. november 19.: Kozma Zsolt teológiai professzor: *Ki az én ellenségem? {Az ellenségkép lebontása.}*
- A székhelyen kívül tartott előadások:*
- Torda, 1993. március 9.: Ferenczi István: *Tordavára és történelmi jelentősége* (a Jósika Miklós Irodalmi Kör közreműködésével).
- Dicsőszentmárton, 1993. március 20.: Sipos Gábor: *Bethlen Miklós és a református egyház*.
- Szilágysomlyó, 1993. szeptember 11.: A Báthory Napok keretében hangzott el Wolf Rudolf *A Báthory család története a XIV. századtól a család kihalásáig* és Sipos Gábor *Az erdélyi református egyház a Báthoryak korában* című előadása.
- Vice, 1993. november 13.: A II. Rákóczi Ferenc mellszobra leleplezése alkalmával rendezett ünnepélyen egyesületünket Benkő Samu alelnök képviselte, aki *Erdély és a Rákócziak* címmel tartott előadást.

*Természettudományi és Matematikai Szakosztály**Felolvasóülések:*

1993. január 22.: Uray Zoltán: *Korszerű sugárvédelem*.
1993. február 26.: Wagner István: *Rózsanemesítés*.
1993. március 26.: Zsakó János: *Fuller ének, a kémikusok futballabdái*.
1993. április 28.: Inzelt György (Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem): *Módosult elektronok előállítás és alkalmazása* (az EMT-vel közös előadás).
1993. május 7.: Darvay Zsolt: *Microsoft windows fejlesztési eszközök és kvázipárhuzamos programozás*.
1993. május 28.: Kubassek János (Az Érdi Magyar Földrajzi Múzeum igazgatója): *Kőrösi Csorna Sándor útja Nyugat-Tibet ösvényein* (az EMT-vel közös előadás).
1993. október 20.: Bakó Botond: *Fenichel Sámuel utazó életútja és emlékei Nagyenyeden*.
1993. október 25.: Berényi Dénes professzor (Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem): *A természettudományos megismerés útjai* (az EMT-vel közös előadás).
1993. november 20.: Megemlékezés Török Zoltán professzor születésének 100. évfordulója alkalmával. (Együttműködve Török Zoltán Kolozsvárt lakó tanítványainak csoportjával.)

A székhelyen kívül tartott előadások:

Marosvásárhely, 1993. március 30.: Kékedy László: *Műkincs és természettudomány*.

Orvostudományi szakosztály

Marosvásárhely, 1993. április 2.: Petrás Győző (Budapest, Országos Közegészségügyi Intézet Járványügyi Osztálya) *A kórházhigiéne, a kórház-infektológia és a kórház-epidemiológia néhány alapvető sajátossága* címmel tartott előadást.

Nagyvárad, 1993. május 6—9.: A Szakosztály III. tudományos ülészsaka. Három tagozatban, több mint 250 orvos, gyógyszerész előtt 60 előadás hangzott el. A medicina minden területéről a Szakosztály tagjain kívül magyarországi (Budapest, Debrecen, Pécs) orvostudományi egyetemek tanárai és magyarországi orvosok is tartottak előadást.

Nagyvárad, 1993. május 7—8.: A szakosztály III. tudományos ülészsaka.

Marosvásárhely, 1993. október 22.: Környei Edit (Budapest) A delirium tremens és differenciál diagnosztikai kérdései, Kerekes Medárd Ferenc (Budapest) Neuromediátorok és egyes személyiség-lélektani faktorok szerepe a szenvedélybetegségek kialakulásában címmel tartott előadást.

Marosvásárhely, 1993. november 6.: Megemlékezés Szent-Györgyi Albert 100. születésnapja alkalmából. Orbán János a tudós életpályáját, László József tudományos tevékenységét, Csirák Csaba irodalmi munkásságát ismertette. A megemlékezésen eredeti hangfelvételeket mutattak be, Fekete Júlia és Váta Loránd, a Színművészeti Főiskola hallgatói pedig Szent-Györgyi Albert verseiből olvastak fel részleteket.

A székhelyen kívül tartott előadások:

Sepsiszentgyörgy, 1993. április 4.: Petrás Győző megismételté a Marosvásárhelyen április 2-án elhangzott előadását.

Székhelyudvarhelyen, Kézdivásárhelyen havonta rendszeresen tartanak a Szakosztály tagjai előadásokat, bemutatókat és referátumokat.

Műszaki Tudományi Szakosztály

Felolvasóülések:

1993. február 19.: Gyenge Csaba: Szemléletváltozás a gépjárműgyártásban.

1993. szeptember 24.: Kiss Ernő: Fejezetek a kolozsvári szerelvénygyártás történetéből (I.)

1993. október 29.: Bitay Enikő: Számítógépes adatbázis műszaki rajzokhoz.

1993. november 26.: Kiss Ernő: Fejezetek a kolozsvári szerelvénygyártás történetéből (II.)

Székhelyen kívül tartott előadások:

Tusnádfürdő, 1993. február 21—26.: a Szakosztály Építő-Szerelő Csoportjának Műemlékek rehabilitálásának elméleti és gyakorlati kérdései előadás-sorozata 73 hazai és külföldi előadó részvételével.

Pályázati felhívás

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megismétli nagyszerű *honismereti-helytörténeti pályázatát* olyan tanulmányok számára, amelyek erdélyi falvak, városok, vidékek, intézmények, (falusi és városi) iskolák, társadalmi szervezetek, egyházközségek, műemlékek, művészeti és történeti emlékek (műtárgyak, várak) múltját és értékelését tárgyalják, valamint néprajzi, népköltészeti, népművészeti, népzenei, magyar tájnyelvi témát dolgoznak fel a szakszerűség igényével, eredeti levéltári és helyszíni kutatások, új források (tehát nem csak az eddigi irodalom) alapján, vagy ilyen tárgyú ismeretlen anyagot (pl. egy falu földrajzi neveit) gyűjtenek össze és- rendszereznek. A pályaművek legkisebb terjedelme 30—40 gépelt lap. Már közzétett dolgozatokkal nem lehet pályázni. A pályaműveket jelígyés, a szerző nevét és címét tartalmazó boríték kíséretében 1994. december 31-ig kell beküldeni két gépelt példányban a következő címre: EME, 3400 Cluj 1, c.p. 191. Az Egyesület illetékes szakembereiből alakított bírálóbizottság a pályaműveket szakmai értékük szerint a pénz akkori vásárlóértékét figyelembe vevő komoly összegű (1993-ban 60, 40, 20 ezer lej értékű) pénzjutalommal díjazza.

ERDÉLYI MÚZEUM

LV. KÖTET

1993. 3—4. FÜZET

Német reneszánsz könyvkötések Csíkban

*

A naplóíró Teleki József

*

A torockói iskola

*

Kolozsvári tudósok:

Böhm Károly és Somló Bódog

*

Bánffy Miklós utóélete

*

Tamási Áron diákévei

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

*

Pataki József (1908—1993)

*

Pályázati felhívás

KOLOZSVÁR, 1993
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti
Benkó Samu (felelős szerkesztő), Dávid Gyula, Faragó József, Mócsy László

Szerkesztőség: Kolozsvár str. Memorandului nr. 1. Telefon: 115 176
Postacím: 3400 Cluj 1 CP. 191 Románia

Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdája
Felelős vezető Tonk István

Tartalom

Muckenhaupt Erzsébet: XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében	1
F. Csanak Dóra: A naplóíró Teleki József	24
Vincze Zoltán: A torockói iskola pártfogói és tanulói (1789—1892).....	34
Balogh F. András: Az erdélyi szász magyarságkép kialakulása.....	50
Hajós József: Böhm Károly és a Magyar Filozófiai Szemle	60
Szegő Katalin: Somló Bódog értékelmélete	73
Balázs Lajos: A halál előjeleivel kapcsolatos hiedelmek Csíkszentdomokoson	89
Dávid Gyula: Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban	116
Lőrincz József: Tamási Áron székelyudvarhelyi diákévei	131

Szemle

Imreh István: Az EME honismereti-helytörténeti pályázatáról.....	136
Egyed Emese: Ecetfa és ezüst.....	143
Demény István Pál: Megjegyzések László Gyula Szent László-könyve kapcsán... 145	
Remus Câmpeanu — Anton Dörnen Az erdélyi román nemzeti mozgalom megalapozója	148
Gazda Klára: Viselettörténeti újdonságok.....	149
Nagy Jenő: Erdővidéki fejfák	151
Szenik Ilona: A moldvai csángómagyarok mai énekei	153
Bors József: Demény Pál: Az időszerűvé vált telekkönyvi jog.....	154
Mózes Huba: A szöveggondozás minősége.....	155
N. J.: Csángó fesztivál és konferencia Jászberényben	156
Zsemlyei János: Az új magyar etimológiai szótár	159
Janitsek Jenő: A XIV—XVII. század magyar családnevei	162

Egyesületi közlemények

Benkő Samu: Pataki József (1908—1993)	164
Eseménynaptár	166